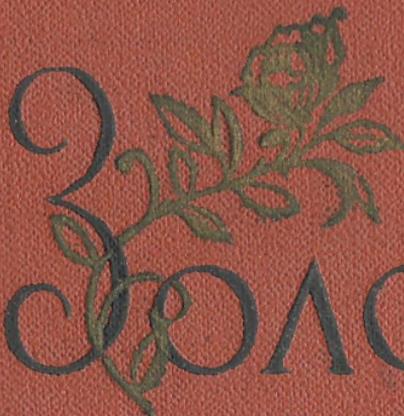

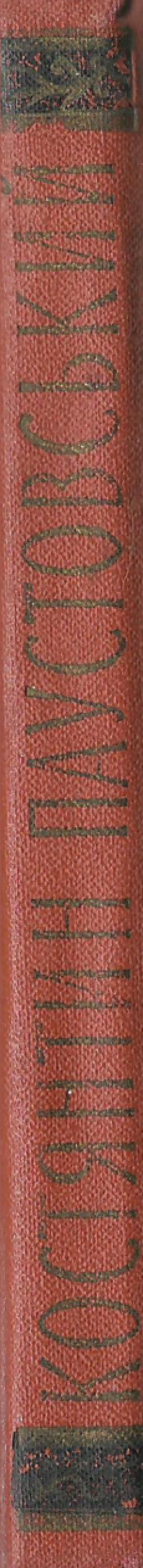
821.161.1

П213

A decorative illustration of a green rose branch with leaves and a single rose, positioned to the left of the title.

ЗОЛОТА
ТРОЯНДА

«Молодь»

Костянтин ПАУСТОВСЬКИЙ

ЗОЛОТА ТРОЯНДА

*Замітки
про
письменницьку
працю*

Дарунок Віктора Мілька

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
Київ 1957

Переклад з російської Павла Тарана

*Моєму вірному другові
Тетяні Олексіївні Паустовській*

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Ми не часто задумуємось над тим, як та чи інша країна, де ми провели хоча б частину свого життя, а особливо молодість, впливає на нашу свідомість, на самий лад наших думок і почуттів.

Крізь книги майже кожного письменника ніби просвічує, як крізь легку сонячну імлу, образ його рідного краю з його просторим небом і тишею ланів, з його задумливими гаями і мовою народу.

Мені в цьому пощастило. Я виріс на Україні. Ті ліричній силі я завдячую багатьма сторонами своєї прози.

Образ України я носив у своєму серці протягом багатьох років. І навіть у цій трохи специфічній книзі про письменницьку працю живе вона, Україна, що завжди була чудовим середовищем для творчості, овіяна поезією праці й волі,— країна, про яку можна писати без кінця-краю, про всі її великі та малі діла — від гуркоту турбін у Запоріжжі до легесенького шелесту українських тополь, що ніби перебирають і пестять своїм листям тепле повітря цієї благословенної землі.

К. Паустовський.

Література вилучена із законів тління.
Лише вона не визнає смерті.

Салтиков - Щедрін.

Завжди треба прагнути до прекрасного.

Оноре Бальзак.

Багато чого в цій роботі висловлено уривчато і, можливо, недосить ясно.

Багато що визнається суперечливим.

Книга ця не є ні теоретичним дослідженням, ні тим більше посібником. Це просто замітки про моє розуміння письменництва і про мій досвід.

Величезні шари ідейних обґрунтувань нашої письменницької праці не порушені в цій книзі, тому що в цій галузі у нас нема розбіжності в поглядах. Героїчне та виховне значення нашої літератури зрозуміле всім нам.

У цій книзі я поки що розказав небагато, лише те, що встиг розповісти.

Але якщо мені пощастило хоч у невеликій мірі передати читачеві уявлення про чудову суть письменницької праці, то я вважатиму, що виконав свій обов'язок перед літературою.

ДОРОГОЦІННИЙ ПИЛ

Не можу пригадати, як я узнав цю історію про паризького сміттяря Жана Шамета. Шамет заробляв на життя тим, що прибирав ремісничі майстерні у своєму кварталі. Жив Шамет у халупі на околиці міста. Безумовно, можна було б докладно описати цю околицю і тим самим відвернути увагу читача вбік од основної лінії оповідання. Проте, мабуть, варто згадати, що й досі в передмістях Парижа збереглися старі фортечні вали. В той час, коли відбувалася дія цього оповідання, вали були ще вкриті заростями деревника та глоду, і в них гніздилися птахи.

Халупа сміттяря притулилася до підніжжя північного фортечного валу, поряд з хатинами жерстяників, шевців, збирачів недокурків та жебраків.

Якби Мопассан зацікавився життям мешканців оцих халуп, то, мабуть, написав би ще кілька чудових оповідань. Можливо, вони додали б нових лаврів до його усталеної слави.

На жаль, ніхто із сторонніх не заглядав у ці місця, крім сищиків. Та й ті з'являлися сюди тільки тоді, коли розшукували крадені речі.

Судячи з того, що сусіди прозвали Шамета «дятлом», слід гадати, що він був худий, як тріска, гостроносий і з-під його капелюха завжди стирчав жмут волосся, схожий на пташиний чубчик.

Колись Жан Шамет знав кращі дні. Він служив солдатом у армії «Маленького Наполеона» під час мексиканської війни.

Шаметові пощастило. У Вера-Крус він захворів тяжкою пропасницею. Хворого солдата, який не був ще в жодній справжній перестрілці, відправили назад, на батьківщину. Полковий командир скористався з цієї нагоди і доручив Шаметові відвезти до Франції свою доньку Сюзанну — дівчинку восьми років.

Командир був удівцем і тому мусив усюди возити дівчинку за собою. Але на цей раз він вирішив розлучитися з дочкою і відіслати її до своєї сестри в Руан. Клімат Мексики був убивчим для європейських дітей. До того ж безладна партизанська війна створювала багато раптових небезпек.

Коли Шамет повертався до Франції, над Атлантичним океаном парувала спека. Дівчинка весь час мовчала. Навіть на риб, що вилітали з масної води, вона дивилась без усмішки.

Шамет як умів піклувався про Сюзанну. Він розумів, звичайно, що вона чекає від нього не тільки піклування, але й ласки. А що ласкавого міг вигадати він, солдат колоніального полку? Чим він міг забавити її? Грою в кості? Чи грубими казарменими пісеньками?

Проте довго відмовчуватись було не можна. Шамет дедалі частіше ловив на собі здивований погляд дівчинки. Тоді він нарешті зважився і почав незграбно розповідати їй про своє життя, пригадуючи до найменших дрібниць рибальське селище на березі Ламаншу, сипучі піски, калюжі після відпливу, сільську каплицю з надтріснутим дзвоном, свою матір, яка лікувала сусідів від згаги.

У цих спогадах Шамет не міг знайти нічого смішного, щоб розважити Сюзанну. Але дівча навдивовижу жадібно слухало ці розповіді і навіть змушувало повторювати їх, вимагаючи нових подробиць.

Шамет напружував пам'ять і виуджував з неї ці подробиці, поки, зрештою, не втратив певність у тому, що вони дійсно існували. Це були вже не спогади, а слабкі їх тіні. Вони танули, як пасма туману. Шамет, правда, ніколи й не думав, що йому доведеться поновлювати в спогадах цей непотрібний час свого життя.

Якось виник неясний спогад про золоту троянду. Чи то Шамет бачив цю викувану з почорнілого золота грубу троянду, підвішену до розп'яття у хаті старої рибачки, чи то він чув оповідання про цю троянду від людей.

Ні, мабуть, він колись навіть бачив цю троянду і запам'ятав, як вона виблискувала, хоча за вікнами й не було сонця і страшний шторм шумів над протокою. Що далі, то ясніше Шамет пригадував той блиск — кілька яскравих вогників під низькою стелею.

Усі в селищі дивувались, що стара не продає своєї дорогоцінності. Вона могла б узяти за неї великі гроші. Тільки Шаметова мати запев-

няла, що продавати золоту троянду — гріх, тому що її подарував старій «на щастя» коханій, коли стара, тоді ще смішлива дівчина, працювала на фабриці сардин в Одьєрні.

— Таких золотих троянд мало на світі, — говорила Шаметова мати.— Але всі, у кого вони завелися в хаті, неодмінно будуть щасливими. І не тільки вони, а й кожен, хто доторкнеться до цієї троянди.

Хлопчик Шамет нетерпляче чекав, коли ж стара стане щасливою. Але жодних ознак щастя і близько не було. Хатина старої хиталась од вітру, а вечорами у ній не палили вогню.

Так Шамет і виїхав із селища, не дочекавшись зміни у долі старої. Тільки через рік знайомий кочегар з поштового пароплава у Гаврі розповів йому, що до старої несподівано приїхав з Парижа син-художник, бородатий, веселий і чудний. З того часу не впізнати було халупу. Вона наповнилась гамором і достатком. Кажуть, ніби художники одержують великі гроші за свою мазанину.

Одного разу, коли Шамет, сидячи на палубі, розчісував своїм залізним гребінцем заплутане вітром волосся Сюзанни, вона запитала:

— Жане, а мені подарує хто-небудь золоту троянду?

— Все може бути, — відповів Шамет. — Знайдеться й для тебе, Сузі, який-небудь дивак. У нашій роті був один худючий солдат. Йому дуже щастило. Він знайшов на полі бою зламану золоту щелепу. Ми пропили її усією ротою. Це було під час аннамітської війни. П'яні артилеристи вистрілили для потіхи з мортири, снаряд потрапив у жерло згаслого вулкана, ви-

бухнув там, і з несподіванки вулкан почав пихтати й вибухати. Біс його знає, як звався цей вулкан! Здається, Крака-Така. Вибух був на славу! Загибло сорок мирних тубільців. Подумати тільки, що через стару щелепу загибло стільки людей! Потім виявилось, що щелепу цю загубив наш полковник. Справу, звичайно, зам'яли, — престиж армії понад усе! Проте ми здорово нализалися тоді.

— Де ж це трапилося? — з сумнівом запитала Сузі.

— Я ж тобі сказав — у Аннамі. В Індокитаї. Там океан горить вогнем, як пекло, а медузи схожі на мереживні спіднички балерин. І там так сиро, що за одну ніч у наших чоботях виростили шампінйони! Хай мене повісять, якщо я брешу!

До цього випадку Шамет чув багато солдатської брехні, проте сам ніколи не брехав. Не тому, що він цього не вмів, а просто не було потреби. Але тепер він вважав за святий обов'язок розважати Сюзанну.

Шамет привіз дівчинку до Руана і здав з рук у руки високій жінці з підібганим жовтим ротом — тітці Сюзанни. Стара була вся в чорному стеклярусі, як циркова змія.

Дівчинка, побачивши її, міцно притислася до Шамета, до його вигорілої шинелі.

— Нічого! — прошепотів Шамет і підштовхнув Сюзанну в плече. — Ми, рядові, теж не обираємо собі ротних начальників. Терпи, Сузі, солдатко!

Шамет пішов. Не раз він оглядався на вікна нудного будинку, де вітер навіть не ворухив занавісок. На тісних вулицях було чути з крам-

ничок метушливий стукіт годинників. У солдатському ранці Шамета лежала пам'ятка про Сузі — синя пом'ята стрічка з її коси. І біс її знає чому, стрічка та пахла так ніжно, наче вона довго пролежала в кошику з фіалками.

Мексіканська пропасниця підірвала Шаметове здоров'я. Його звільнили з армії без сержантського чину. Він пішов у цивільне життя звичайним рядовим.

Роки минали в одноманітних злиднях. Шамет перепробував безліч мізерних занять і кінець кінцем став паризьким сміттярем. З того часу сморід куряви й смітників весь час переслідував його. Він відчував цей запах навіть у легенькому вітерці, що проникав у вулиці з боку Сени, і в купах мокрих квітів — їх продавали чистенькі бабусі на бульварах.

Дні зливалися у жовту каламуть. Але іноді в ній виникала перед внутрішнім зором Шамета легенька рожева хмаринка — стареньке платтячко Сюзанни. Від цього платтячка пахло весняною свіжістю, ніби його теж довго тримали в кошику з фіалками.

Де вона, Сюзанна? Що з нею? Він знав, що тепер вона вже доросла дівчина, а батько її помер від ран.

Шамет усе збирався поїхати до Руана провідати Сюзанну. Але щоразу він відкладав цю поїздку, поки, нарешті, не зрозумів, що час втрачено і Сюзанна, напевно, про нього забула.

Він лаяв себе свинею, коли згадував прощання з Сюзанною. Замість того, щоб поцілувати дівчинку, він підштовхнув її в спину назустріч старій відьмі й сказав: «Терпи, Сузі, солдатко!»

Відомо, що сміттярі працюють ночами. До цього їх змушують дві причини: найбільше сміття від кипучої й не завжди корисної діяльності людей нагромаджується наприкінці дня, і, крім того, не можна ображати зір та нюх парижан. Вночі ж майже ніхто, крім пацюків, не помічає роботи сміттярів.

Шамет звик до нічної роботи і навіть полюбив цю пору доби. Особливо той час, коли над Парижем мляво пробивався світанок. Над Сеною парував туман, проте він ніколи не здіймався вище за парапет мостів.

Одного разу на такому туманному світанку Шамет проходив мостом інвалідів і побачив молоду жінку в блідому бузковому платті з чорним мереживом. Вона стояла біля парапету й дивилась на Сену.

Шамет зупинився, зняв запарошений капелюх і сказав:

— Пані, вода о цій порі в Сені дуже холодна. Давайте-но краще я проведу вас додому.

— У мене нема тепер дому,— швидко відповіла жінка й обернулася до Шамета.

Шамет упустив свій капелюх.

— Сузі!— сказав він з розпачем і захопленням.— Сузі, солдатко! Мое дівча! Нарешті я побачив тебе. Ти, мабуть, забула мене. Я — Жан Ернест Шамет, той рядовий Двадцять сьомого колоніального полку, що привіз тебе до цієї навіженої тітки в Руан. Якою ж ти стала красунею! І як гарно зачесане твоє волосся! А я ж, солдатська затичка, зовсім не вмів його зачісувати.

— Жане! — скрикнула жінка, кинулася до Шамета, обняла його за шию й заплакала. —

Жане, ви такий же добрий, яким були тоді.
Я все пам'ятаю!

— Е-е, дурниці! — промимрив Шамет. — Яка кому вигода від моєї доброти. Що з тобою скоїлось, моя маленька?

Шамет пригорнув Сюзанну до себе й зробив те, на що він не зважився в Руані, — погладив і поцілував її блискуче волосся. Раптом він відсахнувся, злякавшись, що Сюзанна почує мишачий сморід від його піджака. Але Сюзанна притулилась до його плеча ще міцніше.

— Що з тобою, дівчинко? — з розпачем запитав Шамет.

Сюзанна не відповіла. Вона не мала сил стримати ридання. Шамет зрозумів — поки що її не треба ні про що розпитувати.

— У мене, — поспішаючи сказав він, — є лігво біля фортечного валу. Далеченько звідси. У кімнаті, звичайно, порожньо, як виметено. Проте можна нагріти води й заснути на ліжку. Там ти зможеш умитися й відпочити. І взагалі можеш жити скільки хочеш.

Сюзанна прожила у Шамета п'ять днів. П'ять днів над Парижем сходило незвичайне сонце. Всі будинки, навіть найстаріші, вкриті кіптявою, всі сади й навіть лігво Шамета виблискували в промінні цього сонця, як дорогоцінності.

Хто не відчував хвилювання від ледве чутного подиху сплячої молодої жінки, той не зрозуміє, що таке ніжність. Яскравіші від вологих пелюстків були її губи, і від нічних сліз блищали вії.

Так, Сюзанну спіткало саме те, про що догадувався Шамет. Її зрадив коханий, молодий

актор. Але тих п'яти днів, які Сюзанна прожила у Шамета, цілком вистачило для того, щоб вони помирилися.

Шамет брав участь у цьому. Йому довелося однести листа Сюзанни до актора і навчити цього томного красунчика ввічливості, коли він хотів сунути Шаметові кілька су на чай.

Незабаром актор приїхав у фіакрі за Сюзанною. І все було як слід: букет, поцілунки, сміх крізь сльози, каяття і трохи надтріснута безжурність.

Коли молоді від'їздили, Сюзанна так поспішала, що вскочила до фіакра, забувши попрощатися з Шаметом. Тут же вона схаменулася, почервоніла й винувато простягла йому руку.

— Якщо ти вже обрала собі життя на свій смак, — пробурчав їй наприкінці Шамет, — то будь щаслива!

— Я нічого ще не знаю, — відповіла Сюзанна, і сльози заблищали на її очах.

— Ти марно хвилюєшся, моя крихітко, — невдоволено протяг молодий актор і повторив: — Моя чудова крихітко.

— От коли б хто-небудь подарував мені золоту троянду! — зітхнула Сюзанна. — Це, напевне, було б на щастя. Я пам'ятаю твоє оповідання на пароплаві, Жане.

— Хто знає! — відповів Шамет. — У всякому разі не цей панок піднесе тобі золоту троянду. Пробач, я солдат. Я не люблю шаркунів.

Молоді люди презирнулися. Актор знизав плечима. Фіакр рушив.

Звичайно Шамет викидав усе сміття, виметене за день з ремісничих майстерень. Але після цього випадку з Сюзанною він перестав вики-

дати пил з ювелірних майстерень. Він почав збирати його нишком у мішок і відносити до себе в халупу. Сусіди вирішили, що сміттяр збожеволів. Мало кому було відомо, що в цьому смітті є деяка кількість золотого порошку, тому що ювеліри, працюючи, завжди сточують трохи золота.

Шамет вирішив одсіяти з ювелірного пилу золото, зробити з нього невеличкий злиток і викувати з цього злитка маленьку золоту троянду на щастя Сюзанні. А можливо, як говорила йому мати, вона послужить і для щастя багатьох простих людей. Хто знає! Він вирішив не зустрічатися з Сюзанною, доки не буде готова ця троянда.

Шамет нікому не розповідав про це. Він боявся представників влади й поліції. Мало що спаде на думку судовим крючком. Вони можуть оголосити його злодієм, посадити в тюрму й одібрати у нього золото. Адже воно було чуже.

Перед вступом до армії Шамет наймитував на фермі у сільського кюре і тому знав, як поводитися з зерном. Ці знання згодилися йому тепер. Він пригадав, як віяли хліб і важке зерно падало додолу, а легкий пил летів за вітром.

Шамет збудував невеличку віялку і ночами перевіював у дворі ювелірний пил. Він хвилювався доти, доки не побачив на лотку ледве помітний золотавий порошок.

Минуло багато часу, поки золотого порошку назбиралося стільки, що можна було зробити з нього злиток. Але Шамет не поспішав оддавати його ювелірові, щоб викувати з нього золоту троянду.

Його не зупиняв брак грошей, — кожний

ювелір погодився б узяти за роботу третину злитку і був би цим задоволений.

Справа була не в цьому. З кожним днем наближався час зустрічі з Сюзанною. Але з деякого часу Шамет почав лякатися його.

Усю ніжність, давно вже загнану у глиб серця, він хотів віддати тільки їй, тільки Сузі. Проте кому потрібна ніжність підтоптаной потвори! Шамет давно помітив, що єдиним бажанням людей, які зустрічалися з ним, було швидше пройти й забути його виснажене, сіре обличчя з обвислою шкірою й пронизливими очима.

У нього в халупі був осколок дзеркала. Зрідка Шамет дивився в нього, але відразу ж з страшною лайкою відкидав геть. Краще було не бачити себе — цю незграбну личину, що шкутильгає на ревматичних ногах.

Коли троянда нарешті була готова, Шамет довідався, що Сюзанна рік тому виїхала з Парижа до Америки і, як казали, назавжди. Ніхто не міг повідомити Шаметові її адреси.

У першу мить Шамет навіть відчув полегшення. Але потім усе його чекання ласкавої й легкої зустрічі з Сюзанною перетворилося незрозумілим чином на залізний заіржавлений осколок. Цей колючий осколок застряв у Шамета в грудях, біля серця, і Шамет благав бога, щоб він швидше ввіпнувся у це кволе серце й зупинив його назавжди.

Шамет перестав прибирати майстерні. Кілька днів він пролежав у себе в халупі, повернувшись обличчям до стіни. Він мовчав і тільки раз посміхнувся, притиснувши до очей рукав старого піджака. Але цього ніхто не бачив.

Сусіди навіть не приходили до Шамета — у кожного вистачало свого клопоту.

Стежила за Шаметом тільки одна людина — той літній ювелір, який викував із злитка найтоншу троянду і поруч неї, на одній гілці, маленький гострий пуп'янок.

Ювелір провідував Шамета, але не приносив йому ліків. Він вважав, що це даремно.

І справді, Шамет непомітно помер під час одного відвідування ювеліра. Ювелір підняв голову сміттяра, дістав з-під сірої подушки золоту троянду, загорнуту в синю пом'яту стрічку, і повільно вийшов, причинивши скрипучі двері. Від стрічки пахло мишами.

Була пізня осінь. Вечірня темрява ворушилась од вітру й миготливих вогнів. Ювелір пригадав, як змінилося після смерті Шаметове обличчя. Воно стало суворим і спокійним. Біль цього обличчя здався ювелірові навіть прекрасним.

«Чого не дає життя, те дає смерть», подумав ювелір, схильний до дешевих думок, і шумно зітхнув.

Незабаром ювелір продав золоту троянду немолодому літераторові, неохайно одягненому і, на думку ювеліра, недосить багатому, щоб мати право на купівлю такої коштовної речі.

Очевидно, вирішальну роль при цій купівлі відіграла історія золотої троянди, яку ювелір розповів літераторові.

Запискам старого літератора ми завдячуємо тим, що декому став відомий цей сумний випадок із життя колишнього солдата 27-го колоніального полку Жана Ернеста Шамета.

У своїх записках літератор, між іншим, писав:

«Кожна хвилина, кожне кинуте ненароком слово і погляд, кожна глибока чи жартівлива думка, кожний непомітний порух людського серця, як і летючий пух тополі чи вогонь зірки в нічній калюжі — все це крупинки золотого пилу.

Ми, літератори, видобуваємо їх десятиріччями, ці мільйони піщинок, збираємо непомітно для самих себе, перетворюємо в сплав і потім виковуємо з цього сплаву свою «золоту троянду» — повість, роман чи поему.

Золота троянда Шамета! Вона почасти уявляється мені прообразом нашої творчої діяльності. Дивно, що ніхто не подбав про те, щоб простежити, як із цих дорогоцінних порошків народжується живий потік літератури.

Але, подібно до того, як золота троянда старого сміттяра була призначена для щастя Сюзанни, так і наша творчість призначається на те, щоб краса землі, заклик до боротьби за щастя, радість і свобода, широта людського серця й сила розуму перемагали темряву й виблискували, як незаходяче сонце».

НАПИС НА ВАЛУНІ

Для письменника «повна радість настає тільки тоді, коли він переко-нується в тому, що совість його знаходиться у відповідності з совістю близьких».

Салтиков - Щедрін

живу в маленькому будинку на дюнах. Усе Ризьке побережжя в снігу. Він увесь час злітає з високих сосен довгими пасмами й розсипається пилом.

Злітає він од вітру і від того, що по соснах стрибають білки.

Коли зовсім тихо, то чути, як вони луцять соснові шишки.

Будинок стоїть біля самого моря. Щоб побачити море, треба вийти за хвіртку й трохи пройти протоптаною в снігу стежкою повз забиту дачу.

На вікнах цієї дачі ще з літа лишилися занавіски. Вони ворухаться від слабкого вітру. Мабуть, вітер проникає крізь непомітні щілини

у порожню дачу, але оддалік здається, що хтось підіймає занавіску й обережно стежить за тобою.

Море не замерзло. Сніг лежить до самої кромки води. На ньому видно сліди зайців.

Коли на морі підіймається хвиля, то чути не шум прибою, а хрускіт льоду й шарудіння осідаючого снігу.

Балтика взимку пустельна й похмура.

Латиші звать її «Янтарним морем» («Дзін-тара юра»). Може, не тільки тому, що Балтика викидає багато янтарю, але ще й тому, що її вода ледве помітно відливає янтарною жовтизною.

На обрії весь день лежить шарами важка імла. В ній зникають обриси низьких берегів. Тільки де-не-де в цій імлі опускаються над морем білі волохаті пасма — там іде сніг.

Іноді дикі гуси, які прилетіли цього року надто рано, сідають на воду й кричать. Їхній тривожний клекіт далеко розноситься по березі, але не викликає відгуку — в прибережних лісах взимку майже немає птахів.

Вдень у будинку, де я живу, йде звичайне життя. В різнокольорових кафельних печах тріщать дрова, приглушено стукає друкарська машинка, мовчазна прибиральниця Ліля сидить у затишному холі і в'яже мереживо. Все звичайно і дуже просто.

Але увечері крімшнтя тьма оточує будинок, сосни щільно присуваються до нього, і, коли виходиш із яскраво освітленого холу надвір, тебе охоплює відчуття цілковитої самотності віч-на-віч з зимою, морем і ніччю.

Море відходить на сотні миль у чорно-оло-

в'яну далину. На ньому не видно жодного вогника. І не чути жодного сплеску.

Маленький будиночок стоїть, як останній маяк, на краю туманної безодні. Тут обривається земля. І тому здається дивовижним, що в будинку спокійно горить світло, співає радіо, м'які килими приглушують кроки, а на столах лежать розкриті книги й рукописи.

Там, на захід, у бік Вентспілса, за стіною імлі є маленьке рибальське селище. Звичайне рибальське селище з сітями, що сохнуть на вітрі, з низькими будинками й низьким димом із димарів, з чорними моторками, витягненими на пісок, і довірливими собаками з волохатою шерстю.

У селищі цьому сотні років живуть латиські рибалки. Покоління змінюють одне одного. Світловолосі дівчата з несмілими очима й співучою розмовою стають обвітреними, кремезними старухами, закутаними у важкі хустки. Рум'яні юнаки у вишуканих кашкетах перетворюються на щетинистих дідів з байдужими очима.

Але так само, як і сотні років тому, рибалки йдуть у море за салакою. І так само, як і сотні років тому, не всі повертаються назад. Особливо восени, коли Балтика лютішає від штормів і кипить холодною піною, як чортів казан.

Але що б не трапилось, скільки б разів не доводилось скидати шапки, коли люди довідаються про загибель своїх же товаришів, однаково треба й далі робити своє діло — небезпечно й важке, заповідане дідами й батьками. Поступатися перед морем не можна.

У морі біля селища лежить великий гранітний валун. На ньому ще давно рибалки вирізьбили напис: «На спогад про всіх, хто загинув і загине у морі». Цей напис видно здалеку.

Коли я довідався про цей напис, він мені здався сумним, як усі епітафії. Але латиський письменник, що розповів мені про нього, запевчливо похитав головою й сказав:

— Навпаки. Це дуже мужній напис. Він говорить, що люди ніколи не здадуться і, незважаючи ні на що, робитимуть своє діло. Я б поставив цей напис епіграфом до кожної книги про людську працю і наполегливість. Для мене цей напис звучить приблизно так: «На спогад про тих, хто перемагав і перемагатиме це море».

Я погодився з ним і подумав, що цей епіграф пасував би й для книги про роботу письменника.

Письменники не можуть ні на хвилину піддатися знегодам і відступити перед перешкодами. Що б не трапилось, вони мусять безперервно робити свою справу, заповідану їм попередниками й довірену сучасниками. Недарма Салтиков-Щедрін говорив, що коли хоч на мить замовкне література, то це буде рівнозначно смерті народу.

Письменництво — не ремесло й не заняття. Письменництво — покликання. Вникаючи в окремі слова, в саме їхнє звучання, ми знаходимо їхній первісний зміст. Слово «покликання» народилося від слова «поклик».

Людину ніколи не закликають до ремісни-

цтва. Закликають її тільки до виконання обов'язку і важкого завдання.

Що спонукає письменника до його часто-густо важкої, але прекрасної праці?

Насамперед — поклик власного серця. Голос сумління й віра в майбутнє не дозволяють справжньому письменникові прожити на землі пустоцвітом і не передати людям з великою щедрістю всієї великої різноманітності думок і почуттів, що сповнюють його самого.

Той не письменник, хто не додав до зору людини хоч би трохи зіркості.

Людина стає письменником не тільки за покликом серця. Голос серця ми найчастіше чуємо в юності, коли ніщо ще не приглушило й не розшарпало на клаптики свіжий світ наших почуттів.

Але настають роки змужнілості — і ми виразно і ясно чуємо, крім закличного голосу власного серця, новий міцний поклик — поклик свого часу і свого народу, поклик людства.

За велінням покликання, в ім'я свого внутрішнього потягу людина може творити чудеса і витримувати найтяжчі випробування.

Одним із прикладів, який стверджує це, була доля голландського письменника Едуарда Деккера. Він друкував свої твори під псевдонімом «Мультатулі». Латинською мовою це значить: «Багатостраждальний».

На жаль, найкращі його твори не дійшли до нас, і саме про це я хочу розповісти.

Можливо, що я згадав про Деккера саме тут, на березі похмурої Балтики, тому, що та-

ке ж бліде північне море розстилається вздовж берегів його батьківщини — Нідерландів. Про неї він сказав з жалем і соромом: «Я — син Нідерландів, син країни розбійників, що лежить поміж Фрісландією й Шельдою».

Але Голландія, звичайно, не країна цивілізованих розбійників. Їх меншість, і не вони лице народу. Це країна людей-трудоарів, нащадків бунтівничих «гьозів» та Тіля Уленшпігеля. Досі «попіл Клааса стукає» в серця багатьох голландців. Стукав він і в серце Мультиатулі.

Виходець із патриціанської сім'ї, Мультиатулі блискуче закінчив університет і був призначений урядовим чиновником на острів Яву, а трохи згодом — навіть президентом однієї з округ цього острова. На нього чекали почесні, нагороди, багатство, можлива посада віце-короля, але... «попіл Клааса стукав у його серце», і Мультиатулі знехтував цими благами.

З винятковою мужністю і впертістю він спробував підірвати зсередини вікову практику поневолення яванців голландськими урядовцями та негоціантами.

Він завжди виступав на захист яванців і не дозволяв їх кривдити. Він жорстоко карав хабарників. Він глузував над віце-королем та йому близькими — звичайно добрими християнами, — посилаючись для пояснення своїх вчинків на вчення Христове про любов до ближніх. Йому нічим не можна було заперечити. Але його можна було знищити.

Коли вибухло повстання яванців, Мультиатулі став на бік повсталих, тому що «попіл Клааса продовжував стукати в його серце». Він із зворушливою любов'ю писав про яванців, про

цих довірливих дітей, і з гнівом — про своїх співвітчизників.

Він викрив воєнне паскудство, вигадане голландськими генералами.

Яванці дуже охайні і не терплять бруду. На цій їхній властивості й було побудовано розрахунки голландців.

Солдатам наказали кидати на яванців під час атак людський кал. І яванці, що зустрічали, не здригнувшись, запеклий вогонь із рушниць, не витримували цього способу війни і відступали.

Мультидулі усунули з роботи й відправили в Європу.

Кілька разів він домагався від голландського уряду справедливості для яванців. Він всюди говорив про це. Він писав петиції міністрам і королеві.

Але марно. Його вислуховували неохоче й покvapливо. Незабаром його оголосили небезпечним чулаком, навіть божевільним. Він ніде не міг знайти роботи. Сім'я його голодувала.

Тоді, скоряючись голосу серця, іншими словами, скоряючись досі ще неясному покликанню, що жило в ньому, Мультидулі почав писати. Він написав роман, який викривав голландців на Яві: «Макс Хавелаар, або торговці кофе». Але це була тільки перша спроба. У цій книзі він ніби намацував ще хисткий для нього ґрунт літературної майстерності.

Проте друга його книга, «Листи любові», була написана з надзвичайною силою. Цю силу давала Мультидулі несамоविта віра в свою працю.

Окремі розділи книги були написані то як

болісний крик людини, що схопилась за голову, бачачи жахливу несправедливість, то як в'їдливі і дотепні притчі-памфлети, то як ніжні розради людям, забарвлені сумним гумором, то як останні намагання воскресити віру свого найвішого дитинства.

«Бога нема, або він мусить бути добрим,— писав Мультипулі.— Коли ж, нарешті, перестануть обкрадати жебраків!»

Він виїхав з Голландії, сподіваючись заробити на шматок хліба десь на стороні. Його дружина лишилась з дітьми в Амстердамі — у нього не було зайвої копійки, щоб узяти їх з собою.

Ця неприємна для благопристойного товариства насмішлива і замучена людина жебракувала по європейських містах і писала, писала безперервно. Мультипулі майже не одержував листів од дружини, тому що у неї не вистачало грошей навіть на марки.

Він завжди думав про неї і про дітей, особливо про маленького хлопчика з синіми очима. Він боявся, що це маленьке хлопчечко розучиться довірливо посміхатися людям, і благав дорослих не викликати у нього передчасних сліз.

Книг Мультипулі ніхто не хотів видавати.

Та нарешті сталося! Велике голландське видавництво погодилося купити його рукописи, але з умовою, що він ніде більше не буде їх видавати.

Змучений Мультипулі погодився. Він повернувся на батьківщину. Йому навіть дали трохи грошей. Але рукописи не опублікували. Їх купили просто для того, щоб обеззброїти цю людину. Голландські купці та влада не могли по-

чувати себе спокійними, доки ця порохова бочка була не в їхніх руках.

Мультатулі помер, так і не діждавшись справедливості. А він міг би написати ще багато чудових книг — тих книг, про які звичайно говорять, що їх писано не чорнилом, а кров'ю серця.

Він боровся, як міг, і загинув. Але він «переміг море». І, може, незабаром на незалежній Яві, у Джакарті, поставлять пам'ятник цьому великому безкорисливому страдникові.

Таким було життя людини, що злила в єдине два великих покликання.

У Мультатулі був побратим з такою ж палкою відданістю своїй справі, теж голландець і його сучасник — художник Вінсент Ван-Гог.

Важко знайти приклад більшого відречення від себе в ім'я мистецтва, ніж життя Ван-Гога. Він мріяв створити у Франції «братерство художників» — своєрідну комуну, де ніщо не відривало б їх од служіння живопису.

Ван-Гог багато перестраждав. Він зійшов на самісіньке дно людського розпачу в своїх «Ідоках картоплі» та «Прогулянці ув'язнених». Він вважав, що справа художника — протистояти стражданню всіма силами, всім талантом.

Справа художника створювати радість. І він створював її тими засобами, якими володів найдужче, — фарбами.

На своїх полотнах він змінив землю. Він ніби промив її чудодійною водою, і вона освітілася кольорами такої яскравості й густоти, що кожне старе дерево перетворилося на витвір

скульптури, а кожне клеверне поле — на сонячне світло, втілене в силі-силенній скромних віночків квітів.

Він зупинив своєю волею безперервну зміну кольорів для того, щоб ми могли сприйняти їхню красу.

Хіба можна стверджувати після цього, що Ван-Гог був байдужим до людини? Він подарував їй те найкраще, чим володів, — своє вміння жити на землі, яка сяє всіма можливими кольорами і всіма найтоншими переливами.

Ван-Гог був бідний, гордий і непрактичний, Він ділився останнім шматком з бездомними і добре зазнав на власній шкурі, що таке соціальна несправедливість. Він нехтував дешевим успіхом.

Звичайно, Ван-Гог не був борцем. Героїзм його полягав у фанатичній вірі в прекрасне майбутнє людей праці — хліборобів і робітників, поетів і вчених. Ван-Гог не міг бути борцем, але він хотів внести і вніс свою пайку в скарбницю майбутнього — свої картини, що славлять землю.

З усіх форм цієї краси Ван-Гог обрав тільки одну: колір. Його завжди вражала властивість природи до безпомилкового співвідношення кольорів, незліченна кількість їх переходів, те забарвлення землі, яке весь час змінюється, але однаково гарне у всі пори року і під усіма широтами.

Час відновити справедливість у відношенні до Ван-Гога і до таких художників, як Врубель, Борисов-Мусатов, Гоген та багато інших.

Нам потрібне все, що збагачує внутрішній світ людини соціалістичного суспільства, все,

що підносить її емоційне життя. Невже треба доводити цю елементарну істину?!

По суті, ми повинні володіти мистецтвом усіх часів і всіх країн. Ми повинні вигнати з свого середовища ханж, розлючених проти краси за те, що вона існує незалежно від їхньої волі.

Прошу пробачити мені за ці відступи від галузі літератури до живопису. Я вважаю, що всі види мистецтва допомагають письменникові в удосконаленні майстерності. Але про це буде мова окремо.

Не можна втрачати почуття покликання. Його не замінити ні тверезим розрахунком, ні літературним досвідом.

У правильному розумінні письменницького покликання зовсім нема тих рис, які йому намагаються приписати дешеві скептики, — ні фальшивого пафосу, ні бундючного усвідомлення письменником своєї виняткової ролі.

Пришвін був людиною безумовного письменницького покликання. Він підкорив йому життя. Але саме він і сказав чудові слова, що «найбільше щастя письменника не вважати себе особливим, самотнім, а бути таким, як усі люди».

КВІТИ ІЗ СТРУЖОК

асто я запитую себе, коли думаю про заняття літературою: коли ж це почалось? І як це взагалі починається? Що вперше змушує людину взяти в руки перо, щоб не випускати його до кінця життя?

Найважче пригадати, коли це почалось. Очевидно, письменництво виникає в людині, як душевний стан, набагато раніше, ніж вона починає списувати стопи паперу. Виникає ще в юності, а може, і в дитинстві.

У дитинстві і юності світ існує для нас в іншій якості, ніж у зрілі роки. В дитинстві гарячіше сонце, гущіша трава, рясніші дощі, темніше небо і страшенно цікава кожна людина.

Для дітей кожний дорослий здається істотою трохи таємничою — хай то буде тесляр з набором фуганків, що пахнуть стружками, чи вчений, який знає, чому трава забарвлена в зелений колір.

Поетичне сприйняття життя, всього, що ото-

чує нас,— найбільший дар, що дістався нам з дитинства.

Якщо людина не розгубить цього дару протягом довгих тверезих років, то вона поет або письменник. Зрештою, різниця між ними невелика.

Відчуття життя як безперервної новини — це той родючий ґрунт, на якому розквітає й ви-зріває мистецтво.

Коли я був гімназистом, я, звичайно, писав вірші, таку силу віршів, що за місяць списував товстий загальний зошит.

Вірші були погані — пишні, нарядні і, як мені тоді здавалося, досить красиві.

Тепер я забув ці вірші. Пам'ятаю тільки окремі строфи. Такі, наприклад:

О, срываите цветы на поникших стеблях!
Тихо падает дождь на полях.
И в края, где горит дымно-алый осенний закат,
пожелтые листья летят...

Проте це ще не все. Чим далі, тим більше я нагромаджував у віршах всілякі, навіть безглузді красивості:

И опалами блещет печаль о любимом Саади
На страницах медлительных дней...

Чому печаль *блещет опалами* — цього ні тоді, ні зараз я пояснити не можу. Просто мене захопило саме звучання слів. Я не думав про зміст.

Найбільше віршів я писав про море. У той час я його майже не знав.

Це не було певне море — ні Чорне, ні Балтійське чи Середземне, а святкове «море взагалі».

Воно поєднувало всю різноманітність барв, усі перебільшення, всю нестримну романтику, позбавлену справжніх людей, часу і реального географічного простору. Тоді ця романтика оточувала в моїх очах земну кулю на зразок щільної атмосфери.

Це було піняве веселе море — батьківщина крилатих кораблів і відважних мореплавців. Ізумрудами горіли на його берегах маяки. У портах било джерелом безжурне життя. Смугляві жінки небаченої вроди були втягнуті моєю авторською волею в кипіння жорстоких пристрастей.

Правда, з роками мої вірші ставали не такими прикрашеними. З них поступово почала вивітрюватися екзотика.

Проте, чесно кажучи, дитячі й юнацькі роки ніколи не обходяться без екзотики, хай то буде екзотика тропічних країн чи громадянської війни.

Екзотика надає життю ту частку незвичайності, яка необхідна кожній юній і вразливій істоті.

Дідро мав рацію, коли говорив, що мистецтво полягає в тому, щоб знайти незвичайне в звичайному і звичайне в незвичайному.

У всякому разі я не проклинаю свого дитячого захоплення екзотикою.

Хто в дитинстві не оточував старовинних замків, не гинув на кораблі з роздертими вщент парусами біля берегів Магелланової протоки чи Нової Землі, не мчав у тачанці разом з Чапаєвим зауральськими степами, не шукав скарбів, так уміло захованих Стівенсоном на таємничому острові, не чув шуму знамен у Боро-

дінському бої або не допомагав Мауглі в непролазних хащах Індостану?

Я часто живу на селі й приглядаюся до ігор колгоспних дітей. У них завжди присутня екзотика океанських плавань на плотах (по мілкому озері з неблагозвучною назвою «Теляче»), польотів на зорі або відкриття таємничих країн. Сусідські діти, наприклад, відкрили в луках невідому країну. Вони прозвали її «Лукомор'єм». Це було озеро з багатьма затоками, так заросле кугою, що тільки на самій середині блищало віконце води.

Екзотика, звичайно, не зникла з моєї свідомості одразу. Вона довго трималася, як тримається стійкий запах бузку в садах. Вона перетворювала в моїх очах знайомий, навіть набридлий Київ.

Передзахідне золото палало в його садах. За Дніпром спалахували в темряві блискавки. Мені здавалося, що там розляглася невідома — грозова й волога — країна, наповнена рухливим шумом листя.

Весна сипала на місто жовтуваті квіти каштанів з червоними краплинками на пелюстках. Їх було так багато, що під час дощів греблі з опалих квітів затримували стікання дощової води і деякі вулиці перетворювалися на мілкі озера.

А після дощів небо над Києвом світилося, як купол з місячного каменю. І з нежданою силою спадали на думку вірші:

Царит весны таинственная сила
С звездами на челе.
Ты — нежная. Ты счастье мне сулила
На суетной земле...

З цим часом у мене була пов'язана перша закоханість — той дивний стан, коли майже всі дівчата здавалися прекрасними. Будь-яка ознака дівочтва, що промайнула на мить на вулиці, в саду, в трамваї, — соромливий, але уважний погляд, запах волосся, блиск зубів за напіввідкритими губами, оголене вітром маленьке коліно, дотик холодних пальців — усе це нагадувало, що рано чи пізно, але й мене спіткає в житті любов. Я був певен цього. Так мені хотілося думати, і так я думав.

Кожна така зустріч була для мене початком незрозумілого смутку.

У віршах і неясному хвилюванні минула більша частина моєї бідної й по суті досить гіркої молодості.

Незабаром я кинув писати вірші. Я зрозумів, що це мішура, квіти з добре розмальованих стружок, сухозлітка.

Замість віршів я написав своє перше оповідання. У нього була своя історія. Про неї я розповім у наступному розділі.

ПЕРШЕ ОПОВІДАННЯ

повертався пароплавом до Прип'яті з містечка Чорнобиль до Києва. Літо я прожив біля Чорнобиля, в запустілому маєтку відставного генерала Левковича. Мій класний наставник улаштував мене в родину Левковича домашнім учителем. Я повинен був підготувати генеральського синка-бельбаса до двох осінніх переєкзаменовок.

Старий поміщицький будинок стояв у низині. Вечорами навкруги курів холодний туман. Жаби надривалися в навколишніх болотах, і до головного болю пахло болиголовом.

Навіжені Левковичеві сини били диких качок з рушниць просто з тераси під час вечірнього чаю.

Сам Левкович — огрядний, сивоусий, злий, з витріщеними чорними очима — цілий день сидів на терасі в м'якому кріслі й задихався від астми. Коли-не-коли він хрипко кричав:

— Не сім'я, а зграя ледарів! Кабак! Усіх вижену до бісової тітки! Позбавлю спадщини!

Але ніхто не звертав уваги на його хрипкі крики. Маєтком і будинком правила його жінка — «мадам Левкович» — ще нестара, грайлива, але дуже скупа жінка. Все літо вона проходила в скрипучому корсеті.

Крім шалапутних синів, у Левковича була дочка — дівчина років двадцяти. Звали її «Жанна д'Арк». З ранку до ночі вона гасала верхи на скаженому карому жеребці, сидючи на ньому по-чоловічому, і вдавала з себе демонічну жінку.

Вона любила повторювати, найчастіше зовсім недоречно, слово «зневажаю».

Коли мене знайомили з нею, вона простягла з коня руку й, дивлячись у вічі, сказала:

— Зневажаю!

Я не знав, як вирватися з цієї навіженої сім'ї, і відчув величезне полегшення, коли врешті сів на воза, на сіно, вкрите рядном, і кучер Ігнатій Лойола (у сім'ї Левковича усім давали історичні прізвиська), а попросту Гнат, потяг за мотузяні віжки і ми, пустивши коня ступою, поплелися в Чорнобиль.

Тиша, що стояла в низькорослому поліссі, зустріла нас, як тільки ми виїхали за ворота садиби.

У Чорнобиль ми приплентались тільки до заходу сонця й заночували на постоялому дворі. Пароплав запізнявався.

Постоялий двір держав літній єврей на прізвище Кушер.

Він поклав мене спати у невеличкому залі з портретами предків — сивобородих дідів у шовкових ярмулках і старух у париках і чорних ме-

реживних шалях. У всіх старух були сльозаві очі.

Від кухонної лампочки смерділо гасом. Як тільки я ліг на високу, парку перину, на мене зі всіх щілин хмарами посунули клопи.

Я зіскочив, швидко одягся й вийшов на ганок. Будинок стояв біля прибережного піску. Тьмяно виблискувала Прип'ять. На березі штабелями лежали дошки.

Я сів на лаву на ганку і підняв комір гімназичної шинелі. Ніч була холодна. Мене морозило.

На східцях сиділо двоє незнайомих людей. У темряві я не міг їх роздивитися. Один палив махорку, другий сидів згорбившись і ніби спав. Із двору чути було могутнє хропіння Ігнатія Лойоли, — він ліг на возі, на сіні, і я тепер заздри́в йому.

— Клопи? — запитав мене високим голосом той, що палив махорку.

Я впізнав його по голосу. Це був низенький похмурий єврей в калошах на босу ногу. Коли ми з Ігнатієм Лойолою приїхали, він одчинив нам ворота у двір і почав вимагати за це десять копійок. Я дав йому гривеник. Кушер помітив це й закричав із вікна:

«Геть з мого двору, голото! Тисячу разів тобі повторювати!»

Але чоловік у калошах навіть не оглянувся на Кушера. Він підморгнув мені й сказав:

«Ви чули? Кожний гривеник пече йому руки. Він таки здохне від жадності, пригадаєте мое слово!»

Коли я спитав Кушера, що це за чоловік, він неохоче відповів:

«А, Йоська! Придуркуватий. Ну, я розумію — якщо тобі нема з чого жити, то принаймні поважай людей. А не дивись на них, як цар Давид із свого трона».

— За тих клопів,— сказав мені Йоська, затуляючись димом, і я побачив щетину у нього на щоках,— ви ще заплатите Кушерові додаткові гроші. Раз людина пробивається до багатства, вона нічим не погребує.

— Йося! — несподівано сказав глухим і злим голосом згорблений чоловік.— За що ти занастив Христю? Другий рік у мене немає сну...

— Це ж треба, Никифоре, не мати ні краплі розуму, щоб говорити такі погані слова! — сердито скрикнув Йося.— Я її занастив!? Підіть до вашого святого отця Михаїла і спитайте, хто її занастив. Або до справника Сухаренка.

— Доню моя! — сказав з розпачем Никифор.— Закотилося моє сонце поза болотами на віки вічні.

— Досить! — прикрикнув на нього Йося.

— Панахиду по ній відправити — і то не дозволяють! — не слухаючи Йосі, сказав Никифор.— Дійду в Києві до самого митрополита. Не відступлюся, доки не помилує.

— Досить! — повторив Йося. — За одну її волосину я продав би все своє паршиве життя. А ви кажете!

Він раптом заплакав, стримуючись і схлипуючи. Від того, що він стримувався, з горла у нього вирвався слабкий писк.

— Плач, дурний,— спокійно, навіть схвально сказав Никифор. — Якби не те, що Христя

тебе кохала, мішуреса нещасного, я б відразу рішив з тобою. Взяв би гріх на душу.

— Рішайте! — крикнув Йося. — Будь ласка! Може, я того й хочу. Мені ж краще гнити в могилі.

— Дурним ти був і лишився дурним, — сумно відповів Никифор. — От повернуся з Києва, тоді й рішу тебе, щоб ти не труїв мені серця. Замучився я зовсім.

— А на кого ви хату покинули? — запитав Йося, переставши плакати.

— Ні на кого. Забив — та й годі! Потрібна мені та хата, як мертвому кадило!

Я слухав цю незрозумілу розмову. Над Прип'яттю стіною здіймався туман. Сирі дошки пахли по-лікарськи і різко. По містечку нехотя брехали собаки.

— Хоч би знати, коли припреться та чортова макітра, той пароплав! — з досадою сказав Никифор. — Випили б ми, Йосипе, чверточку? Воно б і на душі полегшало. Та де її тепер взяти, чверточку?

Я зігрівся в шинелі й задрімав, притулившись до стіни.

Вранці пароплав не прийшов. Кушер сказав, що він заночував де-небудь через туман і турбуватися нічого — все одно пароплав простоїть у Чорнобилі кілька годин.

Я напився чаю. Ігнатій Лойола поїхав.

З нудьги я пішов побродити по містечку. На головній вулиці були відкриті крамнички. З них несло оселедцями і милом для прання. У дверях парикмахерської з вивіскою, яка висіла на одному костилі, стояв у халаті веснянкуватий парикмахер і лузав насіння.

Знічев'я я зайшов побритися. Парикмахер, зітхаючи, намилив мені щоки холодною піною й почав звичайний у провінціальних парикмахерських делікатний допит — хто я й чому потрапив до цього містечка.

Раптом по дощаному тротуару повз вікна промчались, із свистом і кривлянням, хлопчаки, і знайомий Йосьчин голос прокричав:

Не розбуджу я піснею гучною
Красуні дивної чарівний сон...

— Лазаре! — крикнув з-за дощатої перегородки жіночий голос.— Зачини на засув двері! Знову Йоська п'яний. Що ж це робиться, боже ж мій!

Парикмахер зачинив двері на засув і закрив занавіскою вікно.

— Як побачить кого в парикмахерській, — пояснив він зітхаючи,— так зараз же знайде й буде співати, танцювати й плакати.

— А що з ним? — запитав я.

Але парикмахер не встиг відповісти. З-за перегородки вийшла молода розпатлана жінка із здивованими, блискучими від хвилювання очима.

— Слухайте, клієнт! — сказала вона. — По-перше, здрастуйте! По-друге, Лазар нічого не зуміє розповісти, тому що чоловіки не спроможні зрозуміти жіночого серця. Що? Не хитай головою, Лазаре! Так слухайте й добре подумайте про те, що я вам скажу. Щоб ви знали, в яке пекло йде дівчина через кохання до молодих людей.

— Маню, сказав парикмахер, — не захоплюйся.

Йоська кричав десь удалині:

На могилу йдіть до мене
Не тужити тяжко —
Ковбаси візьміть з собою
Та горілки пляшку.

— Який жах! — сказала Маня. — І це Йоська! Той Йоська, що мав учитися на фельдшера у Києві, син Песі — найдобрішої жінки в Чорнобилі. Дякувати богові, вона не дожила до такої ганьби. Ви розумієте, клієнт, як треба жінці полюбити чоловіка, щоб піти із-за нього на муки!

— Що ти таке говориш, Маню! — вигукнув парикмахер. — Клієнт же від тебе нічого не зрозумів.

— Був у нас ярмарок, — сказала Маня, — на той ярмарок приїхав лісник, удівець, Никифор, з-під Карпилівки, із своєю єдиною донькою Христею. Ой, якби ви її бачили! Ви втратили б розум. Я вам скажу — очі були сині, як те небо, а коси — світлі, ніби вона їх мила в золотій воді. А привітна! А тонка, як я не знаю що! Ну, Йоська побачив її і втратив мову. Покохав. Так у цьому, я вам скажу, нічого дивного я не знаходжу. Сам цар, якби її зустрів, теж почав би сохнути. Дивно те, що вона його покохала. Ви ж його бачили? Маленький, як той хлопчик, увесь рудий, голос писклявий, нічого не робить без вигадок. Одним словом, покинула Христя батька й прийшла до Йоськи в дім. Ви підіть подивіться на цей дім! Полюбуйтеся! Козі в ньому тісно жити, не те, що їм утрьох. Одне тільки, що чисто. І що ж ви скажете — Песя прийняла її, як королівську прин-

цесу. І Христя жила з Йоською, як жінка, і він був такий веселий, Йоська,— світився, як ліхтар. А ви знаєте, що це значить, коли єврей живе з православною? Їх же не можна повінчати. Все містечко закудкудакало, як сто квочок. Тоді Йоська вирішив вихреститися і пішов у церкву до отця Михаїла. А той йому каже: «Раніше треба було вихреститися, а потім псувати християнську дівчину. Ти зробив навиворіт, і тепер без дозволу митрополита я тебе, ерусалимський дворянине, не охрещу». Йоська обізвав його поганим словом і пішов. Тоді втрутився наш рабин, наш ребе. Він довідався, що Йоська ходив вихрещуватися, і прокляв його за це в синагозі до десятого коліна. А тут ще приїхав Никифор, валявся в ногах у Христі, благав, щоб повернулась додому. Так вона тільки плакала й нізачо не повернулася. Ну, звичайно, хлопчаків хтось підмовив. Вони, як побачать Христю, так і кричать: «Гей, Христе, кошерна! Хочеш шматочок трэфного м'яса? І показують їй дулі. На вулиці всі оглядаються їй услід, сміються. А іноді хто-небудь візьме та й кине їй у спину з-за паркана грудкою гною. Всю хату тітки Песі вимазали дьогтем, ви уявляєте?

— Ой, тіточка Песя! — зітхнув парикмахер.— Це була жінка!

— Стривай, дай розповісти! --- прикрикнула на нього Маня.— Рабин покликав до себе тіточку Песю й сказав: «Ви розвели блуд у своєму домі, шановна Песю Ізраїлівно. Ви порушили закон. За це я прокляну ваш дім, і Іегова покарає вас, як продажну жінку. Майте жаль до своєї сивої голови». Так ви знаєте, що вона

йому відповіла! «Ви не рабин,— сказала вона,— ви городовий! Люди кохають одне одного, так яке ваше діло лізти до них із своїми масними від смальцю лапами!» Плюнула й пішла. Тоді рабин і її прокляв у синагозі. От як у нас уміють мордувати людей. Тільки ви нікому цього не переказуйте. Все містечко тільки й жило, що цією справою. Нарешті, Йоську й Христю викликав до себе справник Сухаренко й сказав: «Тебе, Йосько, за блюзнірську образу іерея греко-російської церкви отця Михаїла я віддаю під суд. І ти спробуеш у мене каторги. А Христю я силою поверну батькові. Даю три дні на обміркування. Ви мені збаламутили весь повіт. Я дістану через вас прочухана від пана губернатора».

Відразу ж Сухаренко посадив Йоську в холодну,— казав потім, що хотів лише налякати. І що ж трапляється, як ви гадаєте? Ви мені не повірите, але Христя вмерла з горя. На неї жаль було дивитися. Просто серце зупинялося у добрих людей. Вона плакала кілька днів, а потім у неї вже сліз не вистачило, і очі висохли, і вона нічого не їла. Тільки просила, щоб допустили її до Йоськи. А в самий Йом-Кіпур, у Судний день, вона як заснула увечері, так і не прокинулась. І лежала така біла й щаслива,— мабуть, дякувала богові, що він прибрав її з цього паскудного життя. За що їй така кара, що вона покохала того Йоську? Скажіть же мені — за що? Хіба нема інших людей на світі? Йоську Сухаренко відразу випустив, але він став зовсім психічним і з того дня почав пиячити й випрошувати у людей на хліб.

— Я б на його місці волів би за краще

вмерти,— сказав парикмахер.— Пустив би собі кулю в лоб.

— Ой, які ви хоробрі! — вигукнула Маня.— А як дійде до діла, так обійдете смерть за сто верст. Ви ж не маєте поняття, як кохання може спалити на попіл жіноче серце.

— Що жіноче, що чоловіче серце,— відповів парикмахер і знизав плечима,— яка фізниця!

З парикмахерської я пішов на постійний двір. Ні Йоськи, ні Никифора там не було. Кушчер сидів у потертому жилеті біля вікна й пив чай. У кімнаті дзижчали гладкі мухи.

Маленький пароплав прийшов тільки надвечір. Він простояв у Чорнобилі до ночі. Мені дали місце в салоні на облізлому клейончатому дивані.

Вночі знову нанесло туман. Пароплав приткнувся носом до берега. Так він простояв до пізнього ранку, доки туман не розсіявся. Никифора на пароплаві я не знайшов. Мабуть, він запив разом з Йоською.

Я так докладно розповів про цей випадок тому, що, повернувшись до Києва, негайно спалив зошити з першими ранніми своїми віршами. Без ніякого жалю я дивився, як перетворювалися на попіл вишукані фрази й гинули без вороття «пінні кристали», «сапфірові небеса», таверни і танці гітан.

Витверезення прийшло відразу. Кохання, виявляється, супроводжувалось не «томлінням умираючих лілей», а грудками гною. Його кидали в спину прекрасній люблячій жінці.

Думаючи про це, я пригадав слова: «Жахливий вік, жахливі серця» — і вирішив написати своє перше, як говорив собі, «справжнє оповідання» про долю Христі.

Я довго мучився над ним і не розумів, чому воно виходить у мене млявим і блідим, незважаючи на трагічний зміст. Потім я догадався. По-перше, тому, що оповідання було написано з чужих слів, і, по-друге, тому, що я захопився коханням Христі й лишив осторонь фанатичний побут містечка.

Я наново переписав оповідання. Мене самого дивувало, що в нього ніяк «не лягали» вишукані й красиві слова. Воно вимагало правди й простоти.

Коли я приніс це своє перше оповідання до редакції журналу, де раніше друкували мої вірші, редактор сказав:

— Марно витрачали порох, юначе. Оповідання друкувати не можна. За одного справника нам покажуть, де раки зимують. Але взагалі оповідання зроблене сильно. Принесіть нам щонебудь інше. І підписуйтесь, будь ласка, тільки псевдонімом. Ви ж гімназист. Вас за це виженуть з гімназії.

Я взяв оповідання і сховав його. Тільки наступної весни я дістав його, прочитав і зрозумів ще одну обставину: в оповіданні не відчувалося автора — ні його гніву, ні думок, ні глибокого схиляння перед коханням Христі.

Тоді я знову переробив оповідання й відніс його редакторові — не для друку, а для оцінки.

Редактор прочитав його при мені, встав, поплескав мене по плечу і сказав тільки одне слово:

— Благословляю!

Так уперше я переконався в тому, що головне для письменника — це з найбільшою повнотою і щедрістю виявити себе в будь-якій речі, навіть у такому маленькому оповіданні, і тим самим виразити свій час і свій народ. У цьому вираженні себе ніщо не повинно стримувати письменника — ні фальшивий сором перед читачами, ні острах повторити те, що вже було сказано (але не так) іншими письменниками, ні оглядка на критиків і редактора.

Під час роботи треба забути про все і писати ніби для себе або для найдорожчої у світі людини.

Треба дати волю своєму внутрішньому світові, відкрити для нього всі шлюзи і раптом із подивом побачити, що в твоїй свідомості міститься значно більше думок, почуттів і поетичної сили, ніж ти передбачав.

Творчий процес у самому своєму бігові набуває нових якостей, ускладнюється й збагачується.

Це схоже на весну в природі. Сонячне тепло незмінне. Але воно розтоплює сніг, нагріває повітря, ґрунт і дерева. Земля сповнюється шумом, плескотінням, грою крапель і талих вод — тисячами ознак весни, тоді як, повторюю, сонячне тепло лишається незмінним.

Так і в творчості. Свідомість лишається незмінною у своїй суті, але викликає під час роботи вихори, потоки, каскади нових думок і образів, відчуттів і слів. Тому іноді людина сама дивується з того, що написала.

Письменником може бути тільки той, у кого є що сказати людям нового, значного й цікаво-

го, та людина, яка багато бачить такого, чого інші не помічають.

Щодо мене, то дуже швидко я зрозумів, що можу сказати до прикрасі мало. І що потяг до творчості може так само легко згаснути, як він і виник, якщо лишити його без поживи. Надто небагатим і вузьким був запас моїх життєвих спостережень.

У той час книга стояла в мене над життям, а не життя над книгою. Треба було наповнити себе життям по самі вінця.

Зрозумівши це, я зовсім облишив писати — на десять років — і, як казав Горький, «пішов у люди», почав мандрувати по Росії, міняти професії й спілкуватися з різними людьми.

Але це не було штучно створене життя. Я не був професійним спостерігачем чи збирачем фактів.

Ні! Я просто жив, не стараючись хоч що-небудь записувати чи запам'ятовувати для майбутніх книг.

Я жив, працював, кохав, страждав, надіявся, мріяв, знаючи лише одно — що рано чи пізно, літньою людиною чи, може, навіть на старість, але я почну писати, зовсім не тому, що я поставив собі таке завдання, а тому, що цього вимагала моя істота. І тому, що література була для мене найпрекраснішим явищем у світі.

БЛИСКАВКА

к народжується задум?

Майже не буває двох задумів, які виникали б і розвивалися однаково. Очевидно, відповідь на питання, «як народжується задум», треба шукати не взагалі, а в зв'язку з кожним окремим оповіданням, романом чи повістю.

Легше відповісти на питання, що треба для того, щоб задум з'явився, або, кажучи сухішою мовою, чим має бути обумовлено народження задуму. Поява його завжди буває підготовленою внутрішнім станом письменника.

Виникнення задуму, мабуть, найкраще пояснити за допомогою порівняння. Порівняння вносить іноді дивну ясність у найскладніші речі.

Астронома Джінса якось запитали, який вік нашої Землі.

— Уявіть собі, — відповів Джінс, — велетенську гору, хоч би Ельбрус на Кавказі. І уявіть одного маленького горобця, який безтурботно скаче й клює цю гору. Так от цьому горобцеві,

щоб склювати дотла Ельбрус, потрібно буде приблизно стільки ж часу, скільки існує Земля.

Порівняння, яке допомогло б зрозуміти виникнення задуму, набагато простіше.

— Задум — це блискавка. Багато днів накоплюється над Землею електрика. Коли атмосфера насичується нею до краю і білі купчасті хмари перетворюються в грізні грозові хмари, в них із густого електричного настою народжується перша іскра — блискавка.

Майже відразу вслід за блискавкою на землю спадає злива.

Задум, так само, як блискавка, виникає у свідомості людини, сповненої думками, почуттями і замітками пам'яті. Накопичується все це поступово, поволі, доки не досягає того ступеня напруження, яке вимагає обов'язкового розряду. Тоді весь цей стиснутий і дещо хаотичний світ породжує блискавку — задум.

Для появи задуму, як і для появи блискавки, потрібний іноді незначний поштовх.

Хто знає, чи то буде випадкова зустріч, чи слово, що запало в душу, сон, далекий голос, сонячне світло в краплині води або гудок пароплава.

Поштовхом може бути все, що існує в світі навколо нас і в нас самих.

Лев Толстой побачив зламаний реп'ях — і спалахнула блискавка: появився задум чудової повісті про Хаджі-Мурата.

Але якби Толстой не був на Кавказі, не знав і не чув про Хаджі Мурата, то, звичайно, реп'ях не викликав би у нього цієї думки. Толстой був внутрішньо підготовлений до цієї теми, і тільки тому реп'ях дав йому потрібну асоціацію.

Якщо блискавка — задум, то злива — це втілення задуму. Це струнки потоки образів і слів. Це книга.

Але, на відміну од сліпучої блискавки, первісний задум часто-густо буває невиразний.

«І даль свобідного романа я крізь кристал магічних мрій неясно бачив в млі нічній».

Лише поступово він зріє, оволодіває розумом і серцем письменника, обмірковується і ускладнюється. Але це так зване «виношування» задуму відбувається зовсім не так, як це уявляють собі наївні люди. Воно не проявляється в тому, що письменник сидить, охопивши голову руками, чи блукає, самотній і дикий, мимрячи свої думи.

Зовсім ні! Кристалізація задуму, його збагачення відбуваються безперервно, щогодини, щодня, завжди і всюди, під час різних несподіванок, у праці, radoщах і злигоднях нашого «швидкоминучого життя».

Щоб дати дозріти задумові, письменник ніколи не повинен відриватися од життя і цілком заглиблюватися «в себе». Навпаки, від постійного зв'язку з дійсністю задум розцвітає і наливається соками землі.

Взагалі про письменницьку працю існує багато упереджених поглядів і забобонів. Деякі з них можуть довести до розпачу своєю пошлістю.

Найбільше опошлили натхнення.

Майже завжди воно уявляється невігласам у вигляді витріщених у незрозумілому захоп-

ленні, зведених до неба очей або закушеного зубами гусячого пера.

Багато хто, очевидно, пам'ятає кінокартину «Поет і цар». Там Пушкін сидить, мрійно підвівши очі до неба, потім гарячково хапається за перо, починає писати, зупиняється, знову підводить очі, гризе гусяче перо і знову квалливо пише.

Скільки ми бачили зображень Пушкіна, де він схожий на екзальтованого маніяка!

На одній художній виставці я чув цікаву розмову біля скульптури куцоного і ніби завитого перманентом Пушкіна з «натхненним» поглядом. Маленька дівчинка довго дивилася, зморщившись, на цього Пушкіна й запитала у матері:

— Мамо, він мрію мріє? Чи що?

— Так, донечко, дядя Пушкін мріє мрію, — розніжено відповіла мати.

Дядя Пушкін «мріє мрію»! Той Пушкін, що сказав про себе:

«І довго буду тим я дорогий народу, що добрість у серцях піснями викликав, що в мій жорстокий вік прославив я Свободу і за упалих обставав!»¹

А якщо «святе» натхнення «осіяло» (обов'язково «святе» і обов'язково «осіяло») композитора, то він, зводячи очі, плавно диригує для самого себе тими чарівними звуками, які, безумовно, звучать зараз в його душі, — зовсім так, як на слащавому пам'ятнику Чайковському в Москві.

Ні! Натхнення — це справжній робочий на-

¹ Переклад М. Рильського.

стрій людини. Душевне піднесення не проявляється в театральній позі й піднесеності. Так само, як і горезвісні «муки творчості».

Пушкін сказав про натхнення точно й просто: «Натхнення є схильність душі до живого сприйняття вражень, тобто, до швидкого розуміння понять, що й сприяє з'ясуванню оних». «Критики, — сказав він додатково, — змішують натхнення з захопленням». Так, як читачі змішують іноді правду з правдоподібністю.

Це було б ще півбіди. Але коли деякі художники й скульптори змішують натхнення з «телячою радістю», то це здається повним нещастям і неповагою до важкої письменницької праці.

Чайковський твердив, що натхнення — це такий стан, коли людина працює на всю свою силу, як віл, а зовсім не кокетливо помахує рукою.

Прошу вибачити мені за цей відступ, але все, про що я говорив раніш, — зовсім не дрібниці. Це ознака того, що пошляк і обиватель ще живі.

Кожна людина хоч кілька разів за своє життя, але пережила стан натхнення — душевного піднесення, свіжості, живого сприйняття дійсності, повноти думки й усвідомлення своєї творчої сили.

Так, натхнення — це справжній робочий настрій, але воно має своє поетичне забарвлення, свій, сказав би я, поетичний підтекст.

Натхнення входить у нас, як сяючий літній ранок, що тільки-но скинув з себе тумани тихої

ночі, забризканий росою, з заростями вологого листя. Він обережно дихає нам в лице своєю цілющою прохолодою.

Натхнення — як перше кохання, коли серце голосно стукає в передчутті дивних зустрічей, невимовно прекрасних очей, усмішок і недомовок.

Тоді наш внутрішній світ настроєний тонко й вірно, мов якийсь чарівний інструмент, і відгукується на все, навіть на найпотаємніші, найнепомітніші звуки життя.

Про натхнення написано багато чудових рядків письменниками й поетами. «Та божий глас у тишині до слуху лиш його торкнеться» (Пушкін), «Тоді смиряється в душі моїй тривога» (Лермонтов), «Наближається звук. і, покірна щемливому звуку, молодіє душа» (Блок). Дуже точно сказав про натхнення Фет:

Раптово в море човен відштовхнути
З нагладжених відпливами пісків
І хвилию у інший світ сягнути,
Почуть вітри з квітучих берегів.

І сон важкий злякать єдиним звуком,
Сп'яніти раптом в мареві яснім,
Життя збудить, принадність дати мукам
І все чуже відчуті вмить своїм¹.

Тургенев називав натхнення «наближенням бога», осяянням людини думкою і почуттям. Він з страхом говорив про нечувані муки письменника, коли він починає втілювати це осяяння в слова.

Толстой сказав про натхнення, мабуть, най-

¹ Переклад А. М'ястківського.

простіше: «Натхнення полягає в тому, що раптом відкривається те, що можна зробити. Чим яскравіше натхнення, тим більше мусить бути кропіткої роботи для виконання його».

Проте як би ми не визначали натхнення, ми знаємо, що воно плодотворне і не повинно зникнути безплідно, не обдарувавши собою людей.

БУНТ ГЕРОЇВ

давні часи, коли люди переїжджали з квартири на квартиру, для перенесення речей наймали іноді в'язнів з місцевої тюрми.

Ми, діти, завжди чекали появи цих в'язнів з палкою цікавістю і жалістю.

В'язнів приводили вусаті наглядачі з величезними револьверами «бульдогами» на поясах. Ми пильно вливаюлися в людей у сірій тюремній одежі й сірих кругленьких шапочках. Але чомусь з особливою повагою розглядали ми тих арештантів, у яких були пів'язані ремінцями до пояса дзвінкі тонкі кайдани.

Все це було дуже таємниче. Але найлибовишнім злавалося те, що майже всі в'язні були звичайними худими люльми і до того добродушними, що ніяк не можна було повірити, ніби вони лиходії й злочинці. Навпаки, вони були не те щоб ввічливі, а просто делікатні й найбільше боялися того, щоб кого-небудь не вдарити під час перенесення громіздких меблів або що-небудь не поламати.

У нас, дітей, за домовленістю з дорослими, був вироблений хитрий план. Мама запрошувала наглядачів на кухню пити чай, а ми в цей час поспішно засували в кишені в'язнів хліб, ковбасу, цукор, тютюн, а іноді й гроші. Їх нам давали батьки.

Ми уявляли, що це ризикована справа, і були в захопленні, коли в'язні пошепки дякували нам, підморгуючи в бік кухні, і переховували наші гостинці далі, у внутрішні, таємні кишені.

Іноді в'язні непомітно давали нам листи. Ми наліплювали на них марки і потім ішли всім гуртом кидати в поштову скриньку. Перед тим як засунути листа в скриньку, ми оглядалися — чи нема поблизу пристава або городового, ніби вони могли здогадатися, якого листа ми відправляємо.

Серед в'язнів я пам'ятаю одного чоловіка з сивою бородою. Його називали старостою.

Він розпоряджався перенесенням речей. Речі, особливо шафи, піаніно, застрягали у дверях, їх трудно було розвернути, а іноді вони ніяк не ставали на призначене для них нове місце, скільки в'язні з ними не морочились. Речі явно чинили опір. У таких випадках староста говорив щодо такої шафи:

— Ставте її там, де їй хочеться. Чого ви її мордуєте! Я п'ять років перевозжу речі і їхній характер знаю. Коли річ стояти тут не хоче, то скільки її не тисни — не поступиться. Зламається, а не поступиться.

Я згадав про цю сентенцію старого в'язня в зв'язку з письменницькими планами і вчинками літературних героїв. У поведінці речей і цих героїв є щось спільне. Герої часто починають

боротьбу з автором і майже завжди перемагають його. Але мова про це ще далі.

Звичайно, майже всі письменники складають плани своїх майбутніх творів. Дехто розробляє їх детально й точно. Інші — дуже приблизно. Але є письменники, в яких план складається всього з кількох слів, що ніби не мають між собою жодного зв'язку.

І тільки письменники, які володіють даром імпровізації, можуть писати без попереднього плану. З російських письменників таким даром володів у великій мірі Пушкін, а з сучасних нам прозаїків — Олексій Миколайович Толстой.

Я схильний думати, що письменник геніальний теж може писати без усякого плану. Геній настільки внутрішньо багатий, що перша-ліпша тема, будь-яка думка, випадок чи річ викликають у нього невичерпний потік асоціацій.

Молодий Чехов сказав Короленкові:

— Ось у вас стоїть на столі попільничка. Якщо хочете, я зараз напишу про неї оповідання.

І він, звичайно, написав би його.

Можна уявити собі, що людина, піднявши на вулиці зім'ятого карбованця, почне з цього карбованця свій роман, почне ніби жартома, легко й просто. Але незабаром цей роман піде вглиб і вшир, заповниться людьми, полями, світлом, кольорами і почне текти вільно й могутньо, підігнаний уявою, вимагаючи від письменника все нових жертв, вимагаючи, щоб письменник віддавав йому дорогоцінні запаси образів і слів.

І от уже в розповіді, що почалася з чогось випадкового, виникають думки, виникає склад-

на доля людей. І письменник уже не в змозі справитися з своїм хвилюванням. Він, як Діккенс, плаче над сторінками свого рукопису, стогне від болю, як Флобер, чи сміється, як Гоголь.

Так у горах від найменшого звуку, від пострілу з мисливської рушниці починає сипатися з крутого схилу блискучою смужкою сніг. Незабаром він перетворюється на широку снігову ріку, що нестримно біжить вниз, і за кілька хвилин в долину зривається лавина, стрясаючи ущелини громом і наповнюючи повітря іскри-стим пилом.

Про цю легкість виникнення творчого настрою у людей геніальних і тих, що володіють даром імпровізації, згадують багато письменників.

Недарма Баратинський, який добре знав, як працював Пушкін, сказав про нього:

Пушкін молодий, буремний і відкритий,
Все жартома уміючий в рядках животворити.

Я згадав про те, що деякі плани здаються набором слів.

Ось невеличкий приклад. У мене є оповідання «Сніг». Перед тим як написати його, я списав аркуш паперу, і з цих записів і народилося оповідання. Який же вигляд мають ці записи?

«Забута книга про північ. Основний колір півночі — фольга. Парує річка. Жінки перуть білизну в ополонках. Дим. Напис на дзвіночку в Олександрі Іванівни: «Я на дверях, потягни — веселіше подзвони», «Дзвінок, дарунок від Валдая, дзвенить журливо з-під дуги». Їх звуть «дарвалдаями». Війна. Таня. Де вона, в

якому глухому містечку? Сама. Тьмяний місяць за хмарами,— страшенна далечінь. Життя затиснене в невеличкий круг світла. Від лампи. Цілу ніч щось гуде в стінах. Гілки шкрябають об шибки. Ми дуже рідко виходимо з дому у глупу зимову ніч. Це треба перевірити... Самотність і чекання. Старий незадоволений кіт. Йому нічим не можна догодити. Усе начебто видно — навіть покручені свічки (оливкові) на роялі, але поки що більше нічого нема. Шукала квартиру з роялем (співачка). Евакуація. Розповідь про чекання. Чужий дім. Старомодний, по-своєму затишний, фікуси, запах старого тютюну Стамболі або Месаксуді. Жив старий і помер. Горіховий письмовий стіл з жовтими плямами на зеленому сукні. Дівчинка. Золушка. Нянька. Більше поки що нікого немає. Коханя, кажуть, притягає на відстані. Можна написати оповідання тільки про чекання. Чого? Кого? Вона сама не знає цього. Це розриває серце. На роздоріжжі сотень доріг випадково зустрічаються люди, не знаючи, що все їхнє минуле життя було підготовкою до цієї зустрічі. Теорія ймовірності. Відповідно до людських сердець. Для дурнів усе просто. Країна потопає в снігах. Неминучість появи людини. Від когось усе надходять на ім'я померлого листи. Їх складають купкою на столі. В цьому — ключ. Які листи? Що в них? Моряк. Син. Острах перел тим, що він приїде. Чекання. Нема межі доброті її серця. Листи перетворилися на дійсність. Знову покручені свічки. В іншій якості. Ноти. Рвущник з дубовим листям. Рояль. Березовий дим. Настроювач,— усі чехи хороші музиканти. Закутаний до самих очей. Усе ясно!»

Оце те, що можна з великою натяжкою павати планом цього оповідання. Якщо прочитати цей запис, не знаючи оповідання, то стане зрозумілим, що це хоч і повільне і неясне, але вперте нащупування теми й сюжету.

Що ж відбувається з найточнішими, продуманими й перевіреними письменницькими планами? Правду кажучи, життя їхнє здебільшого коротке.

Як тільки в початому творі з'являються люди і як тільки ці люди волею автора оживають, вони відразу ж починають чинити опір плану і вступають з ним у боротьбу. Твір починає розвиватися за своєю внутрішньою логікою, поштовх якій дав, звичайно, письменник. Герої діють так, як це відповідає їхньому характерові, незважаючи на те, що творцем цих характерів є письменник.

Якщо ж письменник змусить героїв діяти не за виниклою внутрішньою логікою, якщо він силоміць поверне їх у рамки плану, то герої почнуть мертвіти, перетворюючись на ходячі схеми, на роботів.

Цю думку дуже просто висловив Лев Толстой.

Хтось із відвідувачів Ясної Поляни обвинуватив Толстого в тому, що він жорстоко повівся з Анною Кареніною, змусивши її кинутися під поїзд.

Толстой посміхнувся й відповів:

— Ця думка нагадує мені випадок з Пушкіним. Одного разу він сказав комусь із своїх приятелів: «Уяви, яку штуку утяти зі мною Татьяна. Вона вийшла заміж. Цього я ніяк не чекав від неї». Те ж саме і я можу сказати про

Анну Кареніну. Взагалі герої і героїні мої чинять іноді такі штуки, яких я не хотів би! Вони роблять те, що повинні робити в справжньому житті і як буває в справжньому житті, а не те, що мені хочеться».

Усі письменники добре знають цю неподаєливість героїв. «Я в самому розпалі роботи,— говорив Олексій Миколайович Толстой,— не знаю, що скаже герой через п'ять хвилин. Я стежу за ним із здивуванням».

Трапляється, що другорядний герой витискає інших, сам стає головним, повертає весь хід розповіді й веде її за собою.

Гвір по-справжньому, з усією силою, починає жити в свідомості письменника тільки під час роботи над ним. Тому в ламанні й руйнуванні планів немає нічого особливого й нічого трагічного.

Навпаки, це природно і свідчить тільки про те, що справжнє життя прорвалося, заповнило письменникову схему, й розсунуло, й зламало своїм живим натиском рамки первісного письменницького плану.

Це в жодній мірі не ганьбить план, не зводить ролі письменника лише до того, щоб записувати все за підказкою життя. Адже життя образів у його творі обумовлене свідомістю письменника, його пам'яттю, уявою, всім його внутрішнім ладом.

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ПОВІСТІ

«ПЛАНЕТА МАРЦ»

пробую пригадати, як виник задум моєї повісті «Кара-Бугаз». Як усе це сталось?

В часи мого дитинства в Києві, на Володимирській гірці над Дніпром, щовечора появлявся старик у запорошеному капелюсі з обвислими полями. Він приносив облізлий телескоп і довго встановлював його на трьох погнутих залізних ногах.

Діда цього звали «Звіздарем» і вважали за італійця, тому що він навмисне перекручував російські слова на іноземний лад.

Установивши телескоп, старий вигукував заученим, монотонним голосом:

— Ласкаві синьйори та синьйорини! Буона джіорно! За п'ять копійок ви переноситеся із Землі на Луна і різні зорі. Особливо рекомендую подивитись зловісну планету Марц, що має відтінок людської крові. Хто народився під знаком Марца, може враз загинути на війні від фузильерської кулі.

Одного разу я був з батьком на Володимирській гірці і дивився в телескоп на планету Марс.

Я побачив чорну безодню й червонувату кулю, що безстрашно висіла без будь-якої опори серед цієї безодні. Поки я дивився на неї, куля почала підбиратися до краю телескопа й сховалася за його мідний обідок. «Звіздар» трохи повернув телескоп і вернув Марс на попереднє місце. Але той знову почав зсуватися до мідного обідка.

— Ну як? — запитав батько. — Чи ти бачиш що-небудь?

— Так, — відповів я. — Я навіть бачу канали.

Я знав, що на Марсі живуть люди — марсіани — і що вони викопали невідомо для чого на своїй планеті величезні канали.

— Ну, де там! — сказав батько. — Не вигадуй! Ніяких каналів ти не бачиш. Їх помітив тільки один астроном — італієць Скіапареллі — та й то у великий телескоп.

Ім'я співвітчизника Скіапареллі не справило ніякого враження на «Звіздаря».

— І ще я бачу якусь планету ліворуч від Марса, — сказав я невпевнено. — Але вона чомусь бігає по небу в усі боки.

— Та яка ж це планета! — добродушно вигукнув «Звіздар». — То якась гадючка заскочила на телескоп! — Він зняв капелюх і змахнув ним із скла телескопа жучка.

Від видовища Марса мені стало холодно й моторошно. Я з полегшенням одірвався від телескопа, і київські вулиці з їх неясковими вогнями, гуркотінням прольоток і курним за-

пахом відцвітаючих каштанів здалися мені за- тишними і надійними.

Ні, в той час у мене не було ніякого бажан- ня полетіти з Землі на Місяць чи на Марс!

— Чому він червоний, як цегла? — запитав я батька.

Батько розповів мені, що Марс — умираю- ча планета, що вона була такою ж прекрасною, як наша Земля — з морями, гірськими пасма- ми й буйною зеленню, але поступово моря й ріки висохли, зелень вимерла, гори вивітрилися догла, і Марс перетворився на велетенську пі- щану пустелю. Мабуть, гори на Марсі були з червоного каменю, тому й пісок на Марсі чер- вонуватий.

— Виходить, Марс — піщана куля? — спи- тав я.

— Можливо, так, — погодився батько. — Те, що трапилося з Марсом, може трапитися і з нашою Землею. Вона перетвориться на пусте- лю. Але це буде через багато мільйонів років. Так що ти не лякайся. Та й, зрештою, люди щось вигадують до того часу і припинять це неподобство.

Я відповів, що зовсім не лякаюсь. Але на- справді мені було й страшно й образливо за нашу Землю. До того ж удома я довідався від старшого брата, що вже тепер пустелі займають майже половину всієї площі Землі.

З того часу боязнь пустелі (хоч я її ще не бачив) набрала в мене нав'язливого характеру. І хоч я й читав у журналі «Вокруг света» за- манливі оповідання про Сахару, самуми й «ко- раблів пустелі» — верблюдів, але вони мене не приваблювали.

Незабаром мені довелося пережити перше знайомство з пустелею. Це ще посилило мій страх перед нею.

На літо ми всією сім'єю поїхали на село до діда Максима Григоровича.

Літо було дощове, тепле. Густо росли трави. Кропива біля тинів витяглась на зріст людини. Жито колосилося на полях. З городів пахло соковитим кропом. Все провіщало багатий урожай.

Але одного разу, коли я сидів з дідом на березі ріки й вудив пічкурів, дід раптом поспішно встав, прикрив долонею очі від сонця, довго вдивлявся в поля за рікою, потім з досадою плюнув і сказав:

— Котиться, кат, чортяка! Щоб йому згинути навіки!

Я поглянув у той бік, куди дивився дід, але нічого не побачив, крім довгого каламутного валу. Він швидко наближався. Я думав, що це надходить гроза. Але дід сказав:

— Та то ж суховій! Пекло прокляте! Вітер з Бухари, з пустелі. Все спалить! От яке нещастя наближається, Костику! Не буде чим навіть дихати.

Зловісний вал нісся землею просто на нас. Дід похапцем змотав свою довгу вудочку з ліщини й сказав мені:

— Тікай до хати, а то запорошить очі. А я поплентаюсь слідом. Тікай!

Я побіг до хати, але суховій наздогнав мене по дорозі. Вихори мчали, шурхотіли піском і підіймали до неба пташиний пух і тріски. Важка муть затягла все навкруги. Сонце раптом стало кошлатим і темночервоним, як Марс.

Захитались і засвистіли верби. Ззаду дихнуло такою спекою, ніби у мене на спині затлілася сорочка. Пил тріщав на зубах і запорошував очі.

На порозі хати стояла моя тітка Федосія Максимівна й держала в руках ікону, обгорнену вишиваним рушником.

— Господи, спаси й помилуй! — злякано бурмотіла вона. — Пречиста матір божа, пронеси краєм!

На хату налетів, кружляючи, смерч. Задзвеніли погано замазані шибки. Солома на стрісі задерлася. З-під неї, як чорні кулі, залпом вилетіли горобці.

Батька з нами на той час не було — він залишився у Києві. Мати була помітно стривожена.

Я пам'ятаю, що найтяжчою була наростаюча спека. Я думав, що за годину-другу загориться солома на покрівлі, а потім і в нас почне тліти волосся й одяг. Тому я заплакав.

Надвечір листя на густих вербах зів'яло й висіло, як сіре ганчір'я. Біля всіх тинів вітер навів кучугури дрібного, як борошно, чорнуватого попелу.

На ранок листя зашкарубло й висохло. Зірвані листки можна було розтерти пальцями на порошок. Вітер став сильнішим. Він почав зривати це мертве, брудне листя, і багато дерев стояло вже оголеними й чорними, як пізньої осені.

Дід ходив у поле й повернувся розгублений і безпорадний. Він ніяк не міг розв'язати червону зав'язку біля коміра своєї плоскінної сорочки, руки у нього тряслися, і він говорив:

— Коли за ніч не втихомириться, то зовсім попалить усе жито. І садочки, й городи.

Але вітер не втихомирився. Він дув два тижні, потім трохи ослаб і задув з новою силою. Земля на очах перетворювалася на сіре попелище.

По хатах голосили жінки. Чоловіки понуро сиділи на призьбах, ховаючись од вітру, колу-пали палицями-дрючками землю й зрідка говорили:

— Каменюка, а не земля! Просто смерть ухопила тебе за свитину, і нікуди кинутись людині.

З Києва приїхав батько й забрав нас до міста. Коли я почав розпитувати про суховій, він неохоче відповів:

— Загинув урожай! Пустеля йде на Україну.

— Чи не можна щось зробити? — спитав я.

— Нічого. Адже не збудуєш високий кам'яний мур у дві тисячі верст завдовжки.

— Чому? — запитав я. — Збудували ж китайці свою Велику стіну.

— Так то ж китайці, — відповів батько. — Вони були великі майстри.

Ці дитячі враження з роками ніби забулись. Але, звичайно, вони продовжували жити в глибині моєї пам'яті й час від часу проривалися назовні. Найчастіше під час посух, що завжди викликали незрозуміле занепокоєння.

У свої зрілі роки я полюбив Середню Росію. Можливо, що поштовхом до цієї любові була свіжість її природи, багатство чистих і прохолодних вод, вологі лісові хащі, похмурі дощі.

Тому, коли посуха докочувалася до Серед-

ньої Росії і врізалася в неї пекучим клином, мое занепокоєння змінювалось на безсилу лють проти пустелі.

ДЕВОНСЬКИЙ ВАПНЯК

Минуло багато часу, і пустеля знову нагадала про себе.

У 1931 році я поїхав на літо до міста Ливни, Орловської області. Я писав тоді свій перший роман, і мені хотілося побути в якомусь маленькому містечку, де нема ні душі знайомих, де можна зосередитись і ніхто й ніщо не заважатиме працювати.

У Ливнах я ніколи не був. Містечко сподобалося мені чистотою, силою-силенною соняшників у цвіту, своїм бруком з суцільних кам'яних плит і річкою Бистра Сосна, що вирила ущелину в товщі жовтого девонського вапняку.

Я найняв кімнату на околиці, у дерев'яному старому будинку. Він стояв на урвищі над рікою. Позаду будинку тягнувся й переходив у прибережні зарості напівзасохлий сад.

У літнього й боязкого хазяїна — продавця газет у пристанційному кіоску — була похмура, худа жінка й дві дочки: старша — Анфіса й молодша — Поліна.

Поліна — слабенька, прозора — коли розмовляла зі мною, то весь час розплітала й заплітала від хвилювання русу косу. Їй було сімнадцять років.

Анфіса була ставна дівчина років дев'ятнадцяти з блідим обличчям, строгими сірими очима і низьким голосом. Вона ходила в чорному,

як послушниця, і майже нічого не робила по господарству,— тільки годинами лежала в садку на сухій траві й читала.

На горищі у хазяїна було звалено багато погризених мишами книг, переважно творів іноземних класиків у виданні Соїкіна. Я теж брав з горища ці книги.

Кілька разів я помічав згори, з саду, Анфісу на березі Бистрої Сосни. Вона сиділа під крутим обривом, біля куща глоду, поруч з кволим підлітком років шістнадцяти, світловолоосим, тихим, з великими уважними очима.

Анфіса приносила йому таємно на берег чого-небудь поїсти. Хлопець їв, а Анфіса ніжно дивилась на нього й іноді гладила йому волосся.

Одного разу я бачив, як вона раптом закрила обличчя долонями й затрусилася від ридання. Хлопець перестав їсти й злякано дивився на неї. Я непомітно пішов і довго намагався не думати про Анфісу й про хлопця.

А я ж наївно гадав, що у тихих Ливнах ніхто не вирве мене з кола тих людей і подій, про яких я писав свій роман! Але життя одразу розбило вщент мої наївні надії. Звичайно, ні про яке зосередження, ні про який спокій для роботи не могло бути й мови, доки я не довідаюсь, що таке з Анфісою.

Ще до того, як я бачив її з хлопцем, я подумав, дивлячись на її змучені очі, що в житті у неї є якась болісна таємниця.

Так воно й трапалося.

Через кілька днів я прокинувся серед ночі від розкотів грому. Грози у Ливнах бували дуже часто. Люди пояснювали це тим, що Ливни

стоять на покладах залізної руди і нібито ця руда й «присосує» грози.

Ніч металася за вікнами, то розхристуючись рвучким білим вогнем, то стискуючись у непроглядну темряву. За стіною було чути схвильовані голоси. Потім я почув, як Анфіса гнівно вигукнула:

— Хто це вигадав? У якому це законі написано, що мені не можна його покохати? Покажіть мені цей закон! Дали мені життя, так не відбирайте! Кати! Він з кожним днем марніє, тане, як свічечка. Як свічечка!— крикнула вона й задихнулась.

— Мати, вгамуйся! — нерішуче прикрикнув хазяїн на дружину.— Нехай живе, дурна, по своєму серцю. З нею не зладнаєш. А грошей я тобі, Анфісо, однаково не дам. І не сподівайся.

— Не потрібні мені ваші прокляті гроші!— крикнула Анфіса. — Я сама зароблю, повезу його в Крим. Може, там він хоч зайвий рік проживе. Піду я від вас все одно. Сорому вам не минути. Так і знайте!

Я почав догадуватися, що відбувається. За дверима у сінях хтось теж плакав і сякався.

Я відчинив двері і при таємничому спалаху блискавки побачив Поліну. Вона стояла, притулившись лобом до стіни, закутана в довгу шаль.

Я тихо позвав її. Грім розколов небо і, здавалося, одним ударом увігнав хатинку в землю до самої покрівлі. Поліна злякано схопила мене за руку.

— Господи! — прошепотіла вона. — Що ж це буде? А тут ще така гроза!

Вона розповіла мені пошепки, що Анфіса

покохала всім серцем Колю, сина вдови Карпівни. Карпівна ходить по хатах, пере білизну. Жінка вона тиха, безсловесна. А Коля хворий, у нього туберкульоз. Анфіса з норовом, запальна, з нею ніхто не справиться. Вона або зробить по-своєму, або накладе на себе руки.

Голоси за стіною несподівано змовкли. Поліна побігла до себе. Я ліг, але прислухався й довго не міг заснути. У хазяїна все було тихо. Тоді я задрімав. Крізь дрімоту чув ліниві розкоти грому і гавкання собак. Потім я заснув.

Проспав я, мабуть, дуже недовго. Розбудив мене сильний стук у двері. Стукав хазяїн.

— Біда в нас, — сказав він за дверима мертвим голосом. — Не осудіть, що потурбував.

— А що трапилось?

— Анфіса втекла. В чому була. Я піду на Слобідку до Карпівни. Мабуть, вона туди подалась. А ви вже, будьте ласкаві, побудьте з моїми. Жінка лежить без пам'яті.

Я похапцем одягся, відніс старій валер'янки. Поліна покликала мене, і я вийшов з нею на ганок. Не можу пояснити чому, але я знав, що зараз трапиться нещастя.

— Ходімо на берег, — тихо сказала Поліна.

— Ліхтар у вас є?

— Є.

— Несіть швидше.

Поліна принесла тьмяний ліхтар, і ми спустилися слизьким обривом до ріки.

Я був певен, що Анфіса десь тут, поруч.

— Анфісо-о-о! — раптом розпачливо закричала Поліна, і цей крик чомусь налякав мене. «Даремно вона закричала! — подумав я. — Даремно!»

Блискавки палахкотіли за рікою, знеслені й тихі. Грім ледве докочувався. У кущах на обриві шурхотіли краплі.

Ми пішли вниз за течією ріки. Ліхтар ледве світив. Потім просто над головою небо загорілось від запізнілої блискавки, і в її світлі я побачив, що перед нами на березі щось біліє.

Я підійшов до цього білого й схилився над ним. Я побачив Анфісине плаття і її маленьку сорочку. Поряд валялися її мокрі туфлі.

Поліна закричала й кинулася назад, до хати. Я побіг до порома, розбудив перевізника. Ми сіли в дощаник і попливли, весь час перерізуючи ріку від одного берега до другого і вдивляючись у воду.

— Хіба вночі знайдеш, та ще в такий дощ!— говорив перевізник і позіхав, сон у нього ще не пройшов.— Поки не випливе, все одно не знайдеш. Виходить, і красивих смерть не милує. От воно як, любий мій. Роздяглась, значить, щоб легше було їй помирати. Ну й дівка!

Знайшли Анфісу наступного ранку біля греблі.

У труні вона лежала невимовно прекрасна, із своїми вологими, важкими косами червоного золота і винуватою посмішкою на блідих губах.

Яксь бабуся сказала мені:

— Ти на неї не дивись, любий. Не можна. Це така краса, що серце зненацька розірветься. Не дивись краще.

Проте я не міг не дивитись на Анфісу. Вперше в житті я став свідком тієї безмірної жіночої любові, яка сильніша від смерті. До того часу я читав про неї тільки в книгах і не дуже вірив у неї. Чомусь я тоді подумав, що такої

любові найбільше припало на долю російських жінок.

На похороні було багато людей. Коля йшов далеко позаду — боявся родичів Анфіси. Я хотів підійти до нього, але він кинувся тікати від мене, повернув у заулочок і зник.

Усе перевернулося на серці, і я не міг більше написати жодного рядка. Довелося переїхати з околиці до міста, вірніше не до міста, а на станцію, в низький, темнуватий будинок залізничного лікаря Марії Дмитрівни Шацької.

Незадовго до смерті Анфіси я проходив через міський сад. Біля літнього кіно сиділо на землі з сорок хлопчаків. Вони, очевидно, чогось чекали й цвірінчали, як горобці.

З кіно вийшов сивий чоловік, роздав хлопчачкам квитки, і вони, товплячись і сварячись, кинулися в зал.

Судячи з моложавого обличчя, сивому чоловікові було не більше сорока років. Він, добродушно примружившись, подивився на мене, помахав мені рукою й пішов.

Я вирішив довідатися у хлопчаків, що це за дивний чоловік. Увійшов у кіно і просидів півтори години на старій картині «Червоні дияволята», слухаючи свист, тупіт, вигуки захвату й жаху та сопіння хлопчаків.

Коли сеанс закінчився, я вийшов разом з хлопчачками і запитав у них, що це за сивий чоловік і чому він їм купив квитки в кіно.

Відразу навколо мене зібрався крикливий хлоп'ячий мітинг, і все більш-менш з'ясувалося.

Виявилось, що сивий чоловік — брат залізничного лікаря Марії Дмитрівни Шацької. Він хворий, «тронутий мозком». Одержує від радянського уряду велику пенсію. А за що — невідомо. Раз на місяць, у той день, коли йому приносять пенсію, він збирає всіх станційних хлопчаків і веде їх у кіно.

Хлопчаки точно довідувалися, коли надійде пенсія. У цей день вони зранку товклися біля будинку Шацького, сиділи у привокзальному палісаднику і вдавали, що опинилися тут зовсім випадково.

От і все, що мені пощастило вивідати од хлопчаків. Незважаючи, звичайно, на подробиці, які не стосувалися до справи. Наприклад, що хлопчаки з Ямської слободи теж хотіли примазатися до Шацького, а станційні завдали їм нищівної відсічі.

Моя хазяйка після смерті Анфіси так і не вставала з ліжка, все жалілась на серце. Одного разу до неї прийшов лікар — Марія Дмитрівна Шацька, і я з нею познайомився. Це була висока, досить рішуча жінка в пенсне. В літньому віці вона зберегла зовнішність курсистки.

Від неї я довідався, що брат її геолог, що він психічно хворий і дійсно одержує персональну пенсію за свої наукові праці, широко відомі і у нас і в Європі.

— Не треба вам тут жити, — тоном лікаря, що не звик до заперечень, сказала мені Марія Дмитрівна. — Незабаром осінь, поллють дощі, тут буде невилазна грязюка. Та й обстановка похмура, куди тут працювати! Переїжджайте до мене. У мене старенька мати, брат і я, а

квартира при станції з п'яти кімнат. Брат делікатна людина й не заважатиме вам.

Я погодився й переїхав до Марії Дмитрівни. Так я познайомився з геологом Василем Дмитровичем Шацьким — одним з майбутніх героїв повісті «Кара-Бугаз».

У будинку було дійсно тихо, навіть якось сонно. Марія Дмитрівна весь день пропадала в амбулаторії та у хворих, старенька мати сиділа за пасьянсом, а геолог рідко виходив із своєї кімнати. З ранку він перечитував від дошки до дошки газети, потім майже до ночі щось швидко писав, списуючи за день товстий загальний зошит.

Зрідка з пустельної станції доносились гудки єдиного маневрового паровоза.

Шацький спочатку цурався мене, потім звук і почав розмовляти зі мною. У цих розмовах з'ясувався характер його хвороби. Зранку, доки Шацький не стомлювався, він був цілком здоровою людиною і цікавим співбесідником. Він багато дечого знав. Але при найменшій втомі починалося марення. В основі цього марення лежала маніакальна ідея, проте розвивалася вона з невблаганною логікою.

Марія Дмитрівна показала мені зошити Шацького. Їх було густо списано окремими словами. Речень не було. Мало це, примірно, такий вигляд: «Гунни, Германія, Гогенцоллерни, гибель цивілізації». «Ливни, лукавство, лицемірство. Лжа».

Це був набір слів на одну якусь букву. Але інколи в ньому можна було уловити натяки на смисл.

Коли я працював, Шацький ніколи не зава-

жав мені й навіть у сусідній кімнаті ходив навшпиньки.

Історія його хвороби описана у «Кара-Бугазі». Під час геологічної експедиції у Середню Азію він потрапив у полон до басмачів. Його разом з іншими полоненими щодня виводили на розстріл. Але Шацькому щастило. Коли розстрілювали по черзі кожного п'ятого, він був третім, коли кожного другого, він був першим. Він уцілів, але збожеволів. Сестра ледве відшукала його в Красноводську, де він жив у розбитому товарному вагоні.

Щодня надвечір Шацький ходив на ливенську пошту й здавав рекомендованого листа Раді Народних Комісарів. За проханням Марії Дмитрівни начальник пошти цих листів до Москви не надсилав, а повертав їй, і вона їх спалювала.

Мене цікавило, що пише Шацький у цих своїх повідомленнях. Незабаром я довідався про це. Якось увечері він зайшов до мене, коли я лежав і читав. Мої туфлі стояли біля ліжка, носками до середини кімнати.

— Ніколи так не ставте туфель, — сердито сказав Шацький. — Це небезпечно.

— Чому?

— Зараз довідаєтесь.

Він вийшов і за хвилину приніс мені аркуш паперу.

— Прочитайте! — сказав він. — Коли закінчите, то постукайте мені в стіну. Я прийду і, якщо ви чогось не зрозуміли, поясню.

Він пішов. Я почав читати:

«Раді Народних Комісарів. Не раз я попереджував Раду Народних Комісарів про набли-

ження грізної небезпеки, що загрожує загибеллю нашої країни.

Усім відомо, що в геологічних нашаруваннях міститься потужна матеріальна енергія (як, наприклад, у кам'яному вугіллі, нафті, сланці). Людина навчилася звільняти цю енергію та використовувати її.

Але мало хто знає, що в цих самих нашаруваннях спресована й психічна енергія тих епох, коли ці нашарування склалися.

Місто Ливни стоїть на найпотужніших у Європі товщах девонського вапняку. В девонський період на землі щойно зароджувалась первісна свідомість, жорстока, позбавлена найменших ознак людяності. Тьмянний мозок панцирних риб був тоді переважаючим.

Ця початкова психічна енергія сконцентрувалася у молюсках-амонітах. Скам'янілими амонітами буквально насичені шари девонського вапняку.

Кожний амоніт — маленький мозок того періоду й містить у собі величезну й злу психічну енергію.

За багато століть люди, на щастя, не навчилися звільняти психічну енергію геологічних нашарувань. Я кажу — «на щастя» тому, що ця енергія, якби вдалося вивести її із стану спокою, згубила б усю цивілізацію. Люди, отруєні нею, перетворились би на жорстоких звірів, і ними керували б тільки підлі, сліпі інстинкти. А це означало б загибель культури.

Але, як я вже неодноразово сповіщав Раду Народних Комісарів, фашисти знайшли спосіб розв'язувати психічну енергію девона й оживляти амоніти.

Оскільки найбільші шари девону лежать під нашими Ливнами, то саме тут фашисти й збираються випустити цю енергію. Якщо в цьому їм пощастить, то неможливо буде запобігти моральній, а потім і фізичній загибелі усього людського роду.

План звільнення психічної енергії девону в районі Ливен розроблено фашистами до найдрібніших подробиць. Як і всі найскладніші плани, його легко вразити. Варто не передбачити найменшої дрібниці, і план зірветься.

Тому, крім необхідності негайно оточити Ливни великими військовими з'єднаннями, треба дати найсуворіше розпорядження мешканцям міста, щоб вони відмовились од звичних вчинків (оскільки план фашистів розрахований саме на звичний хід життя в Ливнах) і здійснювали б вчинки, якраз протилежні тим, на які могли б сподіватися фашисти. Поясню це прикладом. Всі громадяни Ливен, лягаючи спати, ставлять своє взуття біля постелі носками до середини кімнати. Надалі треба ставити його носками до стіни. Саме ця деталь, можливо, й не передбачена планом, і від такої, по суті, дрібниці він буде зірваний.

Мушу додати, що природне (правда, мізерне) просочування психічної зарази з шарів девону у Ливнах призводить до того, що звичай цього міста набагато грубіші, ніж в інших такого ж розміру й типу містах. Три міста стоять на товщах девонського вапняку: Кроми, Ливни і Єлець. Недаремно про них існувала стара приказка: «Кроми — всім злодіям хороми, Ливни — злодіями дивні, а Єлець — всім злодіям отець».

Емісаром фашистського уряду в Ливнах є місцевий аптекар».

Тепер мені стало зрозумілим, чому Шацький повернув мої туфлі носками до стіни. Разом з тим мені стало моторошно. Я зрозумів усю нетривкість спокою в родині Шацьких. Щохвилини можна було чекати вибуху.

Незабаром я помітив, що ці вибухи траплялися не так уже й рідко, але мати Шацького і Марія Дмитрівна вміли приховувати їх від сторонніх.

Наступного вечора, коли всі ми сиділи за чайним столом і мирно розмовляли про гомеопатію, Шацький взяв глечик з молоком і спокійно вилив молоко в самоварну трубу. Старенька мати скрикнула. Марія Дмитрівна строго подивилася на Шацького й сказала:

— Ти чого чудакуєш?

Шацький, винувато посміхаючись, почав пояснювати, що саме такий дикий вчинок з молоком і самоваром напевне не передбачали фашисти у їхньому плані і тому, звичайно, зруйнує цей план і спасе людство.

— Іди до себе! — так само строго сказала Марія Дмитрівна і з серцем відкрила навстіж вікна, щоб випустити з кімнати чад від пригорілого молока.

Шацький, похиливши голову, покірно пішов у свою кімнату.

Але в свої «ясні години» Шацький охоче й багато говорив. Саме тоді я й дізнався, що він найбільше працював у Середній Азії і був одним із перших дослідників Кара-Бугазької затоки.

Він обійшов її східні береги. На той час це

вважалося справою майже смертельною. Він описав їх, наніс на карту і відкрив у сухих горах поблизу затоки наявність кам'яного вугілля.

Він показав мені багато фотографій. Від них проймала дрож. Тільки геолог міг зробити такі фотографії гір, химерно поритих мережею глибоких борозен і звичайно схожих на оголений людський мозок, або фотографії могутнього скиду — зловісного плоскогір'я Усть-Урт. Воно підводилося над пустелею стрімкою чорною стіною.

Від Шацького я вперше дізнався про Кара-Бугаз — страхітливу таємничу затоку Каспійського моря, про невичерпні запаси мірабіліту в її воді, про можливість знищення пустелі.

Пустелю Шацький ненавидів так, як можна ненавидіти тільки живу істоту, — пристрасно і невблаганно. Він називав її сухою болячкою, струпом, раком, що роз'їдає землю, незрозумілою підлотою природи.

— Пустеля вміє тільки вбивати, — говорив він. — Це смерть. Людство повинно зрозуміти це. Якщо воно, звичайно, не з'їхало з глузду.

Дивно було чути такі слова від божевільного.

— Її треба скрутити в баранячий ріг, не давати їй дихнути, бити її безперервно, смертельно, нещадно. Бити невгаваючи, поки вона не здохне. І на її трупі виростити вологий тропічний рай.

Він розбудив у мені дрімаючу ненависть до пустелі — відгомін моїх дитячих років.

— Якби люди, — говорив Шацький, — витралили на знищення пустелі тільки половину кош-

тів і сил, які вони витрачають на взаємне вбивство, то пустелі давно б не було. Війні оддають усі народні багатства і життя мільйонів людей. І науку і культуру. Навіть поезію зуміли зробити співучасницею масової різанини.

— Васю! — голосно сказала з своєї кімнати Марія Дмитрівна. — Заспокойся. Війни більше не буде ніколи.

— Ніколи — це дурниця! — несподівано відповів їй Шацький. — Не пізніше як сьогодні вночі оживуть амоніти. І знаєте де? Біля Адамівського млина. Ходімте прогуляємося й перевіримо.

Починалося марення. Марія Дмитрівна забрала його, дала йому «бехтерівки» і поклала в постіль.

Мені ж хотілося швидше закінчити роман, щоб почати нову книгу про знищення пустелі. Так появився неясний задум «Кара-Бугаза».

З Ливен я виїхав пізньої осені. Перед від'їздом я пішов до колишніх хазяїв попрощатися.

Стара й досі лежала. Старого не було вдома. Поліна пішла провести мене до міста.

Були присмерки. Лід тріщав у коліях. Сади майже облетіли, але де-не-де ще висіло на яблунях сухе рожеве листя. У застиглому небі згасала остання хмара, освітлена холодним призахідним сонцем.

Поліна йшла поруч зі мною й довірливо тримала мене за руку. Від цього вона здавалась мені маленькою дівчинкою, і ніжність до неї — самотньої й несміливої — сповнила мое серце.

З міського кіно долітала приглушена музика. У будинках засвічувались вогні. Самовар-

ний димок висів над садами. За голими вітами дерев уже блищали зорі.

Незрозуміле хвилювання стисло мені серце, і я подумав, що заради цієї прекрасної землі, навіть заради однієї такої дівчини, як Поліна, треба закликати людей на боротьбу за радісне й усвідомлене існування. Усе, що гнітить і засмучує людину, все, що викликає хоча б одну сльозу, повинно бути вирване з корінням. І пустелі, і війни, і несправедливість, і брехня, і зневага до людського серця.

Поліна дійшла зі мною до перших міських будинків. Там я попрощався з нею.

Вона похнюпилась, почала розплітати свою русу косу й несподівано сказала:

— Я багато читатиму тепер, Костянтіне Георгійовичу.

Вона звела збентежені очі, простягла мені руку й швидко пішла додому.

Я їхав до Москви у переповненому твердому вагоні.

Вночі я вийшов покурити в тамбур, опустив вікно й висунувся з нього.

Поїзд мчав насипом крізь оголені ліси. Їх майже не було видно. Вони більше вгадувались по звуку — по тій квапливій луні, яку народжував у їхніх хащах гуркіт коліс. Повітря, ніби охоложене на зернистому снігу, дихало в лице запахом підмерзлого листя.

А над лісами мчало, не відстаючи од поїзда, задимлюючись од нестерпно яскравих зір, осінне опівнічне небо. Коротко гриміли мости. Незважаючи на швидкий хід поїзда, можна було

помітити під ними раптові відблиски зірок у темній — чи то болотяній, чи то річній — воді.

Поїзд гуркотів, гримів у парі, в димі. Палали, догораючи, свічки в деренчливих ліхтарях. За вікнами пролітали по траєкторії багрові іскри. Паровоз триумфуючи кричав, сп'янілий від власного стрімкого ходу.

Я був певний, що поїзд мчить мене до щастя. Задум нової книги вже роївся в моїй голові. Я вірив у те, що напишу її.

Я співаю, висуваючись із вікна, якісь безладні слова про ніч, про те, що нема в світі краю, милішого від Росії. Вітер лоскотав лице, як розпущені пахучі дівочі коси. Мені хотілося цілувати ці коси, цей вітер, цю холодну джерельну землю. Але я не міг цього зробити і тільки безладно співав, як несамовитий, і дивувався красі неба на сході, де проступалася слабка, дуже ніжна синява.

Я дивувався чарівності неба на сході, його чистому слабкому сяйву, поки не зрозумів, що це настає новий світанок.

Усе, що я бачив за вікном, і весь той хаос радості, що клекотів у грудях, поєдналися незрозумілим для мене чином у рішенні — писати, писати й писати.

Але що писати? В ту мить мені було байдуже, навколо чого зберуться, до якої теми будуть притягнуті, як магнітом, мої думки про чарівність землі, моє пристрасне бажання захистити її від виснаження, чахлості й смерті.

Через деякий час ці думки вилилися в задум «Қара-Бугазу». А могли вилитися і в задум якоїсь іншої книги, але обов'язково сповненої саме тим головним змістом, тими почут-

тями, що володіли мною в той час. Очевидно, задум майже завжди виходить із серця.

З того часу почалася нова смуга життя — так зване «виношування» задуму, вірніше — наповнення його реальним матеріалом.

ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНИХ КАРТ

У Москві я дістав докладну карту Каспійського моря і довго подорожував (у своїй уяві, звичайно) його безводними східними берегами.

Ще в дитинстві у мене з'явилась пристрась до географічних карт. Я міг сидіти над ними годинами, як над захоплюючою книгою.

Я вивчав течії невідомих рік, химерні морські узбережжя, проникав у глиб тайги, де невеличкими кружечками були відзначені безіменні факторії, повторював, як вірші, звучні назви — Югорський Шар і Гебриди, Гвадаррама та Інвернесс, Онега і Кордільєри.

Поступово всі ці місця оживали в моїй уяві з такою ясністю, що, здається, я міг би написати вигадані подорожні щоденники про різні материки й країни.

Навіть мій романтично настроєний батько не схвалював цього надмірного захоплення географічними картами.

Він казав, що воно загрожує мені багатьма розчаруваннями.

— Якщо життя складеться вдало, — казав батько, — і ти зможеш подорожувати, то наживеш собі лише прикrostі. Ти побачиш зовсім не те, що вигадав. Наприклад, Мексіка може виявитися дуже курною і злиденною країною, а небо над екватором — сірим і нудним.

Я не вірив батькові. Я не міг уявити, що екваторіальне небо хоч коли-небудь бувало сірим. По-моєму, воно було таке густе, що навіть сніги на Кіліманджаро набували його індигового кольору.

Але як би воно не було, я нічого не міг подіяти із цим захопленням. А потім, у зрілому віці, для мене з очевидністю виявилось, що батько не зовсім мав рацію.

Коли я вперше потрапив, наприклад, у Крим (його я до того вздовж і поперек вивчив по карті), то, звичайно, він виявився зовсім іншим, ніж я про нього думав.

Але якраз мое попереднє уявлення про Крим змусило мене побачити його з багато більшою зіркістю, ніж якби я приїхав у Крим без жодної уяви про нього.

На кожному кроці я знаходив те, чого не було в моїй уяві, і ці нові риси Криму особливо чітко запам'ятовувалися.

Мені здається, що це твердження однаково стосується і до місцевості і до людей.

У кожного є уявлення, скажімо, про Гоголя. Але коли б могло трапитися так, що ми побачили б його в житті, то помітили б багато рис, які не відповідали б нашому уявленню про нього. І саме ці риси свіжо й сильно врізалися б у пам'ять.

А якби цього попереднього уявлення не було, то, можливо, ми багато дечого і не помітили б у Гоголі, і він лишився б для нас зовсім звичайною людиною.

Ми звикли уявляти собі Гоголя трохи сумним, недовірливим і флегматичним. Тому ми одразу помітили б ті його риси, які далекі від

цього образу, — блиск очей, жвавність, навіть деяку вертлявість, смішливість, вишуканість одягу й сильний український акцент.

Ці думки мені важко висловити з цілковитою переконливістю, але я думаю, що це так.

Звичка подорожувати по картах і бачити в своїй уяві різні місця допомагає правильно побачити їх у дійсності.

На цих місцях завжди лишається ніби найлегший слід вашої уяви, додатковий колір, додатковий блиск, якась імла, що не дозволяє вам дивитись на них нудьгуючими очима.

Таким чином, у Москві я вже мандрував похмурими берегами Каспійського моря і водночас читав багато книжок, наукових доповідей і навіть віршів про пустелю — майже все, що зміг знайти в Ленінській бібліотеці.

Я читав Пржевальського й Анучина, Свена Гедіна і Вамбері, Мак-Гахама та Грум-Гржимайла, щоденники Шевченка на Мангишлаку, історію Хіви й Бухари, доповідні записки лейтенанта Бутакова, роботи мандрівника Кареліна, геологічні розшуки і вірші арабських поетів.

Чудовий світ людської допитливості й знань одкрився переді мною.

Настав час їхати на Каспій, до Кара-Бугазу, але у мене не було грошей.

Я пішов в одне видавництво і запропонував директорові, сивому й нудному чоловікові, укласти зі мною договір на книгу про Кара-Бугаз. Директор мляво вислухав мене й сказав:

— Треба втратити всяку уяву про радянську дійсність або не мати її зовсім, щоб пропонувати видавництву таку книгу.

— Чому ж?

— У щій вашій затоці видобувають глауберову сіль. Невже ви серйозно хочете писати роман про проносну сіль? Чи ви глузуєте з мене? Ви що ж, розраховуєте, що дурні видавці потратять хоч копійку на цю безглузду вигадку?

Гроші я з величезними труднощами дістав у іншому місці.

Я поїхав у Саратов, а звідти спустився по Волзі до Астрахані. Там я й застряв. Мізерні мої кошти закінчились, і мені довелося, щоб вирушити далі, написати в Астрахані декілька нарисів для журналу «Тридцять днів» і для астраханської газети.

Для того щоб написати ці нариси, я їздив у Астраханський степ і на Ембу. Ці поїздки допомогли мені написати книгу про Кара-Бугаз.

На Ембу я плив Каспійським морем, вздовж берегів, зарослих широкою смугою очерету. Старий колісний пароплав мав чудну назву — «Геліотроп». Як на всіх старих пароплавах, на ньому було багато червоної міді. Поручні, компаси, біноклі, різні прилади і навіть високі пороги кают — усе це було мідне. «Геліотроп» нагадував начищений цеглою до яскравого блиску бокатий димний самовар, що похитується на невисоких хвилях мілкого моря.

Тюлені лежали у теплій воді догори червом, як купальники. Зрідка вони ліниво ворушили пухлими лапами.

На рибальських пловучих пристанях — рибницях — світили й реготали вслід «Геліотропо-

ві» білозубі дівчата у синіх матроських робах. Щоки у них були заліплені лускою.

Білі хмари й білі піщані острови відбивались у глянсуватій воді, й іноді їх було неможливо відрізнити одне від одного.

Містечко Гур'єв куріло кизячним димком, а на Ембу я їхав через безводний степ щойно пущеним моторним поїздом.

У Доссорі на Ембі сопли серед озер з яскраво-ворожевою густою водою нафтові насоси, пахло ропою. У вікнах будинків не було шибок. Їх замінили густі металеві сітки. На них зовні сиділо стільки погані, що в кімнатах було темно.

На Ембі я з головою пірнув у нафтові справи, в розмови про «нафтові куполи», розвідку в пустелі, про нафту важку й легку, про знамениту нафтодайну лагуну Маракаїбо у Венесуелі, куди їздили на практику ембінські інженери.

При мені одного інженера вкусила фаланга, і він через день помер.

Середня Азія дихала спекою. Зорі ночами світили крізь пилюгу. Старі казахи ходили по вулицях у широких коротких шароварах з вибивного ситцю з барвистою розцвіткою — по рожевій тканині були розкидані великі чорні піони й зелене листя.

Але з кожної поїздки я повертався до Астрахані, в дерев'яний будиночок одного із співробітників астраханської газети. Він затяг мене до себе, і я у нього прижився.

Будиночок стояв на березі Варваційового каналу, в маленькому садочку, де горами цвіла красоля.

Я писав свої нариси в альтанці в саду, такій

крихітній, що там могла поміститися тільки одна людина. Там я й ночував.

Дружина журналіста, хвороблива й привітна жінка, увесь день потайки плакала в себе на кухні, перебираючи дитячі сорочечки, — у неї два місяці тому помер щойно народжений хлопчик.

Із Астрахані я поїхав до Махачкали, Баку і Красноводська. Все даліше описано у мене в «Қара-Бугазі».

Я повернувся до Москви, але через кілька днів мені знову довелося виїхати кореспондентом на Північний Урал — у Березники й Солікамськ.

Із неправдоподібної азіатської спеки я потрапив у країну похмурих ялин, боліт, укритих лишаями гір і ранньої зими.

Там я почав писати «Қара-Бугаз» — у готелі в Солікамську. Він містився в колишньому монастирському будинку. Кімната була склеписта, холодна, і, крім мене, там жили, як на фронті, три інженери-хіміки — один мужчина і дві жінки. Інженери працювали на Солікамських калійних шахтах.

У готелі пахло XVII віком — ладаном, хлібом, шкурами. Ночами нічні сторожі в кухнях відстукували години в чавунні дошки, і в мутному світлі снігів білили стародавні алебастрові собори часів «царювання Строганових».

Ніщо тут не нагадувало про Азію, і від цього мені було чомусь легше писати.

Оце дуже коротка, розказана скоромовкою історія «Қара-Бугазу». Нема можливості не тільки розповісти, але й просто перелічити всі

зустрічі, поїздки, розмови й випадки, що були на моєму шляху.

Ви, звичайно, помітили, що лише частина — і то, мабуть, невелика — зібраного матеріалу ввійшла в повість. Більша частина його лишилась поза книгою.

Але жаліти про це не варто. Цей матеріал у будь-який час може ожити на сторінках нової книги.

Я писав «Кара-Бугаз» і не думав про правильне розташування матеріалу. Я розташовував його в тій послідовності, в якій він нагромаджувався під час поїздки по берегах Каспійського моря.

Після виходу «Кара-Бугазу» критики знайшли в цій повісті «композицію по спіралі» і дуже раділи з цього. Але я в цьому не винен ні розумом, ні серцем.

Коли я працював над «Кара-Бугазом», я думав, головним чином, про те, що багато дечого в нашому житті можна наповнити ліричним і героїчним звучанням і виразити мальовничо й точно. Хай то буде повість про глауберову сіль чи про будову паперової фабрики в північних лісах.

Все це може з величезною силою вразити серця, але при неодмінній умові, що людина, яка пише ці повісті, прагне до правди, вірить у силу людського розуму, в рятівну владу людського серця й любить землю.

Якось днями я читав вірші Павла Антокольського і знайшов у них дві строфи, які добре передають стан закоханого в життя людського

серця. Це серце не може не відчувати, мусить відчувати:

І стогін скрипок негмонних,
Що відчують плин весни,
І відгук скрипкам у мільйонах
Краплин дзвінкої тишини —
Вбереш цю музику незвичну
На всі віки, на всі часи,
І знов, пречисту і величну,
На радість людям оддаси.¹

¹ Переклад А. М'ястківського.

ЗАРУБКИ НА СЕРЦІ

О пам'ять серця, ти сильніша,
Ніж холод роздумів тужливих.

Б а т ю ш к о в

Читачі часто запитують письменників, яким чином і чи довго вони збирають матеріал для своїх книг. І звичайно дуже дивуються, коли їм відповідають, що ніякого навмисного збирання матеріалу немає й не буває.

Сказане не стосується, безумовно, до вивчення матеріалу наукового й пізнавального, необхідного письменникові для тієї чи іншої книги. Мова йде тільки про спостереження живого життя.

Життєвий матеріал — все те, що Достоевський називав «подробностями поточного життя», — не вивчають. Просто письменники живуть, якщо можна так висловитися, серед цього матеріалу — живуть, страждають, думають, радіють, беруть участь у великих і малих подіях, і кожний день життя залишає, звичайно, в їхній пам'яті й серці свої помітки й свої зарубки.

Необхідно, щоб у читачів (а до речі, й у деякого з молодих письменників) зникло уявлення

про письменника, як про людину, що всюду бродить з незмінною записною книжкою в руках, як про професійного «записувача» і спостерігача життя.

Той, хто буде змушувати себе нагромаджувати спостереження й носитися зі своїми записами («коли б чогось не забути»), звичайно, набере без розбору купи спостережень, але вони будуть мертвими. Іншими словами, якщо ці спостереження перенести із записної книжки в тканину живої прози, то майже завжди вони втрачатимуть свою виразність і матимуть вигляд чужорідних шматків.

Ніколи не можна думати, що оцей куц горобини або оцей сивий барабанщик в оркестрі будуть потрібні мені коли-небудь для оповідання, і тому я мушу особливо уважно, навіть дещо штучно, їх спостерігати. Спостерігати, так би мовити, «за обов'язком служби», з чисто ділових мотивів.

Ніколи не слід силоміць втискувати в прозу хоч би й дуже вдалі спостереження. Коли буде потрібно, вони самі ввійдуть у неї безпосередньо й вільно і стануть на своє місце. Письменник часто дивується, коли який-небудь давно й зовсім забутий випадок або якась подробиця раптом розквітне в його пам'яті саме тоді, коли вони бувають необхідні для роботи.

Одна з основ письменництва — добра пам'ять.

Можливо, всі ці думки стануть яснішими, коли я розповім про те, як було написано оповідання «Телеграма».

Я поселився пізньої осені в селі біля Рязані, в садибі відомого в свій час гравера Пожалостіна. Там в самотині доживала свого віку старенька ласкава бабуся — дочка Пожалостіна, Катерина Іванівна. Єдина її донька Настя жила в Ленінграді й зовсім забула про матір — вона тільки раз у два місяці надсилала Катерині Іванівні гроші.

Я зайняв одну кімнату в лункому, великому будинку з почорнілими рубленими стінами. Старенька жила в другій половині. До неї треба було проходити через порожні сіни і кілька кімнат із скрипучими, запиленими мостинами.

Крім бабусі й мене, в будинку більше ніхто не жив. Будинок цей вважали за меморіальний.

Позаду двора з старими надвірними будівлями шумів на вітрі великий і так само занедбаний, як і дім, вологий і змерзлий сад.

Я приїхав працювати і спершу писав у себе в кімнаті з ранку до темноти. Темніло рано. О п'ятій годині треба було вже світити стару гасову лампу з абажуром у вигляді тюльпана з матового скла.

Але потім я переніс роботу на вечір. Шкода було просиджувати короткі денні години в кімнаті, коли я міг у цей час блукати по лісах і луках, уже готових до приходу зими.

Я блукав подовгу й бачив багато ознак осені. Ранками в калюжах під скляною коркою льоду було видно повітряні бульки. Іноді в такій бульбашці лежав, як у порожній кришталевій кулі, темночервоний або лимонний листок осики чи берези. Мені подобалось розбивати лід, діставати ці замерзлі листки й приносити їх додому. Незабаром у мене на підвіконні зібра-

лась ціла купа таких листків. Вони відігрілись, і від них ішов запах спирту. Найкраще було в лісах. На лугах дув вітер, а в лісах стояла, з хрустом льодку, похмура тиша. Можливо, в лісах було особиво тихо від темних хмар, які так низько нависали над землею, що крони найвищих сосен обгортались іноді туманом.

Інколи я ходив вудити рибу на протоки Оки. Там у непролазних заростях від терпкого запаху вербового листа навіть нібито стягало шкіру на обличчі. Вода була чорна, з глухим зеленуватим відблиском. Риба клювала восени рідко й обережно.

А потім полили дощі, розтріпали сад, прибили до землі почорнілу траву, і в повітрі запахло водянистим снігом.

Багато було ознак осені, але я не старався запам'ятати їх. Одне я знаю певно — що ніколи не забуду цієї осінньої гіркоти, чарівним способом з'єднаної з легкістю на душі і простими думками.

Чим похмурнішими були хмари, які тягли по землі мокрі, обшарпані краї, чим холоднішими дощі, тим свіжіше ставало на серці, тим легше, нібито самі собою, лягали на папір слова.

Важливим було відчуття осені, той стрій почуттів і думок, який вона викликала. А все, що зветься матеріалом, — люди, події, окремі деталі й подробиці, — це, як я знав з досвіду, надійно приховано до пори до часу десь усередині цього відчуття осені. І як тільки я повернуся до цього відчуття в якому-небудь оповіданні, то все це вмить з'явиться в пам'яті й перейде на папір.

Я не вивчав того старого будинку, де жив,

як матеріал до оповідання. Я просто полюбив його за похмурість і тишу, за безладне цокання ходиків, постійний запах березового димка з груби, старі гравюри на стінах (їх залишилося дуже мало, тому що майже всі гравюри у Катерини Іванівни забрав обласний музей): «Автопортрет» Брюллова, «Несіння хреста», «Птахолови» Перова і портрет Поліни Віардо.

Шибки у вікнах були старенькі й криві. Вони переливалися веселковим блиском, і язичок свічки одбивався у ньому чомусь двічі.

Усі речі — дивани, столи, стільці — були зроблені із світлого дерева, блищали від часу й пахли кипарисом, як ікони.

У будинку було багато смішних речей: мідні нічники у формі смолоскипів, секретні замки, фарфорові пузаті флакончики з закам'янілими кремами й написом на етикетках «Париж», запорошений букетик камелій, зроблений з воску (він висів на величезному заіржавленому костилі), кругла щіточка, щоб стирати з ломберного столу записані крейдою карточки взятки.

Було три товсті календарі — за 1848, 1850 і 1852 роки. Там у списках придворних дам я знайшов Наталію Миколаївну Ланську — дружину Пушкіна і Єлизавету Ксаверіївну Воронцову — жінку, зв'язану з Пушкіним коханням. І чомусь мені стало сумно від цього. Досі не розумію — чому? Може, тому, що в будинку було мертвотно тихо. Далеко на Оці, біля Кузьмінського шлюзу, гудів пароплав, і невідступно згадувались вірші:

Сльотавий день погас, холодна мла хова
Широке небо під свою завісу.
Неначе привид, з-за густого лісу
Туманний місяць виплива¹.

Вірші були написані для Воронцової.

Вечорами я приходив до Катерини Іванівни пити чай.

Вона сама вже погано бачила, і до неї прибігала разів два-три на день для всяких дрібних господарських робіт сусідська дівчинка Нюрка, за характером своїм похмура і незадоволена.

Нюрка ставила самовар і пила з нами чай, голосно висьорбуючи його з блюдечка. На всі тихі розмови Катерини Іванівни Нюрка відгукувалась тільки одними словами:

— Ну от іще! Таке вигадали!

Я її соромив, але вона й мені говорила:

— Ну от іще! Ніби я нічого не розумію, ніби я зовсім сіра!

Але насправді Нюрка, мабуть, єдина любила Катерину Іванівну. І зовсім не за те, що іноді Катерина Іванівна дарувала їй то старий оксамитовий капелюшок з чучелом пташки колібри, то стеклярусову наколку або жовте від часу мереживце.

Катерина Іванівна жила колись з батьком у Парижі, знала Тургенева, була на похоронах Віктора Гюго. Вона розповідала мені про це, а Нюрка говорила:

— Ну от іще! Таке вигадали!

Але Нюрка довго не засиджувалась і йшла додому вкладати спати «своїх найменшеньких».

¹ Переклад А. М'ястківського.

Катерина Іванівна ніколи не випускала з рук старенької атласної сумочки. Там у неї зберігалися всі її багатства: Настині листи, мізерні гроші, паспорт, фотографія тієї ж Насті — красивої жінки з тонкими зламаними бровами і затуманеним поглядом — і пожовтіла фотографія самої Катерини Іванівни, коли вона була ще дівчиною, — втілення ніжності й чистоти.

Катерина Іванівна ніколи ні на що не жалілася, тільки на старечу слабкість. Але я знав від сусідів і від безтолкового доброго старика Івана Дмитровича, сторожа при пожежному сараї, що у Катерини Іванівни не життя, а гірке горювання. Настя ось уже четвертий рік як не приїжджає, забула, виходить, матір, а дні у Катерини Іванівни лічені. А що як так і помре вона, не побачивши доньки, не приголубивши її, не погладивши її русявого, «чарівної краси» волосся (так говорила про нього Катерина Іванівна).

Настя прислала Катерині Іванівні гроші, але й то бувало з перервами. Як Катерина Іванівна жила під час цих перерв — нікому невідомо.

Одного разу Катерина Іванівна попросила мене відвести її в сад, — у ньому вона не була з ранньої весни, все не дозволяла слабкість.

— Дорогий мій, — сказала Катерина Іванівна, — ви вже не гнівайтесь на мене, на стару. Хочеться мені наостанку подивитися сад. У ньому я ще дівчиною зачитувалася Тургенєвим. Та й деякі дерева я посадила сама.

Вона одягалася дуже довго. Наділа старий теплий салопчик, теплу хустку і, міцно тримаючись за мою руку, повільно зійшла з ганку.

Уже вечоріло. Сад облетів. Опале листя заважало йти. Воно голосно тріщало й ворухилось під ногами. На зеленіючій вечірній заграві засвітилась зірка. Далеко над лісом висів серп місяця.

Катерина Іванівна зупинилась біля обвітреної липи, обіперлась об неї рукою й заплакала.

Я міцно тримав її, щоб вона не впала. Плакала вона, як дуже старі люди, не соромлячись своїх сліз.

— Не дай вам боже, рідний мій,— сказала вона мені,— дожити до такої самотньої старості! Не дай вам боже!

Я обережно повів її додому й подумав: який би я був щасливий, коли б у мене була така мати!

Увечері Катерина Іванівна дала мені почитати в'язку жовтих від старості листів, що лишилися від батька.

Там були листи художника Крамського й гравера Іордана з Рима. Іордан писав про свою дружбу із знаменитим датським скульптором Торвальдсеном, про надзвичайні мармурові статуї Латерана.

Я читав ці листи, як завжди, вночі. Вітер пролітав за стіною, шумів у мокрих голих кущах, і лампа потріскувала, нібито розмовляючи від нудьги сама з собою. Яюсь чудно й хороше було читати ці листи з Рима саме тут, у непогідну ніч, слухаючи, як колгоспний сторож стукає на околиці клепачкою.

Тоді я зацікавився Торвальдсеном, дістав потім у Москві все, що можна було прочитати про нього, довідався про його дружбу з казкарем Христіаном Андерсеном і через кілька ро-

ків написав про Андерсена оповідання. Цим оповіданням я також завдячував старому сільському будинкові.

А ще через кілька днів Катерина Іванівна лягла і вже не вставала. У неї нічого не боліло, і жалілась вона тільки на втому.

Я надіслав телеграму Насті в Ленінград. Нюрка перебралась до кімнати Катерини Іванівни, щоб на всякий випадок бути ближче.

Одного разу вночі Нюрка сильно застукала до мене в стіну й крикнула зляканим голосом: — Ідїть! Бабка помирає!

Катерина Іванівна лежала непритомна і тільки ледве помітно дихала. Я спробував пульс — він не бився, а тихо тремтів, тоненький, як павутина.

Я одягнувся, засвітив ліхтар і пішов до сільської лікарні за лікарем. Лікарня була далеко в лісі. Чорний вітер ніс з порубки запах тирси. Була глупа ніч, навіть не брехали собаки.

Лікар вприснув Катерині Іванівні камфору, позітхав і пішов, сказавши наприкінці, що це агонія, але продовжуватиметься вона довго, тому що у Катерини Іванівни здорове серце.

Померла Катерина Іванівна перед ранком. Мені довелося закрити їй очі. Я, мабуть, ніколи не забуду, як я обережно притиснув її напівзакриті повіки і несподівано з них скотилася тьмяна сльоза.

Нюрка, задихаючись від плачу, дала мені зім'ятий конверт і сказала:

— Тут Катерина Іванівна веліла, в чому її ховати.

Я розпечатав конверт, прочитав декілька слів, написаних тремтячою старечою рукою, —

наказ про те, що на неї надіти після смерті,— і віддав записку жінкам, які прийшли вранці прибирати Катерину Іванівну в її останню путь.

Потім я пішов на кладовище вибрати місце для могили, а коли повернувся, Катерина Іванівна вже лежала прибрана на столі, і я зупинився, вражений.

Вона лежала тоненька, як дівчина, в старовинному бальному платті золотистого кольору, з шлейфом. Шлейф було вільно обгорнено навколо її ніг. З-під нього видно було маленькі чорні замшові туфлі. На руках, що тримали свічку, були туго натягнуті по лікті білі лайкові рукавички. Букет із шовкових ясночервоних троянд був приколотий до її корсажа.

Обличчя було прикрите фатою, і якби не сухі, зморщені лікті, які виднілися між рукавом і краєм білих рукавичок, то можна було б подумати, що це лежить молода і струнка жінка.

Настя спізналася на три дні й приїхала вже після похорону.

Усе, про що я розповів вище,— це і є той письменницький життєвий матеріал, з якого народжується проза.

Характерно, що всі обставини, всі подробиці, сама обстановка сільського будинку і осені — все це цілком відповідало стану Катерини Іванівни, тій тяжкій душевній драмі, яку вона переживала в останні свої дні.

Але, звичайно, далеко не все бачене й передумане тоді ввійшло в «Телеграму». Багато чого лишилося поза межами оповідання, як це й відбувається постійно.

Часто-густо для невеличкого оповідання треба, як говориться мовою письменників, «підняти» великий матеріал, щоб вибрати з нього найцінніше.

Мені довелося спостерігати роботу хороших акторів, які грали другорядні ролі. У героя, якого грав такий актор, було всього дві-три фрази протягом усієї п'єси, але актор прискіпуючись розпитував автора не тільки про характер і зовнішність цієї людини, але й про її біографію, про те середовище, з якого вона походить.

Це точне знання потрібно було актору, щоб правильно вимовити свої дві-три фрази.

Те ж саме відбувається і з письменниками. Запас матеріалу мусить бути набагато більший, ніж та кількість його, що буде потрібна для оповідання.

Я розповів про «Телеграму». Але у кожного оповідання своя історія і свій матеріал.

Якось узимку я жив у Ялті. Коли я відчиняв вікна, в кімнату залітало сухе дубове листя. Воно повзало від вітру по підлозі й шурхотіло. Це було листя не вікових дубів, а того низькорослого кущового дубняка, яким заростають схили кримської яйли.

Ночами холодний вітер дув з гір, присипаних снігом. Сніг магічно блищав у світлі рухливих зірок.

Поет Асеєв, що жив поруч, писав вірші про героїчну Іспанію (це було під час іспанських подій), про «древнє небо Барселони».

Поет Володимир Луговської співав своїм

могутнім басом старовинні пісні англійських матросів:

Прощай, земля! Йде корабель у море,
Лиш чайки слід лишився вдалині...

Вечорами ми збиралися біля радіо й слухали зведення про бої в Іспанії.

Ми їздили в Сімеїзьку обсерваторію. Сивий астроном показував нам зоряне небо — сяйво рідких і запаморочливо далеких вогнів у неосяжних провалах неба.

Рефрактори повільно рухались під куполом обсерваторії, подзвонюючи годинниковими механізмами.

Зрідка до Ялти доносилась навчальна стрільба кораблів Чорноморського флоту. Тоді здригалася у графинах вода, тихий гул перекочувався яйлою, заплутувався у сосновій хвої і затихав.

Уночі в небі рокотали невидимі літаки.

Я читав книгу Франка про Сервантеса. Книг було мало, й тому я прочитав її кілька разів.

У той час чотирилапа свастика почала швидко розповзатися по Європі. Генріх Манн, Ейнштейн, Ремарк, Стефан Цвейг — благородні люди Німеччини — покинули свою батьківщину, не бажаючи бути співучасниками «коричневої чуми» і біснுவатого негідника Гітлера. Вигнанці понесли в своїх серцях непохитну віру в перемогу гуманізму.

Гайдар привів у наш будинок величезну кудлату вівчарку з жовтими сміхотливими очима. Він казав, що це чабанський гірський собака.

Гайдар писав тоді найчудовіше своє опові-

дання — «Голубу чашку». І вдавав із себе людину, що нічого не розуміє в літературі. Йому взагалі подобалося вдавати з себе простака.

Чорне море тужливо шуміло ночами. Шуміло воно і вдень, але тоді його не було так добре чути. Під шум моря було легше писати.

Оце ціла низка подробиць тодішнього «біжучого життя». З них склалося оповідання «Сузір'я Гончих Псів». У цьому оповіданні ви знайдете майже все, про що я згадував раніш: сухе дубове листя, сивого астронома, тул канонади, Сервантеса, людей, що непохитно вірять у перемогу гуманізму, гірську вівчарку, нічний політ і ще багато дечого.

Усе це спаяно, звичайно, в іншому співвідношенні і ввійшло в певний сюжет.

Коли я писав це оповідання, я весь час намагався зберегти в собі відчуття холодного вітру з нічних гір. Це було наче лейтмотивом оповідання.

АЛМАЗНА МОВА

Дивуешся з скарбів нашої мови: що не звук, то й подарунок; усе зернисте, крупне, наче справжні перлини, і, дійсно, іноді назва ще дорожчіша за саму річ.

Гоголь

ДЖЕРЕЛО У ДРІБНОЛІССІ

Багато російських слів самі собою випромінюють поезію, так, як дорогоцінне каміння випромінює таємничий блиск.

Я розумію, звичайно, що нічого таємничого в блиску каміння нема і що кожний фізик легко пояснить це явище законами оптики.

Але все-таки блиск каміння викликає відчуття таємничості. Важко позбавитися думки, що всередині каменя, звідки ллється сяюче проміння, нема власного джерела світла.

Це стосується багатьох каменів, навіть такого скромного каменя, як аквамарин. Колір його не можна точно визначити. Для нього ще не знайшли відповідного слова.

Аквамарин вважається за своєю назвою (аква марин — морська вода) каменем, що

передає колір морської хвилі. Це не зовсім так. У прозорій його глибині є відтінки м'якого зеленуватого кольору і блідої синяви. Але вся своєрідність каменя полягає в тому, що він яскраво освітлений зсередини зовсім сріблястим (саме сріблястим, а не білим) вогнем.

Здається, якщо вдивитися в аквамарин, то побачиш тихе море з водою кольору зірок.

Очевидно, ці кольорові й світлові особливості аквамарина й інших коштовних каменів і викликають у нас почуття таємничості. Їхня краса нам усе-таки здається незрозумілою.

Порівняно легко пояснити походження «поетичного випромінювання» багатьох наших слів. Очевидно, слово здається нам поетичним у тому випадку, коли воно передає поняття, сповнені для нас поетичним змістом.

Але вплив самого слова (а не поняття, яке воно виражає) на нашу уяву, хоч би, наприклад, такого звичайного слова, як «зірниця», пояснити набагато важче. Саме звучання цього слова ніби передає повільне нічне мигання далекої блискавки.

Звичайно, це відчуття слів дуже суб'єктивне. Його не можна обстоювати й робити загальним правилом. Так я сприймаю й чую це слово. Але я далекий від думки нав'язувати це сприйняття іншим.

Безумовно лише те, що більшість таких поетичних слів зв'язана з нашою природою.

Російська мова розкривається до краю в своїх справді чарівних властивостях і багатстві лише тому, хто кровно любить і знає «до кісточки» свій народ і відчуває заховану приналежність нашої землі.

Для всього, що існує в природі,— води, повітря, неба, хмар, сонця, дощів, лісів, боліт, рік і озер, луків і полів, квітів і трав,— у російській мові є сила-силенна хороших слів і назв.

Щоб переконатися в цьому, щоб вивчити місткий і влучний словник, у нас є, крім книг таких знавців природи і народної мови, як Кайгородов, Пришвін, Горький, Олексій Толстой, Аксаков, Лесков, Бунін і багато інших письменників, головне і невичерпне джерело мови — мова самого народу, мова колгоспників, поромників, пастухів, пасічників, мисливців, рибалок, старих робітників, лісових об'їждчиків, бакенщиків, кустарів, сільських живописців, ремісників і всіх тих бувалих людей, у яких кожне слово — золото.

Особливо зрозумілими мені стали ці думки після зустрічі з одним лісником.

Мені здається, що я десь уже розповідав про це. Якщо це так, то прошу вибачити мені, але доведеться повторити старе оповідання. Воно має значення для бесіди про російську мову.

Ішли ми з цим лісником по дрібноліссю. В незапам'ятні часи тут було велике болото, потім воно висохло, заросло, і тепер про нього нагадував тільки глибокий, віковий мох, невеличкі вікна-криниці в цьому мохові та густі зарості багна.

Я не поділяю поширеної зневаги до дрібнолісся. У дрібноліссі багато краси. Юні деревця всіх порід — ялина й сосна, осика й береза — ростуть дружно й тісно. Там завжди ясно й чисто, як у прибраній до свята селянській світлиці.

Щоразу, коли я потрапляю у дрібнолісся, мені здається, що саме в цих місцях художник Нестеров знайшов риси свого пейзажу. Тут кожна стеблинка й гілочка живуть своїм окремим мальовничим життям і тому особливо помітні й милі.

Де-не-де серед моху, як я вже казав, траплялись маленькі круглі вікна-криниці. Вода в них здавалася нерухомою. Але, якщо придивитись, то можна було побачити, як із глибини віконця весь час підіймається тихий струмінь і в ньому крутяться сухі листочки брусниці й жовті соснові голки.

Ми зупинились біля одного такого віконця й напилися води. Вона віддавала скипидаром.

— Джерело! — сказав лісник, дивлячись, як із віконця вплив і відразу пішов на дно, шалено борсаючись, жук. — Мабуть, Волга теж починається з такого віконця?

— Мабуть, так, — погодився я.

— Я дуже люблю розбирати слова, — несподівано сказав лісник і зніяковіло посміхнувся. — І от, скажи, будь ласка! Буває ж так, що прив'язне до тебе одне слово й не дає спокою.

Лісник помовчав, поправив на плечі рушницю й запитав:

— Ви, кажуть, начебто книги пишете?

— Так, пишу.

— Виходить, розуміння слів у вас мусить бути обдумане. А я от як не прикидаю, а рідко якому слову знайду пояснення. Ідеш лісом, перебираєш у голові слово за словом, і так їх прикинеш і так: звідки вони взялися? Але нічого не виходить. Знань у мене нема. Не навчений. А буває, знайдеш пояснення слову й радієш.

А чого радіти? Мені не дітей вчити. Я лісова людина, звичайний об'їждчик.

— А яке слово до вас прив'язалося зараз? — спитав я.

— Та ось це саме джерело — *родник*. Я це слово давно примітив. Все його обдумую. Треба гадати, пішло воно від того, що тут вода зароджується. *Родник* породжує ріку, а ріка льється — тече через всю нашу землю-матінку, через усю *родину*, годує народ. Ви дивіться, як це складно виходить: родити — *родник* — *родина* — народ. І всі ці слова ніби родичі між собою. Нібито родичі, — повторив він і засміявся.

Звичайні ці слова відкрили мені найглибше коріння нашої мови.

Увесь багатовіковий досвід народу, всі поетичні риси його характеру містилися в цих словах.

МОВА Й ПРИРОДА

Я переконаний в тому, що для цілковитого оволодіння російською мовою, для того, щоб не втратити відчуття цієї мови, потрібне не тільки постійне спілкування із простими російськими людьми, але ще й постійне спілкування з ними й лісами, водами, старими вербами, з пересвистом птахів і з кожною квіткою, що хитає головою з-під куща ліщини.

Мабуть, у кожної людини буває свій щасливий час відкриттів. Випало й мені одне таке літо відкриттів у лісовій та луговій стороні Середньої Росії — літо, багате на грози й веселки.

Минуло це літо в гулі соснових лісів, журавлиному клекоті, в білому громадді купча-

стих хмар, у грі нічного неба, в непролазних пахучих заростях таволги, у войовничих півнячих зойках і піснях дівчат серед надвечірніх лугів, коли захід сонця позолочує дівочі очі й перший туман обережно куриться над ковбачками.

Цього літа я пізнав наново — на дотик, на смак, на запах — багато слів, які були до того часу хоч і відомі мені, але далекі й непережиті. Раніше вони викликали тільки один звичайний убогий образ. А ось тепер виявилось, що в кожному такому слові закладено безліч живих образів.

Які ж це слова? Їх так багато, що невідомо навіть, з яких слів починати. Найлегше, мабуть, з «дощових».

Я, звичайно, знав, що є дощі-мрячки, сліпі, обложні, грибні, спорі, дощі, які йдуть смугами — смугові, навскісні, сильні обливні і, нарешті, зливи (залівні дощі).

Але одна річ — знати умоглядно, а інша річ — відчути ці дощі на собі й зрозуміти, що в кожному з них є своя поезія, свої ознаки, які відрізняють їх од ознак інших дощів.

Тоді всі ці слова, що визначають дощі, оживають, міцніють, сповнюються виразною силою. Тоді за кожним таким словом бачиш і відчуваєш те, про що говориш, а не вимовляєш його машинально, за однією звичкою.

Між іншим, існує своєрідний закон впливу письменницького слова на читача.

Коли письменник, працюючи, не бачить за словами того, про що він пише, то й читач нічого не побачить за ними, яких би вдалих слів письменник не добирав.

Але коли письменник добре бачить те, про що пише, то найпростіші й інколи навіть стерті слова набувають новизни, впливають на читача з різючою силою і викликають у нього ті думки, почуття й настрої, які письменник хотів йому передати.

В цьому, очевидно, й полягає таємниця так званого підтексту.

Але повернемося до дощів.

З ними пов'язано багато прикмет. Сонце сідає в хмари, дим припадає до землі, ластівки літають низько, несвоєчасно співають півні на подвір'ї, хмари простягаються по небу довгими туманними смугами — все це ознаки дощу. А незадовго перед дощем, хоча ще й не натягло хмар, вчувається ніжне дихання вологи. Його, мабуть, приносить звідти, де дощі вже пролились.

Але ось починають к р а п а т и перші краплі. Народне слово «кратати» добре передає початок дощу, коли рідкі ще його краплини лишають темні цятки на закурених шляхах та дахах.

Потім дощ розходитьсья. Саме тоді й виникає чудовий прохолодний запах землі, вперше змоченої дощем. Він триває недовго. Його витискує запах мокрої трави, особливо кропиви.

Характерно, що незалежно від того, який буде дощ, його, як тільки він починається, завжди звуть дуже ласкаво — дощиком. «Дощик зібрався», «дощик припустив», «дощик траву обмиває...»

Розберемося в декількох видах дощу, щоб зрозуміти, як оживає слово, коли з ним по-

в'язані безпосередні враження, і як це допомагає письменникові безпомилково користуватися ним.

Чим, наприклад, відрізняється спорий дощ від грибного?

Слово «спорий» означає — швидкий, скорий. Спорий дощ лле прямовисно, сильно. Він завжди наближається з набігаючим шумом.

Особливо гарний спорий дощ на річці. Кожна його крапля вибиває в воді кругле заглиблення, маленьку водяну чашу, підскакує, знову падає і якусь мить, перш ніж зникнути, ще видніється на дні цієї водяної чаші. Крапля блищить і схожа на перлину.

При цьому над усією рікою стоїть скляний дзвін. По висоті цього дзвону догадуєшся, чи сильніше дощ, чи затихає.

А дрібний грибний дощ сонно сіється з низьких хмар, і калюжі від цього дощу завжди теплі. Він не дзвенить, а шепоче щось своє, що навіває сон, і ледве помітно возиться в кущах, ніби торкає м'якою лапкою то той листочок, то інший.

Лісовий перегній та мох вбирають цей дощ не поспішаючи, ґрунтовно. Тому після нього починають буйно лізти гриби — липкі маслята, жовті лисички, боровики, рум'яні рижики, опеньки й численні поганки.

Під час грибних дощів у повітрі попахе димком і добре клеє хитра й обережна риба — плітка.

Про сліпий дощ, який іде при сонці, в народі кажуть: «Царівна плаче». Виблискуючі на сонці краплі цього дощу схожі на великі сльози. А кому ж і плакати такими сяючими сльозами

горя й радості, як не казковій красуні царівні!

Можна довго стежити за грою світла під час дощу, за різноманітністю звуків — від розміреного стуку по тесовій покрівлі і плинного дзвону у ринві до суцільного напруженого гулу, коли дощ лє, як кажуть, стіною.

Усе це — тільки мізерна частина того, що можна сказати про дощ. Але й цього досить, щоб обуритися словами одного письменника, який сказав мені з кислою гримасою:

— Я віддаю перевагу живим вулицям і будинкам перед вашою стомлюючою і мертвою природою. Крім неприємностей і незручностей, дощ, звичайно, нічого не дає. Ви просто фантаст!

Скільки чудових слів існує в російській мові для так званих небесних явищ!

Літні грози проходять над землею і завалюються за обрій. У народі люблять говорити, що хмара не пройшла, а звалилася.

Блискавки то з розмаху б'ють у землю прямим ударом, то палахкотять на чорних хмарах, як вирвані з корінням гіллясті золоті дерева.

Веселки виблискують над димовою, вологою далечінню. Грім перекочується, гуркоче, бурчить, рокоче, струшує землю.

Нещодавно в селі один маленький хлопчик прийшов під час грози до мене в кімнату й, дивлячись на мене великими від захоплення очима, сказав:

— Ходімо дивитись громи!

Він мав рацію, сказавши це слово в мно-

жині: гроза була обложна, й гриміло водночас з усіх боків.

Хлопчик сказав «дивитись громи», і я згадав слова з «Божественної комедії» Данте про те, що «промінь сонця змовк». І тут і там було зміщення понять. Але воно надавало різкої виразності слову.

Я вже згадував про зірницю.

Найчастіше зірниці бувають у липні, коли досягають хліба. Тому й існує народне повір'я, що зірниці «озорюють хліб», — освітлюють його ночами — і від цього хліб наливається швидше.

Поруч із зірницею стоїть в одному поетичному ряду слово «зоря» — одне з найпрекрасніших слів російської мови.

Це слово ніколи не вимовляють голосно. Важко навіть уявити собі, щоб його можна було прокричати. Тому що воно споріднене з тією устояною тишею ночі, коли над заростями сільського саду займається чиста й ледве видна синява. «Розвидняється», як кажуть про цю пору доби в народі.

У цю годину низько над самою землею палає ранішня зоря. Повітря чисте, як вода з джерела.

В зорі, в світанку, є щось дівоче, цнотливе. Коли встає зоря, трава обмита росою, а по селах пахне теплим молоком з-під корови. І співають у туманах за околицями пастушачі жалійки.

Світає швидко. У теплій хаті тиша, сутінь. Але ось на рублені стіни лягають квадрати

оранжового світла, й колоди загораються, як шаруватий янтар. Сходить сонце.

Осінні зорі інші — похмурі, повільні. День неохоче прокидається — однак не відігрієш замерзлу землю й не повернеш убуваючого сонячного світла.

Все никне, тільки людина не здається. Від світанку вже палають печі в хатах, дим метушиться над селами й стелеться по землі. А потім, дивись, і ранній дощ забарабанив у запітнілі шибки.

Та зоря буває не тільки ранішня, але й вечірня. Ми часто плутаємо два поняття — захід сонця й вечірню зорю.

Вечірня зоря починається, коли сонце вже зайде за край землі. Тоді вона оволодіває стемнілим небом, розливає по ньому безліч чистих барв — від червоного золота до бірюзи — і повільно переходить у пізні сутінки і в ніч.

Кричать у кущах деркачі, б'ють перепели, гуде бугай, горять перші зірки, а зоря ще довго дотліває над далечінню й туманом.

Північні білі ночі, літні ночі Ленінграда — це безперервна вечірня зоря або, мабуть, поєднання двох зір, вечірньої й ранішньої.

Ніхто не сказав про це з такою надзвичайною точністю, як Пушкін:

Люблю тебя, Петра творенье,
Люблю твой строгий, стройный вид,
Невы державное теченье,
Береговой ее гранит,
Твоих оград узор чугунный,
Твоих задумчивых ночей
Прозрачный сумрак, блеск безлунный,
Когда я в комнате моей
Пищу, читаю без лампы,

И ясны спящие громады
Пустынных улиц, и светла
Адмиралтейская игла,
И, не пуская тьму ночную
На золотые небеса,
Одна заря сменить другую
Спешит, дав ночи полчаса.

Ці рядки — не тільки вершини поезії. В них не тільки точність, душевна ясність і тиша. В них ще все очарування російської мови.

Якби можна було уявити, що зникла б російська поезія, що зникла б сама російська мова, а залишилися б від неї тільки кілька цих рядків, то й тоді багатство й співуча сила нашої мови були б зрозумілі кожному. Тому, що в цих віршах Пушкіна зібрано, як у магічному кришталі, всі надзвичайні якості нашої мови.

Той народ, який має таку мову,— справді великий і щасливий народ. Чи всі ми розуміємо це? Буде величезним злочином перед культурою, перед своєю батьківщиною, перед людством, якщо ми не збережемо нашу мову й дозволимо неукам знівечити її і звести до вбогої косноязычності.

КУПИ КВІТІВ І ТРАВ

Не тільки лісник шукав пояснення слів. Шукають його багато людей. І не заспокоюються, доки не знаходять.

Я пам'ятаю, як мене вразило одного разу слово «свей» у віршах Сергія Єсеніна:

И меня по ветряному свею,
По тому ль песку
Поведут с веревкою на шее
Полюбить тоску...

Я не знав, що таке «свей», але відчував, що в цьому слові закладено поетичний зміст. Це слово ніби саме по собі випромінювало його.

Я довго не міг дізнатись про значення цього слова, а всі здогади ні до чого не приводили. Чому Єсенін сказав «ветряный свей»? Очевидно, що це поняття було якимось зв'язане з вітром. Але як?

Узнав я зміст цього слова від письменника-краєзнавця Юріна.

Юрін був прискіпливо-допитливий до всього, що мало хоч найменше відношення до природи, укладу життя та історії Середньої Росії.

Цим він нагадував тих знавців і любителів свого краю, кропітких досліджувачів і збирачів по зернятку і крапельці різних цікавих рис з крайової, а то й з районної географії, флори, фауни й історії, які ще збереглися в маленьких російських містах.

Юрін приїхав до мене в село, і ми пішли з ним на луки, за ріку. Ми йшли до місточків по чистому річковому піску. Напередодні був вітер, і на піску, як завжди буває після вітру, лежали хвилясті брижі.

— Ви знаєте, як це зветься? — спитав мене Юрін і показав на піщані брижі.

— Ні, не знаю.

— *Свей*, — відповів Юрін. — *Ветер свевает* пісок у ці брижі. Тому й таке слово.

Я зрадів, як, напевно, радів лісник, коли знаходив пояснення слова.

От чому Єсенін написав «ветряный свей» і згадав пісок (*по тому ль песку*). Найбільше я радів з того, що це слово виражало, як я й гадав, звичайне й поетичне явище природи.

Батьківщина Єсеніна — село Константіново (тепер Єсеніно) було недалеко за Окою. Його заховував від нас виступ високого берега.

В цій стороні завжди сідало сонце. І мені з того часу поезія Єсеніна здається найкращим вираженням широких заходів сонця за Окою й сутінок на сирих лугах, коли на них лягав чи то туман, чи то синюватий димок з лісових згарищ.

На цих начебто безлюдних лугах було у мене багато всіляких випадків і несподіваних зустрічей.

Одного разу я ловив рибу на невеличкому озері з високими крутими берегами, що заросли чіпкою ожиною. Озеро обступили старі верби й осоки, тому на ньому завжди стояла тиша й сутінки, навіть у сонячний день.

Сидів я біля самої води, в таких густих заростях, що зверху мене зовсім не було видно. По краю берега цвіли жовті іриси, а далі в мулуватій, але глибокій воді ввесь час підіймалися з дна бульки повітря, — мабуть, карасі копалися в мулі, шукаючи їжі.

Зверху, наді мною, де по пояс стояли квіти, сільські діти збирали щавель. Судячи з голосів, там було три дівчинки й маленький хлопчик.

Дві дівчинки вдавали в розмовах між собою багатодітних сільських жінок. Кожна, очевидно, наслідувала свою матір. Це у них була

така гра. Третя дівчинка все мовчала й тільки заводила тоненьким голосом:

Так під час бойової тривоги
Народилась красуня дочка...

Далі вона слів не знала і, помовчавши, знову розпочинала свою пісню про бойову тривогу.

— Тривога, тривога! — сердито сказала дівчина з хриплуватим голосом. — Мучишся цілий день, щоб до школи їх віддати, всю цю зграю, всю братію, а чому вони в школі навчаються? Слово сказати і те не вміють по-людському! «Тривоги» треба казати, а не «трявоги»! От скажу батькові, він тебе провчить.

— А мій Петько анадись, — сказала друга дівчинка, — двійку притяг. По арифметиці. Уже я його лупцювала-лупцювала. Аж руки помліли.

— Брешеш ти все, Нюрко! — сказав басом маленький хлопчик. — Петька маманька лупцювала. І то трохи.

— Ач, сопливий! — прикрикнула Нюрка. — Побалакай мені!

— Слушайте, дівчата! — радісно вигукнула хрип्लувата. — Ой, що я вам зараз розкажу! Десь тут біля Пташиного броду росте кущ. Як ніч, так він увесь, до самої маківки, як почне горіти синім вогнем! Як почне! І так горить і не згорає до самої зорі. А підійти до нього страшно.

— А чому ж він горить, Клаво? — злякано запитала Нюрка.

— Скарб показує, — відповіла Клава. — Скарб під ним закопаний. Золотий олівчик.

Хто візьме той олівчик, напише свої палкі бажання — вони враз і здійсняться.

— Дай! — вимогливо сказав хлопчик.

— Що тобі дати?

— Олівчик!

— Відчепись ти од мене!

— Дай! — крикнув хлопчик і несподівано заревів противним, оглушливим басом: — Дай олівчик, дурна!

— А, ти так? — крикнула Нюрка, і зараз же почувся дзвінкий ляпанець. — Нещастя моє. Навіщо я тебе породила!

Хлопчик, незрозуміло чому, але відразу затих.

— А ти, люба, — сказала Клава вдаваним, солоденьким голосом, — не бий діточок своїх. Недовго й памороки відбити. Ти отак, як я, роби — вчи їх розуму. А то виростуть бовдури якісь — ні собі, ні людям ніякої користі.

— Чому ж його вчити? — з серцем відповіла Нюрка. — Спробуй повчи його! Він тобі дасть!

— Як не повчити! — заперечила Клава. — Їх усьому треба вчити. От прив'язався до нас, скиглить, а навкруги, дивись, одна квітка не схожа на іншу. Їх тут сотні, цих квітів. А що він знає? Нічогісінько він не знає. Навіть як звуть он ту квітку — і то не знає.

— Куряча сліпота, — сказав хлопчик.

— Та не куряча сліпота це, а медунка. Сам ти куряча сліпота!

— М'ядунка! — навіть з деяким захопленням повторив хлопчик.

— Та не «м'ядунка», а «медунка». Скажи правильно.

— М'ядунка,— поспіхом повторив хлопчик і зразу ж спитав: — А це яка, рожева?

— Це м'ята. Повтори за мною: м'ята!

— Ну, м'ята,— погодився хлопчик.

— Ти не нукай, а чисто за мною повторюй. А оце таволга. Така запашна-запашна! Така ніжна-преніжна! Хочеш, зірву?

Хлопчикові, очевидно, сподобалась ця гра. Він, засопівши, сумлінно повторював за Клавою назви квітів. А вона так ними й сипала:

— Ось, дивись, це підмаренник. А це купава, латаття. Ота, з білими дзвіночками. А це зозулинець.

Я слухав і тільки дивувався. Дівчинка знала безліч квітів. Вона називала куколицю, нічну красуню, гвоздику, грицики, копитняк, мильнянку, косарики, валеріану, чебрець, звіробій, чистотіл і багато інших квітів і трав.

Але цей дивовижний урок ботаніки був несподівано зірваний.

— Я наколовсі-і-і! — раптом густо заревів хлопчик.— Куди ви мене завели, дурні?! В самі колючки! Тепер я додому не дійду!

— Гей, дівчиська! — крикнув здаля дідівський голос.— Ви чого малого кривдите?

— Та він, діду Пахоме, сам наколовсі! — крикнула у відповідь поборниця чистої вимови Клава й додала півголосом: — У-у-у, безсовісний! Ти сам кожного скривдиш!

Було чути, як до дітей підійшов старий. Він подивився вниз, на озеро, побачив мої вудки й сказав:

— Тут людина рибу лавить, а ви галас зняли на весь світ. Чи вам лугів мало!

— Де лавить? — поквапливо спитав хлопчик.— Хай мені дасть повудити!

— Куди поліз! — крикнула Нюрка.— Ще зірвешся у воду, неслух окаянний!

Діти незабаром пішли, і я їх так і не бачив. А старий постояв на березі, подумав, делікатно покашляв і спитав непевним голосом:

— У вас, громадянине, закурити ще знайдеться?

Я відповів, що знайдеться, і старий із страшеним шумом, чіпляючись за петлі ожини, зриваючись на схилі й чортихаючись, зійшов до мене за цигаркою.

Дідок виявився щуплим, маленьким, але з великим ножем у руці. Ніж був у шкіряному футлярі. Збагнувши, що мене, чого доброго, збентежить цей ніж, старий поквапливо сказав:

— Я лозу прийшов різати. Для кошів та ятерів. Плету помаленьку.

Я сказав старому, що ось яка тут була чудова дівчинка — знає всі квіти й трави.

— Це Клавка? — спитав він.— Та це колгоспного конюха Карнаухова дочка. А чому ж їй не знати, коли у неї баба найкраща травниця на всю область! Ви б із старою поговорили. Заслухаєтесь. Так,— сказав він, помовчавши, й зітхнув.— У кожної квітки своя назва... Виходить, паспортизація.

Я здивовано поглянув на нього. Старий попрохав ще цигарку й пішов. Незабаром пішов і я.

Коли я вибрався із заростей на лугову дорогу, то побачив далеко попереду трьох дівчаток. Вони несли величезні оберемки квітів. Од-

на з них тягла за руку маленького босого хлопчика у великому картузі.

Дівчатка йшли швидко. Було видно, як мелькають їхні п'яти. Потім долетів тоненький голосок:

Так під час бойової тривоги
Народилась красуня дочка...

Сонце вже сідало за Окою, за селом Єсеніним, і освітлювало скісним червонуватим світлом ліси, що тяглися стіною на схід.

СЛОВНИКИ

ізне спадає іноді на думку. Наприклад, що добре було б скласти декілька нових словників російської мови (крім, звичайно, уже існуючих загальних словників).

В одному такому словнику можна, припустімо, зібрати слова, що стосуються природи, в другому — хороші й влучні місцеві слова, в третьому — слова людей різних професій, в четвертому — слова-сміття і мертві слова, всю канцелярщину, іноземщину й банальність, які засмічують російську мову.

Цей останній словник потрібний для того, щоб відучити людей від скудоумної й ламаної мови.

Те, що добре б зібрати слова, які стосуються природи, спало мені на думку в той день, коли на луговому озерці я почув, як хрипливата дівчинка перелічувала різні трави й квіти.

Словник цей буде, звичайно, тлумачним. Кожне слово має бути пояснене, і після нього слід вміщувати кілька уривків із книг письмен-

ників, поетів і вчених, що мають науковий чи поетичний стосунок до цього слова.

Наприклад, після слова «бурулька» можна надрукувати уривок з Пришвіна:

«Повисле під кручею густе довге коріння
дерев тепер під темним склепінням берега пер-
етворилося на бурульки й, наростаючи більше
й більше, досягло води. І коли вітрець, навіть
найласкавіший, весняний, хвилював воду і ма-
ленькі хвилі досягали під кручею кінців буру-
льок, то хвилювали їх, вони хиталися, стукаю-
чись одна об одну, дзвеніли, і цей звук був
першим звуком весни, еоловою арфою».

А після слова «вересень» добре було б на-
друкувати уривок з Баратинського:

От вересень! Сповільнивши свій схід,
Холодне сонце сяєвом блискоче,
У люстрах вод, що неясні, як лід,
Стьмянілим золотом тріпоче¹.

Думаючи про ці словники, особливо про
словник «природних» слів, я ділив його на роз-
діли: слова «лісові», «польові», «лугові», слова
про пори року, про метеорологічні явища, про
воду, ріки й озера, рослини й тварин.

Я розумів, що такий словник треба скласти
так, щоб його можна було читати, як книгу.
Тоді він давав би уявлення як про нашу приро-
ду, так і про широкі багатства мови.

Звичайно, ця робота була б не під силу од-
ній людині. У неї неvistачило б для цього всьо-
го життя.

Щоразу, коли я думав про цей словник, мені

¹ Переклад А. М'ястківського.

хотілося скинути з себе років двадцять, щоб, звичайно, не самому складати такий словник — для цього у мене не було знань, — але хоч би брати участь в роботі над ним.

Я навіть почав робити деякі записи для цього словника, але, як буває, розгубив. А відновити їх по пам'яті майже неможливо.

Якось майже ціле літо я займався збиранням трав і квітів. Я дізнавався про їхні назви й властивості з старого визначника рослин і заносив усе це до своїх записів. Це було захоплююче заняття.

Ніколи до того часу я не уявляв собі доцільності всього, що відбувається в природі, всієї складності й досконалості кожного листочка, квітки, кореня чи насіння.

Ця доцільність нагадувала іноді про себе чисто зовнішньо й навіть хворобливо.

Колись восени я зі своїм другом провів кілька днів на рибалці на глухому, старому руслі Оки. Воно втратило зв'язок з рікою кілька століть тому і перетворилося на глибоке й довге озеро. Його оточували такі зарості, що продертися до води було важко, а в деяких місцях і неможливо.

Я був у шерстяній куртці, і до неї пристало багато колючого насіння череди (схожого на пласкі двозубці), реп'яха й інших рослин.

Дні стояли ясні, холодні. Ми спали в палатці, не роздягаючись.

На третій день пройшов невеличкий дощ, куртка моя зволожіла, й серед ночі я відчув у кількох місцях у себе на грудях і руках гострий біль, ніби від уколів шпилькою.

Виявилось, що кругле пласке насіння якоїсь

трави, набравшись вологи, почало рухатись, спірально розгортатися і вгвинчуватися в мою куртку. Воно прогвинтило її наскрізь, потім проколало сорочку й серед ночі забралось на решті до моєї шкіри й почало обережно поколювати її.

Це був, мабуть, один з найяскравіших прикладів доцільності. Насіння падало на землю й лежало там нерухомо до перших дощів. Йому не було рації пробиватися в сухий ґрунт. Але, як тільки земля ставала вологою від дощу, насіння, скручене спіраллю, бубнявіло, оживало, вгвинчувалось у землю, як свердло, і починало в призначений йому час проростати.

Я знову відхилився від «основної лінії розповіді» й заговорив про насіння. Але поки я писав про насіння, я пригадав ще одне дивовижне явище. Я не можу не згадати про нього. Тим більше, що воно має деяке, хоч і дуже далеке, я сказав би — суто порівняльне відношення до літератури, зокрема до питання про те, які книги житимуть довго, а які не витримають випробування часом і помруть, як та сентиментальна квітка, що «не розквітла й одквітла в рань зашмарених днів».

Мова йде про пряний запах квітів звичайної липи — романтичного дерева наших парків.

Цей запах чути тільки на відстані. Поблизу дерева його майже не помітно. Липа стоїть ніби оточена на великій відстані замкнутим кільцем цього запаху.

В цьому є доцільність, але ми її ще цілком не розгадали.

Справжня література — як липовий цвіт.

Нерідко потрібна відстань у часі, щоб пере-

вірити й оцінити її силу і ступінь її досконалості, щоб відчувати її подих і невмирущу красу.

Якщо час може погасити кохання й усі інші людські почуття, як і саму пам'ять про людину, то для справжньої літератури він створює безсмертя.

Слід пригадати слова Салтикова-Щедріна, що література вилучена із законів тління. І слова Пушкіна: «Я в лірі жити буду, від праху утече нетлінний заповіт». І слова Фета: «І той листок, що посох і злетів, золотом вічним в піснях пломеніє».

Можна навести багато таких самих висловлювань письменників, поетів, художників і вчених усіх часів і народів.

Ця думка мусить збуджувати нас до «удосконалення улюблених дум», до постійного неспокою, до завоювання нових вершин майстерності. І до усвідомлення незмірної відстані, яка лежить між справжніми витворами людського розуму і тією сірою, в'ялою й неуцькою літературою, яка зовсім не потрібна живій душі людській.

Так, ось як далеко може завести розмова про властивості липового цвіту.

Очевидно, все може бути помічником людської думки і нічим не можна нехтувати. Адже народжуються казки за скромною допомогою таких непотрібних речей, як суха горошина або шийка розбитої пляшки.

Я все-таки спробую коротко відновити по пам'яті деякі з тих записів, які я робив для майбутніх (майже фантастичних) словників.

У деяких наших письменників, наскільки я знаю, є такі «особисті» словники. Але вони нікому їх не показують і говорять про них неохоче й рідко.

Те, що я недавно говорив про джерело, дощі, грози, зорі, «свеи» та назви різних трав і квітів, — теж відновлені в пам'яті «записи для словника».

Перші мої записи були про ліси. Я виріс на безлісому півдні, і тому, мабуть, найбільше в середньоросійській природі я полюбив ліси.

Перше «лісове» слово, яке мене зовсім зачарувало, було «глухомань». Правда, воно стосувалось не тільки лісу, але я вперше почув його (також, як і слово «глушняк») від лісників, і з тієї пори воно зв'язане в моїй уяві з дрімучим, замшілим лісом, вологими хашами, заваленими буреломами, з йодистим запахом прілих і гнилих пнів, з зеленуватими сутінками й тишею. «Сторона моя, ти сторінонька, віковая моя глухомань!»

А потім уже йшли справжні лісові слова: корабельний гай, осичняк, дрібнолісся, піщаний бір, чапига, моховища (сухі лісові болота), згари, чорнолісся, пустище, узлісся, лісний кордон, березняк, порубка, кора, живиця, просіка, кондова сосна, діброва та багато інших простих слів, наповнених мальовничим змістом.

Навіть такий сухий технічний термін, як «лісовий межовий стовп» або «пікет», сповнений невловимої чарівності. Якщо ви знаєте ліси, то погодитесь із цим.

Невисокі межові стовпи стоять на перехрестях вузьких просік. Біля них завжди є піщаний горб, зарослий підсохлою високою травою

і суніцями. Цей горб утворився з того піску, що викидали з ями, коли копали її для стовпа. На стесаній верхівці стовпа випалено цифри — номер «лісового кварталу».

Майже завжди на цих стовпах гріються метелики, склавши крила, й заклопотано бігають мурашки.

Біля цих стовпів тепліше, ніж у лісі (чи, може, так тільки здається). Тому тут завжди сідаєш відпочити, притулившись до стовпа спиною, слухаючи тихе гудіння верхівок, дивлячись на небо. Його добре видно над просіками. По ньому повільно плинуть літні хмари із сріблястими краями. Мабуть, можна просидіти так тиждень і місяць і не побачити жодної людини.

У небі і в хмарах — той самий полуденний спокій, що і в лісі, в схиленій до підзолистої землі синій сухій чашечці дзвіночка, і у вашому серці.

Іноді через рік-два впізнаєш старий знайомий стовп. І кожного разу думаєш, скільки води утекло, де ти за цей час побував, скільки пережив горя й радощів, а цей стовп стоїть тут і ночі і дні, і зиму і літо, ніби дожидається тебе, як покірливий друг. Тільки більше появилoся на ньому жовтих лишайів та повитиця заплела його до самої маківки. Вона цвіте й гіркувато, мигдалем пахне, розігрівшись лісовим теплом.

Найкраще дивитися на ліси з пожежних вишок. Тоді добре видно, як вони йдуть за обрїй, підіймаються на косогори, спускаються у лощини, стоять фортечними стінами над піщаними ярами. Де-не-де виблискує вода — дзеркало ти-

хого лісового озера або вир лісової річки з червонуватою «суворою» водою.

З вишки можна охопити зором все дрімуче полісся, весь урочистий лісовий край — незмірний і невідомий, який владно кличе людину в свої загадкові хащі.

Цьому поклику неможливо протистояти. Треба негайно брати рюкзак, компас і йти в ліси, щоб загубитися в цьому зеленому хвойному океані.

Так ми й зробили раз з Аркадієм Гайдарем. Ішли ми лісами весь день і майже всю ніч без доріг, під зірками, які світили крізь крони сосен одним тільки нам (тому що все навкруги спало непробудним сном), поки перед світанком не вийшли до звивистої лісової річки. Вона була закутана в теплий туман.

Ми розпалили на березі вогнище, сіли біля нього і довго мовчали, слухали, як десь бурмотіла вода під корчем, а потім сумно протрубив лось. Ми сиділи, мовчали й курили, поки на сході не заголубіла найніжніша зоря.

— Отак би сто років! — сказав Гайдар. — Чи тобі вистачило б?

— Навряд.

— І мені б не вистачило. Давай казанок. Поставимо чай.

Він пішов у темряву до річки. Я чув, як він чистив казанок піском і лаяв його за те, що в нього відпала дротяна ручка. Потім він заспівав тихо, про себе, незнайому мені пісню:

Ліс похмурий, розбійницький,
Чорна темінь чужа.
Та гаряче нагострене
Грізне лезо ножа.

Від його голосу було спокійно на душі. Ліс стояв безмовно, теж слухав спів Гайдара, і тільки ріка все бурмотіла, сердячись на незручний корч.

Є ще багато слів і не лісових, але вони з такою ж силою, як і лісові, захоплюють нас схованою у них чарівністю.

Дуже багата російська мова на слова, що стосуються різних пір року і природних явищ, з ними пов'язаних.

Візьмімо хоч би ранню весну. У неї, у цієї ще змерзлої від останніх приморозків дівчинки-весни, є в клунку багато хороших слів.

Починаються розтавання, відлиги, капання з дахів. Сніг стає зернистим, ніздрюватим, осідає й чорніє. Його з'їдають тумани. Поступово розбиває дороги, настає розпуття, бездоріжжя. На річках з'являються на льоду перші вимоїни з чорною водою, а на горбах — проталини й лисини. З країв злежалого снігу вже жовтіє мати-й-мачуха.

Потім на річках відбувається перше посування льоду (саме посування, а не рух, коли лід починає навскіс колотись і змішуватись і з дучок, продух і ополонок виступає назовні вода.

Льодохід починається чомусь найчастіше темними ночами, після того, як «підуть яри» й весняна, тала вода, подзвонюючи останніми крижинками — «черепками», поллється з луків і полів.

Неможливо перелічити все. Тому я пропускаю літо й переходжу до осені, до перших її днів, коли вже починає «осеніти».

В'яне земля, проте ще попереду «бабине літо» з його останнім яскравим, але вже холодним, як блиск слюди, сяйвом сонця, густою сіннявою неба, промитого холоднуватим повітрям, з летючим павутинням («пряжею божої матері», як подекуди звать її досі побожні бабусі) і опалим, зів'ялим листям, що засипає спустілі води. Березові гаї стоять, як юрби дівчат-красунь, вшитих золотим листям хустках. «Зажурлива пора! Очей зачарування».

Потім — негода, обложні дощі, крижаний північний вітер, «сіверко», який борознить похмурі води, застиглість, холоднеча, кромішні ночі, крижана роса, темні зорі.

Так усе й іде, поки перший мороз не вдасть, не скує землю, не випаде перша пороша і не установиться первопуток. А там уже й зима з завірюхами, хуртовинами, поземком, снігопадом, сивими морозами, кучугурами на полях, скрипом підрізів на гринджолах, сірим, сніговим небом.

Багато у нас слів пов'язано з туманами, вітрами, хмарами й водами.

Особливо багато представлені в російському словнику ріки з їхніми плесами, бочагами, поромами й перекатами, де в межень трудно проходити пароплавам і, щоб не сісти на мілину, треба держати напрям тільки по «головному струменю».

Я знав кількох поромників і перевізників. От у кого треба вчитися російської мови!

Пором — це гомінкий колгоспний базар. Він замінює собою народні зборища й колгоспні чайні.

Де й поговорити, як не на поромі, поки жін-

ки, удавано лаючи ледарів чоловіків, повільно перебирають дротяний трос, поки кудлаті й покірні своїй долі коники скубуть з сусідніх возів сіно й похапцем жують його, скоса поглядаючи на грузовик, де передсмертно верещать і борсаються в мішках поросята, поки не докурені до нігтів цигарки з уїдливого зеленого самосаду.

Щоб довідатися про всі колгоспні — та й не тільки колгоспні — новини, щоб наслухатися всіляких мудрих і несподіваних сентенцій і неймовірних оповідань, треба піти на завалений сінною трухою у щілинах пором і тільки сидіти там, покурювати та слухати, переправляючися з берега на берег.

Майже всі поромники — люди балакучі, гострі на язик і бувалі. Особливо вони люблять поговорити надвечір, коли народ перестає тинятися взад-вперед через річку, коли спокійно заходить сонце за крутояром — високим берегом — і снує в повітрі й дзвенить мошва.

Тоді, сидячи на лавочці біля куреня, можна делікатно взяти загрубілими від канатів пальцями цигарку у заїжджої людини, яка нікуди не поспішає, сказати, що, звичайно, «легкий тютюн — одне баловство, не доходить він до нашого серця», але все-таки з насолодою закурити, примружитись на ріку й почати розмову.

Взагалі все гомінке й різноманітне життя на річкових берегах, на пристанях (їх звать дебаркадерами, або «конторками»), біля наплавних мостів-плашкоутів, із силою річкового народу, що там товчеться, з його особливими звичаями й традиціями, дає багато матеріалу для вивчення мови.

Особливо багаті в мовному відношенні

Волга й Ока. Ми не можемо уявити собі життя нашої країни без цих рік, як не можемо уявити його без Москви, без Кремля, без Пушкіна й Толстого, Чайковського й Шаляпіна, без Мідного вершника в Ленінграді й Третяковської галереї в Москві.

Язиков, що володів, за словами Пушкіна, дивовижним вогнем мови, в одній із своїх поем чудово описав Волгу й Оку. Особливо хороше описана Ока.

Язиков переказує у цій поемі поклін Рейну від великих російських рік, в тому числі й від Оки:

...що тече заплавна
В роздоллі муромських пісків,
Немов царівна, чиста і блискучо-славна,
Поміж своїх величних берегів¹.

Ну що ж, запам'ятаємо «величні береги» і будемо вдячні за це Язикову.

Не менше, ніж «природними» словами, багата наша країна на місцеві говори й діалекти.

Зловживання місцевими словами звичайно свідчить про незрілість і недостатню художню грамотність письменника. Слова беруться без розбору, мало зрозумілі, а то й зовсім незрозумілі широкому читачеві, беруться більше з франтівства, ніж з бажання надати мальовничої сили своєму творові.

Існує вершина — чиста і гнучка російська літературна мова. Збагачення її за рахунок місцевих слів вимагає дуже строгого відбору й великого смаку, тому що є немало місцевостей

¹ Переклад А. М'ястківського.

у нашій країні, де в мові і вимові, поруч із словами — справжніми перлинами, є багато слів кострубатих і фонетично неприємних.

Щодо вимови, то, мабуть, найбільше ріже слух вимова з випадінням голосних — всі ці «*быват*» замість «*бывает*», «*понимат*» замість «*понимает*». І горезвісне слово «*однако*». Письменники, які пишуть про Сибір і Далекий Схід, вважають це слово священною приналежністю мови майже всіх своїх героїв.

Місцеве слово може збагатити мову, якщо воно образне, благозвучне й зрозуміле.

Для того щоб воно стало зрозумілим, зовсім не треба ні нудних пояснень, ні виносок. Просто це слово треба поставити в такий зв'язок з усіма сусідніми словами, щоб значення його читач зрозумів одразу, без авторських чи редакторських ремарок.

Одне незрозуміле слово може зруйнувати читачеві найбільш зразкову побудову прози.

Безглуздо було б доводити, що література існує й діє лише доти, доки вона зрозуміла. Незрозуміла, темна чи навмисно заумна література потрібна тільки її авторові, але аж ніяк не народові.

Чим прозоріше повітря, тим яскравіше сонячне світло. Чим прозоріша проза, тим досконаліша її краса і тим сильніший відгук вона знаходить у людському серці. Коротко і зрозуміло цю думку висловив Лев Толстой: «Просто-та є необхідна умова прекрасного».

З багатьох місцевих слів, які я почув, наприклад, у Володимирській і Рязанській областях, частина, звичайно, незрозуміла й нецікава. Але трапляються слова чудові за своєю

виразністю, — наприклад, старовинне, яке досі побутує в цих областях, слово «окоем» — горизонт.

На високому березі Оки, звідки відкривається широкий горизонт, є сільце Окойомове. З Окойомова, як кажуть його жителі, «видно половину Росії».

Горизонт — це все те, що може охопити наше око на землі, або, кажучи по-старовинному, все те, що *емлет око*. Звідси й походження слова *окоем*.

Дуже благозвучне й слово «Стожари» — так у цих областях (та й не тільки в них) народ зве Плеяди.

Це слово своїм звучанням викликає уяву про холодну небесну пожежу (Плеяди дуже яскраві, особливо восени, коли вони палають у темному небі справді, як срібляста пожежа).

Такі слова прикрасять і сучасну літературну мову, тоді як, наприклад, рязанське слово *уходился* замість *утонул* невиразне, малозрозуміле і тому не має ніякого права на життя у всенародній мові. Так як і дуже цікаве в силу свого архаїзму слово *льзя* замість *можно*.

У рязанських селах ви ще й тепер почуєте примірно такі докірливі вигукі:

— *Эй, мальй, да нешто льзя так баловаться! Совершенно даже нельзя.*

Всі ці слова — і *окоем*, і *Стожари*, і *льзя*, і дієслово *сентябриг* (про перші осінні холоди) — я почув у звичайній мові від діда з зо-всім дитячою душею, щирого трудівника й бідняка, але не по бідності, а тому, що він задовольнявся в своєму житті найменшим, — від самотнього селянина села Солотчі, Рязанської

області, Семена Васильовича Єлесіна. Він помер взимку 1954 року.

Дід Семен був найчистішим взірцем російського характеру — гордого, благородного й щедрого, незважаючи на зовнішню бідність свого життя.

Про все він говорив по-своєму і так, що це запам'ятовувалось на все життя. Він любив розповідати про трактири, де «мужики к и п і л и до ранку» в суперечках, чаюванні і махорочному чаді. Колгоспну чайну він довго не визнавав тому, що там годують «по квитанції» (по чеку). Це йому здавалося диким: «Навіщо вона мені, ця квитанція! Я заплатив — значить давай мені закуску і все!»

У діда Семена була своя золота й нездійснена мрія — стати столяром, але таким великим митцем-столяром, щоб увесь світ дивувався з його чарівної роботи.

Але поки що мрія ця зводилася до довгих і запеклих суперечок про те, як треба пригнати «заподлицю» віконний наличник або підправити зламані сідці. Тут ішла в хід така хитромудра термінологія, що запам'ятати її було годі.

Як людина осяває ті місця, де вона живе! Семен помер, і з тих пір ці місця втратили так багато своєї принадності, що важко зібратися з духом, щоб поїхати туди, де на піщаному горбі кладовища над рікою, серед плакучих верб, лежить, кажуть, на його могилі зернисте сіре жорно.

Збираючи слова, не можна гребувати нічим. Ніколи не знаєш, де знайдеш справжнє слово.

Вивчаючи море, морську справу і мову моряків, я почав читати лоції — довідкові книги для капітанів. У них було зібрано всі потрібні відомості про те чи інше море: описи глибин, течій, вітрів, берегів, портів, маячних огнів, підводних скель, мілин і всього, що треба знати для щасливого плавання. Існують лоції усіх морів.

Перша лоція, що потрапила мені до рук, була лоція Чорного й Азовського морів. Я почав читати її і був вражений її мовою, точною і невловимо своєрідною.

Незабаром я довідався про причину цієї своєрідності: безіменні лоції видавалися з початку ХІХ сторіччя через рівний проміжок часу, причому кожне покоління моряків вносило до них свої поправки. Тому вся картина зміни мови більше ніж за сто років з наочністю відображена в лоції. Поруч з сучасною мовою мирно існує мова наших прадідів і дідів.

По лоції можна бачити, як різко змінилися деякі поняття. Наприклад, про найжорстокіший і руйницький вітер — новоросійський норд-ост (бор) — у лоції говориться так:

«Во время норд-оста берега покрываются густою мрачностью».

Для наших прадідів *«мрачность»* означала чорний туман, для нас вона — наш душевний стан.

Уся морська термінологія, так само як і розмовна мова моряків, чудова. Майже про кожне слово можна писати поеми, починаючи від «троянди вітрів» і кінчаючи «гримучими сороковими широтами» (це не поетична вільність, а назва цих широт у морських документах).

А яка крилата романтика живе у всіх цих фрегатах та баркантинах, шхунах та кліперах, вантах і реях, кабестанах і адміралтейських якорях, «собачих» вахтах, дзвоні «склянок» і «лагів», гудінні машинних турбін, сиренах, туманах, сліпучих штилях, плавучих маяках, «приглубих» берегах і «обрубистих» мисах, вузлах і кабельтових — у всьому тому, що Олександр Грін називав «мальовничою працею мореплавання».

Мова моряків міцна, свіжа, повна спокійного гумору. Вона заслуговує на окреме дослідження, як і мова людей багатьох інших професій.

ВИПАДОК У МАГАЗИНІ АЛЬШВАНГА

зимку 1921 року я жив у Одесі, в колишньому магазині готового одягу «Альшванг і компанія». Я зайняв явочним порядком примірювальну на другому поверсі.

У моєму розпорядженні було три великі кімнати з дзеркалами з бемського скла. Дзеркала так міцно були вмуровані в стіни, що всі намагання — і мої й поета Едуарда Багрицького — виламати ці дзеркала, щоб обмінити їх на продукти на Новому базарі, нічого не дали. Жодне з дзеркал навіть не тріснуло.

У примірювальній не було ніяких меблів, крім трьох порожніх ящиків з гнилими стружками. Добре ще, що скляні двері легко здіймалися з завіс. Щовечора я здіймав їх, клав на два ящики й улаштовував на цих дверях свою постіль.

Скляні двері були дуже слизькі, і тому кілька разів за ніч старий матрац сповзав разом зі мною й падав на підлогу.

Як тільки матрац починав рухатися, я від-

разу прокидався й лежав не дихаючи, боячись поворухнути навіть пальцем і наївно сподіваючись, що, може, матрац зупиниться. Але він сповзав повільно й невблаганно, і мої хитрощі не допомагали.

Це було зовсім не смішно. Зима стояла люта. Море замерзло від порту до Малого Фонтана. Жорстокий норд-ост полірував гранітну мостову. Сніг ні разу не випав, і від цього холод здавався набагато холоднішим, ніж якби на вулицях лежав сніг.

У примірювальній стояла маленька жерстяна грубка-«буржуйка». Топити її було нічим. Та й неможливо було зігріти цією жалюгідною грубкою три величезні кімнати. Тому на «буржуйці» я тільки кип'ятив морквяний чай. Для цього вистачало кількох старих газет.

На третьому ящику було влаштовано стіл. На ньому вечорами я засвічував каганець.

Я лягав, навалював на себе все тепле, що в мене було, і читав при світлі каганця вірші Хозе Марія Ередіа в перекладі Георгія Шенгелі. Вірші ці були видані в Одесі в той голодний рік, і я можу засвідчити, що вони не послабили нашої мужності. Ми відчували себе стійкими, як римляни, і згадували вірші того ж Шенгелі: «Друзі, ми римляни. Ми сходимо кров'ю...»

Кров'ю ми, звісно, не сходили, проте й нам, молодим і веселим людям, бувало іноді занадто холодно й голодно. Але ніхто не ремствував.

Внизу, на першому поверсі магазина, розгортала метушливу й трохи підозрілу діяльність художня артіль. На чолі цього підприємства стояв буркотливий живописець, відомий в Одесі під кличкою «Король вивісок».

Артіль приймала замовлення на вівіски, пошиття жіночих капелюшків, виготовлення «дерев'яшок» (жіночих туфель, виробництво яких відзначалось античною простотою: до дерев'яної підшови прибивали кілька тасьомінок — і все!) і на малювання реклам для кіно (їх писали клейовими фарбами на кривій фанері).

Але раз майстерні пощастило, і вона одержала замовлення на так зване «носове прикрашення» для єдиного на той час чорноморського пароплава «Пестель». Він збирався йти першим рейсом до Батумі.

Споруду цю зробили з листового заліза, а потім розмалювали по чорному фону золотим рослинним орнаментом.

Ця робота захопила всіх, і навіть міліціонер Жора Козловський одлучався іноді з сусіднього поста, щоб подивитися на неї.

Я працював тоді секретарем у газеті «Моряк». В ній взагалі працювало багато молодих письменників, в тому числі Катаєв, Багрицький, Бабель, Олеша й Ільф. Із старих, досвідчених письменників часто заходив до нас у редакцію тільки Андрій Соболев — мила, завжди чимось схвильована, непосидюча людина.

Одного разу Соболев приніс у «Моряк» своє оповідання, розшарпане, плутане, хоч і на цікаву тему і, безумовно, талановите.

Усі прочитали це оповідання й зніяковіли: друкувати його в такому неохайному вигляді було неможливо. Запропонувати Соболеві виправити його ніхто не наважувався. Щодо цього Соболев був невблаганний — і не стільки через авторське самолюбство (його саме Соболеві й бракувало), скільки з-за нервозності: він не міг

пovертатися до написаних своїх творів і втрачав до них інтерес.

Ми сиділи й думали: що робити? Сидів з нами і наш коректор, старик Благов, колишній директор найпоширенішої в Росії газети «Русское слово», права рука знаменитого видавця Ситіна.

Це була небалакуча людина, налякана своїм минулим. Усією своєю солідною фігурою він зовсім не в'язався з обірваною й галасливою молоддю нашої редакції.

Я забрав Соболів рукопис із собою в магазин Альшванга, щоб прочитати його ще раз.

Пізно ввечері (було не більше десяти годин, але місто, вкрите пільмою, порожніло вже при смерком, і тільки вітер злорадно вив на перехрестях) міліціонер Жора Козловський постукав у двері магазину.

Я туго скрутив жмут із газет, запалив його й пішов з ним, як із смолоскипом, відчиняти важкі магазинні двері, заткнуті іржавим куском газової труби. Каганець брати з собою не можна було — він гаснув не тільки від найменшого повіу вітерця, але навіть від пильного погляду.

Досить було, замислившись, пильно подивитися на нього, як він одразу починав жалісно потріскувати, моргати й тихо гаснути. Тому я навіть уникав дивитись на нього.

— До вас громадянин проситься, — сказав Жора. — Засвідчіть його особу, тоді я його впускаю. Тут майстерні. Одних фарб, кажуть, на триста мільярдів карбованців.

Звичайно, якщо взяти до уваги, що я,

наприклад, одержував у «Моряку» мільярд карбованців на місяць (за базарними цінами їх вистачало на сорок коробок сірників), то ця сума була не такою вже казковою, як гадав Жора.

За дверима стояв Благов. Я засвідчив його особу, Жора впустив його до магазину й сказав, що години через дві він прийде до нас погрітись і випити кип'ятку.

— Ось що, — сказав Благов. — Я все думаю про це Соболеве оповідання. Талановита річ. Не можна, щоб вона загинула. У мене, знаєте, як у старого газетного коня, звичка не випускати з рук хороші оповідання.

— Що ж зробиш! — відповів я.

— Дайте мені рукопис. Клянусь честю, я не зміню в ньому жодного слова. Я залишусь тут, тому що повертатися додому, на Ланжерон, неможливо — напевно роздягнуть. І при вас я пройдуся по рукопису.

— Що значить «пройдуся»? — спитав я. — «Пройтись» — це значить виправити.

— Я ж вам сказав, що не викину й не впишу жодного слова.

— А що ж ви зробите?

— А от побачите.

У словах Благова я відчув щось загадкове. Якась таємниця завітала в цю зимову штормову ніч у магазин Альшванга разом із цією спокійною людиною. Треба було довідатися про цю таємницю, і тому я погодився.

Благов витяг з кишені недогарок надзвичайно товстої церковної свічки. Золоті смужки вилися по ній спіраллю. Він засвітив цей недогарок, поставив його на ящик, сів на мій по-

шарпаний чемодан і схилився над рукописом з плоским теслярським олівцем у руці.

Серед ночі прийшов Жора Козловський. Я саме закип'ятив воду і заварював чай, але на цей раз не з сушеної моркви, а з дрібно нарізаних і піджарених шматочків буряка.

— Майте на увазі,— сказав Жора,— що здалеку ви схожі на справжніх фальшивомонетчиків. Що це ви тут робите?

— Виправляємо оповідання,— відповів я.— Для чергового номера.

— Майте на увазі,— знову сказав Жора,— що не кожний співробітник міліції зрозуміє, чим ви займаєтесь. Дякуйте богові, якого, звісно, нема, що тут я стою на посту, а не який-небудь інший тюхтій. Для мене культура понад усе. А щодо фальшивомонетчиків, то це такі артисти, які з однієї і тієї ж купки гною зроблять і долари й посвідчення на право проживання. У музеї Лувр у Парижі лежить, кажуть, на чорній оксамитовій подушці мармурова рука невимовної краси. Так то не рука Сари Бернар, Шопена чи Віри Холодної. То зліпок з руки найзнаменитішого фальшивомонетчика в Європі. Забув, як його звали. У свій час йому відрубали голову, а руку виставили, ніби він був скрипаль-віртуоз. Повчальна історія?

— Не дуже,— відповів я.— У вас є сахарин?

— Є,— відповів Жора.— В таблетках. Можу поділитися.

Благов закінчив роботу над рукописом тільки на світанку. Мені він рукопис не показав, поки ми не прийшли в редакцію і друкарка не передрукувала його начисто.

Я прочитав оповідання й онімів. Це була прозора, літа проза. Все стало опуклим, яскравішим. Від попередньої зібганості й словесного розброду не залишилось і сліду. При цьому дійсно не було викинуто чи додано жодного слова.

Я подивився на Благова. Він палив товсту цигарку з чорного, як чай, кубанського тютюну й посміхався.

— Це чудо! — сказав я. — Як ви це зробили?

— Та просто розставив правильно розділові знаки. У Соболя з ними справжній розгардіяш. Особливо старанно я розставив крапки. І абзаци. Це велика справа, любий мій. Ще Пушкін говорив про розділові знаки. Вони існують, щоб виділити думку, привести слова до правильного співвідношення і надати фразі легкості і правильного звучання. Розділові знаки — це як нотні знаки. Вони міцно тримають текст і не дають йому розсипатися.

Оповідання було надруковане. А наступного дня у редакцію вдерся Соболю. Він був, як завжди, без кашкета, волосся у нього було розпатлане, а очі горіли незрозумілим вогнем.

— Хто зачіпав моє оповідання? — закричав він нечуваним голосом і з розмаху вдарив лицею по столу, де лежали комплекти газет. Порох, як вибух, злетів над столом.

— Ніхто не зачіпав, — відповів я. — Можете перевірити текст.

— Брехня! — крикнув Соболю. — Брехня! Я все одно довідаюся, хто зачіпав!

Запахло скандалом. Боязкі співробітники почали швидко виходити з кімнати. Але, як

завжди, на галас прибігли, постукуючи «дере-
в'яшками», обидві наші друкарки — Люсьєна й
Люся.

Тоді Благов сказав спокійним і навіть сумо-
витим голосом:

— Якщо ви вважаєте, що правильно роз-
ставити у вашому оповіданні розділові знаки —
це значить чіпати його, то, будь ласка: чіпав
його я. За своїм обов'язком коректора.

Соболь кинувся до Благова, схопив його за
руки, міцно потряс їх, потім обійняв старого
й тричі, по-московському, поцілував його.

— Спасибі! — сказав схвильовано Соболь.—
Ви дали мені чудовий урок. Але тільки жаль,
що так пізно. Я почуваю себе злочинцем по
відношенню до своїх попередніх творів.

Увечері Соболь добув десь півпляшки ко-
няку і приніс до магазина Альшванга. Ми по-
кликали Благова, прийшли Багрицький і Жора
Козловський, який змінився з поста, і ми випи-
ли коньяк за славу літератури й розділових
знаків.

Після цього я остаточно переконався в тому,
з якою разючою силою діє на читача своєчасно
поставлена крапка.

НЕНАЧЕ ДРІБНИЦІ

айже у кожного письменника є свій натхненник, свій добрий геній, звичайно теж письменник.

Варто прочитати хоча б декілька рядків із книги такого натхненника — і негайно захочеться писати самому. Наче бродильний сік бризкає з деяких книг, п'янить нас, захоплює й змушує братися за перо.

Дивно, що найчастіше такий письменник, добрий геній, буває далеким від нас за характером своєї творчості, за манерою й темами.

Я знаю одного письменника, — завзятого реаліста, побутовця, людину тверезу й спокійну. Для нього таким добрим генієм є нестримний фантаст Олександр Грін.

Гайдар називав своїм натхненником Діккенса. Щодо мене, то перша-ліпша сторінка «Листів із Рима» Стендаля викликає бажання писати, причому я пишу речі, настільки далекі від прози Стендаля, що це дивує навіть мене самого. Раз восени, читаючи Стендаля, я напи-

сав оповідання «Кордон 273» — про заповідні ліси на річці Пре. Нічого спільного із Стендалем у цьому оповіданні знайти зовсім не можна.

Признатись, я не замислювався над цим випадком. Очевидно, і для нього можна знайти пояснення. Згадав я про це лише для того, щоб поговорити про безліч незначних на перший погляд обставин і навиків, які допомагають письменникам працювати.

Всім відомо, що Пушкін найкраще писав восени. Недарма «Болдінська осінь» стала синонімом дивовижної плодовитості.

«Осінь надходить, — писав Пушкін до Плетньова. — Це — улюблена моя пора — здоров'я моє звичайно міцніше — пора моїх літературних трудів настає».

Догадатися, в чому тут справа, мабуть, легко.

Осінь — це прозорість і холод, «прощальна краса», з її чіткістю далини і свіжим диханням. Осінь вносить у природу скупий малюнок. Багрець і золото лісів і гаїв рідіють з кожною годиною, посилюючи різкість ліній, лишаяючи оголені віти.

Око зникає до ясності осіннього пейзажу. Ця ясність поступово оволодіває свідомістю, уявою, рукою письменника. Ключ поезії й прози б'є чистою льодовою водою, в ній інколи тільки подзвонюють крижини. Голова свіжа, серце б'ється сильно і рівно. Тільки трохи мерзнуть пальці.

На осінь дозріває врожай людських дум. Про це добре сказав Баратинський: «І спіє жниво найдорожче, і в зернах дум його зби-

раеш ти, в людській судьбі сягнувши повноти».

Пушкін, за його словами, щоосені розцвітав знову. Щоосені він молодів. Очевидно, мав рацію Гете, коли стверджував, що у геніїв протягом життя декілька разів повертається юність.

В один з таких осінніх днів Пушкін написав вірші, які показують наочно надзвичайно складний творчий процес поета:

І забуваю світ в солодкій тишині
Я, заколисаний уявою моєю,
І прокидається поезія в мені!
Лірична хвиля знов ширяє над душею,
Тріпоче і звучить, шукає, як у сні,
Щоб вільно вилитись міцною течією,—
І тут до мене йде гостей незримий рій,
Знайомі давнішні, плоди таємних мрій,
І думи в голові хвилюються безсонні,
І рими легко так назустріч їм ідуть,
І пальці до пера вже тягнуться в розгоні,
Перо — до аркуша, і вірші потечуть...¹

Це гідний подиву аналіз творчості. Його можна було створити тільки в пориві високого душевного піднесення.

У Пушкіна була ще одна особливість. Ті місця в своїх творах, які йому не давалися, він просто пропускав, ніколи на них не затримувався і продовжував писати далі. Потім він повертався до пропущених місць, але лише тоді, коли у нього бувало те душевне піднесення, яке він звав натхненням. Він ніколи не намагався викликати його силоміць.

¹ Переклад П. Дорошка.

Я бачив, як працював Гайдар. Це було зовсім не схоже на те, як звичайно працюють письменники.

Ми жили тоді в Мещорських лісах, на селі. Гайдар оселився у великому будинку, що виходив на сільську вулицю, а я — в колишній баньці, в глибині саду.

Тоді Гайдар писав «Долю барабанщика». Ми домовилися чесно працювати з ранку до обіду і не спокушати в цей час один одного рибалкою.

Одного разу я писав у баньці біля відчиненого вікна. Не встиг я написати й чверть сторінки, як із великого будинку вийшов Гайдар і пройшов повз моє вікно з зовсім незалежним і байдужим виглядом.

Я удав, що не помічаю його. Гайдар походив садом, щось бурмочучи стиха, потім знову пройшов повз вікно, але тепер уже відверто намагаючись зачепити мене. Він насвистував і удавано кашляв.

Я мовчав. Тоді Гайдар пройшов повз мене втретє і роздратовано подивився на мене. Я все мовчав.

Гайдар не витримав.

— Слухай,— сказав він,— не строй дурня! Однаково ти пишеш так швидко, що тобі нічого не варто одірватися. Подумаєш, який Боборикін! Якби я так писав, то в мене вже було б повне зібрання творів на сто вісімнадцять томів.

Йому дуже сподобалась ця цифра. Він з задоволенням повторив:

— На сто вісімнадцять томів! І ні томом менше!

— Ну, — сказав я, — викладай: що тобі треба?

— А мені треба, щоб ти послухав, яку я чудову фразу придумав.

— Яку?

— От послухай: «Постраждав, старий, постраждав! — говорили пасажири». Добре?

— Звідки я знаю! — відповів я. — Судячи з того, де вона стоїть і до чого стосується.

Гайдар розлютував.

— «До чого стосується», «до чого стосується»! — передражнив він мене. — До того, до чого треба, до того й стосується! Ну, чорт з тобою! Сиди, випишуй свої твори. А я піду запишу цю фразу.

Але він довго не витримав. Через двадцять хвилин він знову почав ходити у мене під вікном.

— Ну, яку ще геніальну фразу ти придумав? — спитав я.

— Слухай, — сказав Гайдар, — раніше я тільки неясно підозрівав, що ти розмагнічений інтелігент і насмішник. А тепер я в цьому переконався. І притому — з болем.

— Іди ти знаєш куди! — сказав я. — Честю прошу, не заважай!

— Подумаєш, який Лажечников! — сказав Гайдар, але все-таки пішов.

Через п'ять хвилин він повернувся і ще здаля вигукнув мені нову фразу. Вона, правда, була несподівана й гарна. Я похвалив її. Гайдареві тільки цього й треба було.

— От! — сказав він. — Тепер я до тебе більше не прийду. Ніколи! Як-небудь напишу й без твоєї допомоги.

І раптом він додав жахливою французькою мовою:

— О ревуар, месье лекривен рюс советік!

Він дуже захоплювався в той час французькою мовою і тільки що почав її вивчати.

Гайдар повертався ще кілька разів у сад, проте мені не заважав, а ходив далекою доріжкою і щось тихо бурмотав.

Так він працював — придумував на ходу фрази, потім записував їх, потім знову придумував. Цілий день він ходив із будинку в сад. Я дивувався і був певен, що повість у Гайдара ледве-ледве посувається. Але потім виявилось, що він, як завжди, хитрував і записував набагато більше, ніж по одній фразі.

Тижнів через два він закінчив «Долю барабанщика», прийшов до мене в баньку веселий, задоволений і спитав:

— Хочеш, я прочитаю тобі повість?

Я, звичайно, дуже хотів послухати її.

— Так от, слухай! — сказав Гайдар, зупинився серед кімнати і засунув руки в кишені.

— Де ж рукопис? — спитав я.

— Тільки нікчемні диригенти, — повчально відповів Гайдар, — кладуть перед собою на пюпітр партитуру. Навіщо мені рукопис! Він спочиває на столі. Ти слухатимеш чи ні?

І він прочитав мені повість напам'ять, од першого до останнього рядка.

— Ти де-небудь що-небудь все-таки дуже наплутав, — сказав я з сумнівом.

— На парі! — скрикнув Гайдар. — Не більше десяти помилок! Якщо ти програєш, то завтра ж поїдеш у Рязань і купиш мені на барахолці старовинний барометр. Я його наглядів.

У тієї старої — пам'ятаєш? — яка в дощ одягає на голову абажур. Зараз я принесу рукопис.

Він приніс рукопис і вдруге прочитав повість. Я стежив за рукописом. Лише в кількох місцях він помилився, та й то ненабагато. Із-за цього у нас кілька днів велися суперечки, чи виграв Гайдар парі, чи ні, проте це вже не має безпосереднього відношення до оповідання.

Одним словом, я купив, на велику радість Гайдара, барометр. Ми вирішили за цією мідною і громіздкою спорудою вести своє рибальське життя, але відразу ж потрапили в дурне становище й вимокли до ниточки, коли барометр пророкував «велику сушу», а насправді три дні лив дощ.

То був прекрасний час безперервних жартів, «розирашів», суперечок про літературу й рибалку в озерах і стариках. Усе це якимось невловимим чином допомагало нам писати.

Мені довелося бути при тому, коли Федін почав писати свій роман «Незвичайне літо».

Хай пробачить мені Федін, що наслідуюсь писати про це. Але мені здається, що манера роботи кожного письменника, особливо такого майстра, як Федін, цікава й корисна не тільки для письменників, але й для всіх людей, що люблять літературу.

Жили ми в Гаграх, у невеликому будинку, на самому морському березі. Будинок цей, схожий на дореволюційні дешеві «меблірашки», був справжньою трущобою.

Під час бур він двигтів од вітру й ударів

хвиль, скрипів, тріщав і, здавалося, розв'ялювався на очах. Від протягів дверей з вирваними замками самі собою зловісно відчинялися і, постоявши нерухомо кілька хвилин і подумавши, раптом причинялися з таким дзвоном, що із стелі сипалася штукатурка.

Усі бродячі пси із Нових і Старих Гагр почували під терасою цього будинку. Іноді, користуючись тимчасовою відсутністю хазяїв, вони залазили в кімнати, лягали на ліжка й мирно хропіли.

Заходити до своєї кімнати треба було обережно, незалежно від характеру пса, який захопив ваше ліжко. Пес совісний і боязкий зіскакував і з шаленим скавчанням кидався геть. Якщо ви потрапляли йому під ноги, то він із страху міг вас укусити.

А якщо пес траплявся нахабний і досвідчений, то він, лежачи на постелі й стежачи за вами ненависними очима, починав так страшенно гарчати, що доводилося викликати на підмогу сусідів.

Вікно з кімнати Федіна виходило на терасу над морем. Під час штормів плетені крісла з тераси звалювали на купу біля цього вікна, щоб вони не намокали від бризок. На цій купі крісел завжди сиділи собаки і дивилися згори на Федіна, який писав за столом. Пси підвивали від бажання потрапити до його освітленої й теплої кімнати.

Спочатку Федін скаржився, що від псів його просто проймає дрож. Досить йому було відірватися од рукопису й, замислившись, поглянути у вікно, як десятки палаючих ненавистю собачих очей впивалося в нього. Він відчував од

цього навіть деяку ніяковість, неначе був винен, що живе в теплі й займається явно безглуздою роботою, водячи пером по паперу.

Це, звичайно, до певної міри заважало Федіну працювати, але він швидко звик і перестав зважати на собак.

Більшість письменників працює ранками, деякі пишуть і вдень і дуже небагато — вночі.

Федін міг працювати і часто-густо працював у будь-яку пору доби. Тільки зрідка він одривався, щоб перепочити.

Він писав ночами під нестихаючий гул моря. Цей звичний шум не тільки не заважав, але навіть допомагав йому. Заважала, навпаки, тиша.

Раз пізньої ночі Федін розбудив мене й схвильовано сказав:

— Ти знаєш, море мовчить. Ходімо послухаємо на терасу.

Глибока, здавалося, всесвітня тиша зупинилась над берегом. Ми затихли, щоб уловити в темряві хоча б слабкий сплеск хвилі, але нічого не могли почути, крім дзвону у вухах. Це дзвеніла наша кров. У високій, теж якійсь всесвітній імлі тьмяно блимали зірки. Ми, звиклі до безперервного морського шуму, були пригнічені цією тишею. Федін тієї ночі не працював.

Усе це — розповідь про незвичайні для нього обставини, в яких йому довелося працювати. Мені здається, що ця простота й невлаштованість життя нагадали йому молодість, коли ми могли писати на підвіконнику, при світлі каганця, в кімнаті, де замерзало чорнило, — в будь-яких умовах.

Мимоволі стежачи за Федіним, я довідався,

що він сідав писати тільки в тому разі, коли черговий розділ був строго обміркований, вивірений, збагачений роздумами і спогадами, якщо він складався в свідомості аж до окремих речень.

Федін, перед тим як писати, дуже пильно вдивлявся в цю свою майбутню річ, обдивлявся з різних боків і писав лише те, що ясно бачив, і притому в закінченому зв'язку з цілим.

Ясний, твердий розум і строге око Федіна не могли миритися з невиразністю задуму і втілення. Проза мусить бути, на його думку, опрацьована до безпомилковості й загартована до алмазної міцності.

Флобер прожив усе життя в болісній погоні за досконалістю стилю. У своєму прагненні до кристалевості прози він не міг зупинитися. Правка рукописів стала для нього в деяких випадках не шляхом до вдосконалення прози, а самоціллю. Він втрачав здатність оцінювати, стомлювався, впадав у відчай і явно засушував і мертвив свої твори, або, як казав Гоголь, «малював, малював, та й замальовувався».

Федін знає, де зупинитися під час обробки прози. Критик ніколи в ньому не стомлюється, але й не пригнічує письменника.

У Флобера великою мірою була виражена та властивість письменника, яку теоретики літератури звать «персоніфікацією», а кажучи простіше — властивістю перевтілюватися в своїх героїв з такою силою, що все, що відбувається з героєм (за волею письменника), переживає сам письменник надзвичайно боляче.

Відомо, що, описуючи смерть Емми Боварі від отрути, Флобер відчув усі ознаки отруєння, і йому довелося звернутися за допомогою до лікаря.

Флобер був мучеником. Він писав так повільно, що з розпачем говорив: «Варто самому собі набити пику за таку роботу».

Жив він у Круассе, на березі Сени, біля Руана. Вікна його кабінету виходили на ріку.

Всю ніч у кабінеті Флобера, заставленому екзотичними речами, горіла лампа з зеленим абажуром. Флобер працював ночами. Лампа гасла тільки на світанку.

Її світло було постійним, як вогонь маяка. І справді, в темні ночі флоберівське вікно стало служити маяком для рибалок на Сені і навіть для капітанів морських пароплавів, які підіймалися рікою з Гавра до Руана. Капітани знали, що на цій ділянці ріки треба було, щоб не відхилитися від фарватеру, «держати курс на вікно пана Флобера».

Іноді вони бачили кремезного чоловіка в строкатому східному халаті. Він підходив до вікна, притулявся до нього лобом і дивився на Сену. Це була поза вкрай стомленої людини. Але навряд чи знали моряки, що за вікном стоїть великий письменник Франції, змучений боротьбою за досконалість прози, цієї «триклятої рідини, що ніяк не може прибрати потрібної форми».

Для Бальзака всі його герої були живими й близькими людьми, і він то хрипів од люті, обзиваючи їх негідниками й дурнями, то посмію-

вався й схвально поплескував по плечу, то незграбно втішав їх у нещасті.

Віра в існування своїх героїв і в незаперечність того, що він про них написав, була у Бальзака справді фантастичною. Про це свідчить цікавий випадок із його життя.

В одному з оповідань Бальзака є молода монахиня (імені її я не пригадую, але припустімо, що звали її Жанною). Ігуменя монастиря послала покірливу Жанну в Париж у якихось монастирських справах. Молода монахиня була приголомшена блискучим, суетним, сліпучим життям столиці. У світлі газових ріжків вона годинами розглядала нечувані багатства у вітринах магазинів. Вона бачила жінок у найтонших і запашних сукнях. Ці сукні начебто роздягали цих красунь і підкреслювали всю принаду їхніх тонких спин, високих ніг, маленьких гострих грудей.

Вона чула дивні оп'яняючі слова освідчень, натяків, вкрадливий шепіт чоловіків. Вона була молода й вродлива. Її переслідували на вулицях. Їй говорили такі ж чудні слова. У неї дико калатало серце. Перший поцілунок, вирваний у неї силою в густій тіні платана в якомусь саду, приголомшив її, як грім, і позбавив розуму.

Вона залишилась у Парижі. Вона витратила всі монастирські гроші на те, щоб перетворитися на спокусливу парижанку.

Через місяць вона пішла на панель.

У цьому оповіданні Бальзак згадав назву одного з існуючих тоді жіночих монастирів. Книга Бальзака потрапила до його ігумені. У монастирі саме тоді була молоденька мона-

хиня Жанна. Ігуменя викликала її до себе й грізно запитала:

— Ви знаєте, що пише про вас пан Бальзак? Він знеславив вас! Він очорнив наш монастир. Він наклепник і богохульник. Читайте!

Дівчина прочитала оповідання й розридалася.

— Негайно! — сказала громовим голосом ігуменя. — Негайно збирайтеся, їдьте в Париж, розшукайте там пана Бальзака і вимагайте, щоб він оповістив по всій Франції, що це наклеп і що він зганьбив чисту дівчину, яка ніколи навіть не була в Парижі. Він образив монастир і всю нашу паству. Хай він покається в цьому своєму страшенному гріху. Ви повинні домогтися цього. В противному разі краще не повертайтеся.

Жанна поїхала в Париж. Вона розшукала Бальзака і з трудом добилася, щоб він прийняв її.

Бальзак сидів у старому халаті й задихався, як кабан. Уся його кімната була задимлена тютюном. Стіл було завалено стосами похапцем списаних аркушів паперу.

Бальзак був похмурий. Йому було ніколи — життя задалегідь було розраховане так, щоб встигнути написати не менше п'ятдесяти романів. Але очі Бальзака гостро блищали. Він не відводив їх од Жанны. Жанна зніяковіла, почервоніла й, кличучи на допомогу ім'я боже, розповіла пану Бальзакові всю історію в монастирі і попросила зняти з неї ганебну тінь, яку пан Бальзак невідомо чому кинув на її цнотливість і на її святість.

Бальзак явно не розумів, чого від нього хоче ця красива й ніжна монахиня.

— Яку ганебну тінь? — спитав він.— Все, що я пишу, завжди свята правда.

Жанна повторила своє прохання й тихо додала:

— Пожалуйте мене, пане Бальзак. Якщо ви не захочете допомогти мені, то я не знаю, що робити.

Бальзак підскочив. Очі його гнівно заблищали.

— Як?! — закричав він.— Ви не знаєте, що робити? У мене ж зовсім ясно написано все, що трапилося з вами! Зовсім ясно! Які ж можуть бути сумніви?

— Невже ви хочете сказати, щоб я залишилась у Парижі? — спитала Жанна.

— Саме так! — закричав Бальзак.— Так, хай вам біс!

— І ви хочете, щоб я...

— Ні, хай вам біс! — знову закричав Бальзак.— Я тільки хочу, щоб ви скинули цей чорний балахон. Щоб ваше молоде тіло, прекрасне, як живі перли, пізнало, що таке радість і кохання. Щоб ви навчилися сміятись. Отже ідіть! Ідіть! Але не на панель!

Бальзак схопив Жанну за руку і потяг до вихідних дверей.

— У мене ж усе там написано,— говорив він.— Ідіть! Ви дуже славні, Жанно, але через вас я вже втратив три сторінки тексту. І якого тексту!

Жанна не могла повернутися в монастир, тому що пан Бальзак не зняв з неї ганебної плями. Вона залишилась у Парижі. Кажуть,

що через рік її бачили серед молоді в студентському кабачку під назвою «Срібний в'юн». Вона була весела, щаслива й принадна.

Скільки письменників — стільки й навиків працювати.

У тому сільському будинку під Рязанню, про який я вже згадував, я знайшов листи нашого відомого гравера Іордана до гравера Пожалостіна (про ці листи я вже також згадував).

В одному листі Іордан пише, що він витратив два роки на те, щоб вигравірувати копію однієї з італійських картин. Працюючи, він увесь час ходив навколо столу з гравірувальною дошкою і протер ногами у цегляній підлозі помітний слід.

«Я втомлювався, — пише Іордан. — Але я все-таки ходив, рухався. До чого ж, мабуть, втомлювався Микола Васильович Гоголь, який звик писати, стоячи за конторкою! Оце справді мученик своєї справи».

Лев Толстой працював тільки ранками. Він говорив, що в кожному письменникові сидить і свій власний критик. Найлютішим цей критик буває вранці, а вночі він спить, і тому ночами письменник цілком полишений на самого себе, працює без острашки й пише багато поганого й зайвого. Толстой посилався при цьому на Руссо і Діккенса, які працювали лише вранці, і вважав, що Достоевський і Байрон, які любили працювати вночі, грішили цим проти свого таланту.

Тягар письменницької праці Достоевського

полягав, звичайно, не тільки в тому, що він працював ночами і при цьому безперервно пив чай. Це, зрештою, не так уже сильно позначалось на якості його роботи.

Тягар полягав у тому, що Достоевський не вилазив з безгрошів'я й боргів і тому змушений був писати дуже багато й завжди похапцем.

Він сідав писати, коли часу лишалось якраз в обріз. Жоден із своїх творів він не написав спокійно, на повну силу. Він писав жужмом свої романи (не за кількістю написаних сторінок, а за широтою розповіді). Тому вони виходили у нього гіршими, ніж могли б бути, ніж були задумані. «Багато краще мріяти про роман, ніж писати його», говорив Достоевський.

Він завжди намагався якомога довше жити зі своїм ненаписаним романом, увесь час змінюючи й збагачуючи його. Тому він з усіх сил зволікав з писанням,— бо щодня й щогодини могла народитися нова ідея, а її навздогін в роман, звичайно, не вставиш.

Борги змушували його робити це, хоч він часто усвідомлював, сідаючи писати, що роман ще не дозрів. Скільки думок, образів, подробиць марно гинуло тільки тому, що вони спали на думку надто пізно, коли роман або був уже закінчений, або, на його думку, непоправно зіпсований.

«Через злидні,— казав про себе Достоевський,— я змушений поспішати й писати для діла, а тому — обов'язково псувати».

Шіллер міг писати, тільки випивши півпляшки шампанського і поставивши ноги в таз із холодною водою.

Чехов у молодості міг писати на підвіконнику в тісній і в повній галасу московській квартирі. А оповідання «Єгер» він написав у купальні. Але з роками ця легкість у роботі зникла.

Лермонтов писав свої вірші де попало. Все здається, що вони відразу склалися у нього в свідомості, співали у нього в душі, і він потім тільки похапцем записував їх без виправлень.

Олексій Толстой міг писати, якщо перед ним лежала стопа чистого, хорошого паперу. Він признавався, що, сідаючи за письмовий стіл, часто не знав, про що він писатиме. У нього в голові була одна якась мальовнича подробиця. Він починав з неї, і вона поступово витягала за собою, як за чарівну нитку, всю розповідь.

Робочий настрій, натхнення Толстой звав по-своєму — накатом. *«Если накатит, — казав він, — то я пишу быстро. Ну, а если не накатит, тогда надо бросать».*

Звичайно, Толстой був у значній мірі імпровізатором. Думка в нього випереджувала руку.

Всі письменники, мабуть, знають той чудовий настрій під час роботи, коли нова думка або картина з'являються раптом, ніби прориваються, як спалахи, на поверхню з глибини свідомості. Якщо їх негайно ж не записати, то вони можуть так само безслідно зникнути.

У них світло, трепет, але вони нетривкі, як сни. Ті сни, які ми пам'ятаємо лише якусь мить після пробудження, але одразу ж забуваємо.

Скільки б ми не мучилися й не намагалися згадати їх потім, це не вдається. Від цих снів зберігається тільки відчуття чогось незвичайного, загадкового, чогось «прекрасного», як сказав би Гоголь.

Треба встигнути записати. Найменша затримка — і думка, блиснувши, зникне.

Можливо, тому багато письменників не можуть писати на вузьких смужках паперу, на гранках, як це роблять журналісти. Не можна дуже часто відривати руку од паперу, тому що навіть ця незначна затримка на долю секунди може бути згубною. Очевидно, робота свідомості відбувається з фантастичною швидкістю.

Французький поет Беранже міг писати свої пісеньки в дешевих кафе. Та й Еренбургові, наскільки я знаю, теж подобалося писати в кафе. Це зрозуміло. Тому що нема кращої самотності, як серед жвавого натовпу, якщо, звичайно, ніхто безпосередньо тебе не відволікає од думок і не чинить замаху на твою зосередженість.

Андерсен любив придумувати свої казки в лісах. У нього був добрий, майже мікроскопічний зір. Тому він міг розглядати шматок кори чи стару соснову шишку і побачити, як крізь збільшувальну лінзу, такі подробиці, з яких легко можна скласти казку.

Взагалі все в лісі — кожний замшілий пеня і кожна руда мураха-розбишака, яка тягне, мов викрадену красуню-принцесу, маленьку комашку з прозорими зеленими крильцями,— все це може перетворитися на казку.

Мені не хотілося б говорити про свій літературний досвід. Це навряд чи додасть щось

істотне до того, що вже сказано. Проте все ж кілька слів вважаю за потрібне сказати.

Якщо ми хочемо досягти найвищого розквіту нашої літератури, то треба зрозуміти, що найплодотворніша форма громадської діяльності письменника — це його творча робота. Схована від усіх робота письменника до виходу книги перетворюється після її виходу на загальнолюдську справу.

Треба берегти час, сили і талант письменників, а не розмінювати їх на виснажливу літературну метушню й засідання.

Письменникові, коли він працює, потрібні спокій і, по можливості, відсутність турбот. Якщо попереду чекає якась, навіть віддалена неприємність, то краще не братися за рукопис. Перо падатиме з рук, або з-під нього поповзуть вимучені порожні слова.

Я кілька разів у своєму житті працював з легким серцем, зосереджено й не поспішаючи.

Одного разу я плив зимою на зовсім порожньому теплоході з Батумі до Одеси. Море було сіре, холодне, тихе. Береги губилися в попелястій імлі. Важкі хмари, ніби в летаргічному сні, лежали на хребтах далеких гір.

Я писав у каюті, іноді вставав, підходив до ілюмінатора, дивився на береги. Тихо співали в залізному нутрі теплохода могутні машини. Пищали чайки. Писати було легко. Ніхто не міг одірвати мене від улюблених думок. Ні про що, зовсім ні про що не треба було думати, крім оповідання, яке я писав. Я відчував це як найбільше щастя. Відкрите море захищало мене від усяких перешкод.

І ще дуже допомагало працювати усвідом-

лення руху в просторі, неясне чекання портових міст, куди ми повинні були заходити, може, якихось невтомлюючих і коротких зустрічей.

Теплохід різав крицевим форштевнем біду зимову воду, і мені здавалося, що він несе мене до неминучого щастя. Так мені ввижалось, очевидно, тому, що вдавалося оповідання.

І ще я пам'ятаю, як легко було працювати в мезонині сільського будинку, восени, на самоті, під потріскування свічки.

Темна й безвітряна вереснева ніч оточувала мене і так само, як море, захищала від усяких перешкод.

Важко сказати чому, але дуже допомагало писати відчуття, що за стіною цілу ніч опадало листя в старому сільському саду. Я думав про нього, як про живу істоту. Він був мовчазний і терпляче чекав того часу, коли я піду пізнього вечора до криниці по воду для чайника. Може, йому було легше переносити цю нескінченну ніч, коли він чув брязкіт відра й кроки людини.

Але у всякому разі відчуття самотнього саду й холодних лісів, що простяглися за околицею на десятки кілометрів, лісових озер, де в таку ніч, звичайно, нема й не може бути жодної людської душі, а тільки зірки відбиваються у воді, як відбивалися сто й тисячу років тому, — це відчуття допомагало мені писати. Мабуть, я можу сказати, що в ці осінні вечори я був дійсно щасливим.

Добре писати, коли попереду на тебе чекає щось цікаве, радісне, улюблене, навіть такий дріб'язок, як рибалка під чорними вербами на далекому старому річищі.

СТАРИК У СТАНЦІЙНОМУ БУФЕТІ

удий старик з колючою щетиною на обличчі сидів у кутку станційного буфету в Майорі. Над Ризькою затокою свистячими смугами пролітали зимові шквали. Біля берегів стояв товстий лід. Крізь сніговий дим було чути, як гуркотить прибіїв, налітаючи на міцні льодяні краї.

Старий зайшов до буфету, очевидно, погрітись. Він нічого не замовляв і похмуро сидів на дерев'яному дивані, засунувши руки в рукава невміло залатаної рибальської куртки.

Разом із старим прийшла біла кудлата собачка. Вона сиділа, притиснувшись до його ноги, і трусилась.

Поруч за столиком шумно пили пиво молоді люди з тугими, червоними потилицями. Сніг танув у них на капелюхах. Тала вода капала в кухлі з пивом і на бутерброди з копченою ковбасою. Але молоді люди сперечалися про футбольний матч і не звертали на це уваги.

Коли один з молодих людей узяв бутерброд і відкусив одразу половину, собачка не витри-

мала. Вона підійшла до столика, стала на задні лапи й запобігливо почала дивитися в рот хлопцеві.

— Петі! — тихо покликав старий. — Як же тобі не соромно! Навіщо ти турбуєш людей, Петі?

Але Петі стояла, і тільки передні лапи у неї ввесь час дрижали й опускалися від утоми. Коли вони торкалися мокрого живота, собачка спохвачувалась і підіймала їх знов.

Але молоді люди не помічали її. Вони були захоплені розмовою і раз у раз підливали собі в кухлі холодного пива.

Сніг заліплював вікна, і від одного погляду на людей, що п'ють в такий холод крижане пиво, проймала дрож.

— Петі! — знову покликав старий. — Га, Петі! Іди сюди!

Собачка кілька разів мотнула хвостом, ніби давала зрозуміти старому, що вона його чує й вибачається, але нічого не може вдіяти з собою. На старого вона й не глянула і навіть одвела очі зовсім в інший бік. Вона наче казала: «Я сама знаю, що це погано. Але ти ж не можеш купити мені такого бутерброда».

— Ех, Петі, Петі! — пошепки сказав старий, і голос його ледь затремтів од болю.

Петі знову покрутила хвостом і мимохідь, благаючи, подивилась на старого. Вона ніби прохала його більше її не кликати і не соромити, тому що у неї самої погано на душі і вона, якби не скрута, ніколи б, звичайно, не просила б у чужих людей.

Нарешті один з молодих людей, вилицюва- тий, в зеленому капелюсі, помітив собаку.

— Протиш, падло? — запитав він. — А де твій господар?

Петі радісно крутнула хвостом, глянула на старого й навіть трохи заскавучала.

— Що ж це ви, громадянине! — сказав хлопець. — Якщо собаку держите, то мусите її годувати. А то некультурно виходить. Собака у вас милостиню випрошує. Жебрацтво у нас заборонено законом.

Молоді люди зареготали.

— Ну й утнув, Валько! — вигукнув один з них і кинув собаці шматок ковбаси.

— Петі, не смій! — крикнув старий. Обвірене його обличчя й худа, жилава шия почервоніли.

Собачка зіщулилася й, опустивши хвоста, підійшла до старого, навіть не глянувши на ковбасу.

— Не смій брати у них ані крихти! — сказав старий.

Він почав гарячково шукати в кишенях, дістав трохи срібних і мідних дрібних грошей і почав перелічувати їх на долоні, здуваючи сміття, що прилипло до монет. Пальці у нього дрижали.

— Ще ображається! — сказав вилищуватий хлопець. — Який незалежний, скажи, будь ласка!

— Та кинь ти його! Навіщо він тобі здався? — примирливо сказав один з молодих людей, наливаючи всім пива.

Старий нічого не відповів. Він підійшов до стойки й поклав жменю дрібних грошей на мокрий прилавок.

— Один бутерброд! — сказав він хрипло.

Собачка стояла поруч, підібгавши хвоста.
Продавщиця подала старому на тарілці два бутерброди.

— Один! — повторив старий.

— Беріть! — тихо сказала продавщиця. —
Я на вас не розорюсь...

— Палдієс! — промовив старий. — Дякую!

Він узяв бутерброди й вийшов на платформу. Там нікого не було. Один шквал минув, другий наближався, але був ще далеко на горизонті. Навіть слабеньке сонячне світло лягло на білі ліси за річкою Ліелупа.

Старий сів на лаву, дав одного бутерброда Петі, а другого загорнув у сіру носову хустку і сховав у кишеню.

Собачка судорожно їла, а старий, дивлячись на неї, говорив:

— Ех, Петі, Петі! Дурна собака!

Але собачка не слухала його. Вона їла. Старий дивився на неї й витирав рукавом очі — вони у нього сльозились од вітру.

Оце, власне, й уся маленька історія, що трапилася на станції Майорі на Ризькому узбережжі.

Навіщо я її розповів?

Почавши писати її, я думав зовсім про інше. Хоч як це здаватиметься дивним, я думав про значення подробиць у прозі, пригадав цю історію і вирішив, що коли її описати без однієї головної подробиці — без того, що собачка усім своїм виглядом вибачилась перед господарем, без цього жеста маленької собачки, то історія ця стане грубішою, ніж вона була насправді.

А якщо викинути й інші подробиці — невміло залатану куртку, свідка вдівства чи самотності, краплі талої води, які падали із капелюхів молодих людей, крижане пиво, дрібні гроші з прилиплим до них сміттям з кишені і, зрештою, навіть шквали, що налітали з моря білими стінами, то оповідання від цього стало б багатого сухішим і безкровнішим.

В останні роки подробиці почали зникати з нашої белетристики, особливо в творах молодих письменників.

Без подробиць твір не живе. Будь-яке оповідання перетворюється на ту суху палицю від копченого сига, про яку згадував Чехов. Самого сига нема, а стирчить одна тріска.

Суть подробиці полягає в тому, щоб, за словами Пушкіна, д р і б н и ц я, яка випадає з уваги, промайнула б крупно, в очі всім.

З другого боку, є письменники, хворі на стомлюючу й нудну спостережливість. Вони завалюють свої твори купами подробиць — без добору, без розуміння того, що подробиця має право жити й неодмінно потрібна тільки в тому разі, коли вона характерна, коли вона може враз, як променем світла, вирвати з темряви будь-яку людину й будь-яке явище.

Наприклад, щоб дати уяву про те, що почав іти крупний дощ, досить написати, що перші його краплі голосно ляскали по газеті, яка валялась на землі під вікном.

Або, щоб створити страшне відчуття смерті немовляти, досить сказати про це так, як сказав Олексій Толстой в «Ходінні по муках»:

«Змучена Даша заснула, а коли прокину-

лась, її дитинча було мертве й легке волосся в нього на голові піднялося».

«— Доки спала, до нього прийшла смерть...— сказала Даша, плачучи, Телегіну. — Зрозумій же — у нього волоссячко стало дибом... Сам мучився... Я спала.

Ніякими вмовляннями не можна було відігнати од неї видовища самотньої боротьби хлопчика зі смертю».

Ця подробиця (легке дитяче волосся, що стало дибом) варта багатьох сторінок найточнішого опису смерті.

Обидві ці подробиці влучно б'ють у ціль. Тільки такою й повинна бути подробиця — визначати ціле й, крім того, бути необхідною.

У рукопису одного молодого письменника я натрапив на такий діалог:

— З д р а с т у й т ь о т ю П а ш о!— сказав, заходячи, Олексій. (Перед цим автор говорить, що Олексій одчинив двері в кімнату тьоті Паші рукою, неначе двері можна відчинити головою).

— З д р а с т у й, А л ь о ш о, — привітно вигукнула тьотя Паша, відірвалась од шиття і поглянула на Олексія.— Чому довго не заходив?

— Та все ніколи. Збори цілий тиждень проводив.

— Кажеш, цілий тиждень?

— Точно, тьотю Пашо! Цілий тиждень. Володьки нема?— запитав Олексій, оглядаючи порожню кімнату.

— Нема. Він на виробництві.

— Ну, тоді я пішов. До побачення, тьотю Пашо. Бувайте здорові.

— До побачення, Альошо, — відповіла тьотя Паша. — Бувай здоровий.

Олексій пішов до дверей, відчинив їх і вийшов. Тьотя Паша поглянула йому вслід і похитала головою:

— Бойовий парубок. Моторний».

Увесь цей уривок складається, крім недбалостей і нехлюйської манери писати, із абсолютно не обов'язкових і зайвих речей (вони підкреслені). Усе це непотрібні, не характерні, нічого не визначаючі подробиці.

У розшуках і визначенні подробиць потрібний дуже строгий добір.

Подробиця найтісніше зв'язана з тим явищем, яке ми називаємо інтуїцією.

Інтуїцію я уявляю собі як здатність на підставі окремої частковості, подробиці, однієї якоїсь властивості відтворити картину цілого.

Інтуїція допомагає історичним письменникам відтворити не тільки справжню картину життя минулих епох, але й сам їхній дух, сам настрої людей, їхню психіку, яка порівняно з нашою була, безумовно, дещо іншою.

Інтуїція допомогла Пушкіну, який ніколи не був у Іспанії та Англії, написати чудові іспанські вірші, написати «Камінного гостя», а в «Бенкеті у чуму» дати картину Англії не гіршу, ніж це могли б зробити Вальтер Скотт або Бернс — уродженці цієї туманної країни.

Хороша подробиця викликає і в читача інтуїтивну й вірну уяву про ціле — чи про людину та її настрої, чи про події, чи, зрештою, про епоху.

БІЛА НІЧ

тарий пароплав одійшов від пристані у Вознесенні і вийшов у Онезьке озеро.

Біла ніч простяглася навкруги. Я вперше бачив цю ніч не над Невою й палацами Ленінграда, а серед північних лісистих просторів і озер.

На сході низько висів блідий місяць. Він не давав світла.

Хвилі від пароплава безшумно бігли в далечинь, гойдаючи шматки соснової кори. На березі, мабуть у якомусь древньому погості, сторож пробив на дзвіниці години — дванадцять ударів. І хоч до берега було далеко, цей дзвін долинув до нас, обминув пароплав і пішов по водяній гладі в прозору сутінь, де висів місяць.

Я не знаю, як назвати томливе світло білої ночі. Загадковим? Чи магічним?

Ці ночі завжди здаються мені надмірною щедрістю природи — стільки в них блілого повітря і примарного блиску фольги й срібла.

Людина не може примиритися з неминучим зникненням цієї краси, цих зачарованих ночей. Тому, мабуть, білі ночі й викликають своєю нетривкістю легкий сум, як усе прекрасне, коли воно приречене жити недовго.

Я вперше їхав на північ, але все здавалось мені тут знайомим, особливо купи білої черемхи, яка відцвітала тієї пізньої весни в здичавілих садах.

Особливо багато цієї холодної й запашної черемхи було у Вознесінні. Ніхто тут її не обривав і не ставив на столи в глеках. Можливо, тому, що вона вже осипалась.

Я їхав у Петрозаводськ. У той час Олексій Максимович Горький задумав видавати серію книжок під рубрикою «Історія фабрик і заводів». До цієї справи він залучив багатьох письменників, причому було вирішено працювати бригадами,— тоді це слово вперше з'явилося в літературі.

Горький запропонував мені на вибір кілька заводів. Я зупинився на старовинному Петровському заводі в Петрозаводську. Він був заснований Петром Першим і існував спочатку, як завод гарматний і якірний, потім лив бронзу, а після революції перейшов на виробництво дорожніх машин.

Від бригадної роботи я одмовився. Я був переконаний тоді (як і тепер), що є галузі людської діяльності, де артільна робота просто неможлива, особливо робота над книгою. В найкращому випадку може вийти збірка різнорідних нарисів, а не цільна книга. У ній, на мій погляд, незважаючи на особливість матеріалу, обов'язково повинна бути присутньою індивіду-

альність письменника, з усіма особливостями його сприйняття дійсності, стилю й мови.

Я вважав, що як не можна одночасно грати вдвох чи втрьох на одній скрипці, так не можна писати разом одну й ту ж саму книгу.

Я сказав про це Олексієві Максимовичу. Він насупився, потарабанив, за своєю звичкою, пальцями об стіл, подумав і відповів:

— Вас, молодче, обвинувачуватимуть у самовпевненості. Але взагалі валяйте! Тільки оконфузитись вам аж ніяк не можна — книгу обов'язково привозьте. Неодмінно!

На пароплаві я згадав про цю розмову й повірив, що книгу я напишу. Мені дуже подобалась північ. Ця обставина, як мені тоді здавалось, повинна була набагато полегшити роботу. Очевидно, я сподівався протягти в цю книгу про Петровський завод риси півночі, які так полонили мене. Білі ночі, тихі води, ліси, черемху, співучу новгородську говірку, чорні човни із вигнутими носами, схожими на лебедині шиї, коромисла, розмальовані різнокольоровими травами.

Петрозаводськ був у той час безлюдним. На вулицях лежали великі замшілі валуни. Місто було все якесь слюдяне — мабуть, від білого блиску, що йшов од озера, і від білястого, непоказного, проте милого неба.

У Петрозаводську я засів у архівах та бібліотеці і почав читати все, що стосувалось Петровського заводу. Виявилось, що історія заводу складна й цікава. Петро Перший, шотландські інженери, наші талановиті майстри-кріпаки, карронський спосіб лиття, водяні

машини, нрави — все це давало добрий матеріал для книги.

Закінчивши читання, я поїхав на кілька днів на водоспад Ківач і в село Кіжі, де була єдина в світі по красі архітектури дерев'яна церква.

Ківач ревів і волік у своїй скляній, пружній воді соснові колоди, які стояли сторчма.

Церкву в Кіжах я побачив на заході сонця. Здавалося, потрібні були руки ювелірів і цілі сторіччя, щоб збудувати цю споруду. Будували ж її звичайні наші теслярі в найзвичайнісінькі строки.

Під час цієї подорожі я бачив багато озер, лісів, багато нежаркого сонця і неяскравих далей, але мало людей.

У Петрозаводську я насамперед написав план своєї майбутньої книги. В ньому було багато історії й описів, але мало людей.

Я вирішив писати книгу тут, у Карелії, і тому найняв кімнату в колишньої вчительки Серафими Іонівни — бабусі, яка зовсім опростилася і нічим не була схожа на вчительку, крім окулярів та знання французької мови.

Я почав писати книгу за планом, але скільки я не старався, книга просто розсипалася у мене під руками. Мені ніяк не щастило злити матеріал, зцементувати його, дати йому природний напрямок.

Матеріал розповзався. Цікаві шматки звисали, не підтримані сусідніми цікавими шматками. Вони поодинці стирчали, не зв'язані з тим єдиним, що могло б вдихнути життя в ці архівні факти, — мальовничою подробицею, духом часу, близькою мені людською долею.

Я писав про водяні машини, про виробни-

цтво, про майстрів, писав з глибоким сумом, розуміючи, що доки у мене не буде свого ставлення до всього цього, доки хоч би найслабший ліричний подих не оживить цей матеріал, нічого з книги не вийде. І взагалі ніякої книги не буде.

(До речі, в той час я зрозумів, що писати про машини треба так само, як ми пишемо про людей,— відчуваючи їх, люблячи їх, радіючи й уболіваючи за ними. Не знаю, як хто, але я завжди відчуваю фізичний біль за машину, хоч би за «Победу», коли вона, напружуючись, бере з останніх сил стрімкий узвіз. Я стомлююсь від цього, мабуть, не менше, ніж машина. Можливо, цей приклад не дуже вдалий, але я переконаний, що до машин, якщо хочеш писати про них, треба ставитися, як до живих істот. Я помітив, що добрі майстри й робітники так до них і ставляться).

Нічого нема огиднішого за безпорадність перед матеріалом.

Я відчував себе людиною, що взялась не за свою справу, так, ніби мені довелося виступати в балеті або редагувати філософію Канта.

А пам'ять коли-не-коли та й шпигала мене словами Горького: «Тільки оконфузитися вам не можна — книгу обов'язково привезіть».

Я був пригнічений ще й тим, що руйнувалась одна з основ письменницької майстерності, яку я свято шанував. Я вважав, що письменником може бути тільки той, хто вміє легко й не втрачаючи своєї індивідуальності, оволодівати будь-яким матеріалом.

Цей мій настрій закінчився тим, що я вирішив відступитися, нічого не писати й виїхати з Петрозаводська.

Мені не було з ким поділитися своїм лихом, крім Серафими Іонівни. Я вже був зовсім зібрався розповісти їй про свою невдачу, але виявилось, що вона сама це помітила за якимись, мабуть, старими вчительськими навичками.

— Ви як бувало мої дурні гімназистки перед іспитами, — сказала вона мені. — Так заб'ють собі голови, що нічого не бачать і не можуть зрозуміти, що важливе, а що нісенітниця. Просто перевтомилися. Я вашої справи письменницької не знаю, але здається мені, що тут натиском нічого не візьмеш. Тільки перетягнете собі нерви. А це й шкідливо й просто небезпечно. Ви згарячу не від'їздіть. Відпочиньте. Поїздіть на озера, погуляйте по місту. Воно у нас хороше, просте. Може, що й вийде.

Але я все ж таки вирішив їхати. Перед від'їздом я пішов поблукати по Петрозаводську. До того часу я його майже не бачив.

Я пішов на північ понад озером і вийшов на околицю міста. Будиночки лишилися позаду. Потяглися городи. Серед них то тут, то там було видно хрести й могильні пам'ятники.

Якийсь ділок полов грядки моркви. Я спитав його, що це за хрести.

— Тут раніш було кладовище, — відповів старий. — Неначе іноземців тут ховали. А тепер ця земля пішла під городи, пам'ятники позносили. А що лишилося, так це ненадовго. До наступної весни постоять, не довше.

Пам'ятників справді було мало — всього п'ять-шість. Один з них був огорожений чавуною огорожею чудового важкого лиття.

Я підійшов до нього. На гранітній зламаний

колоні виднівся напис французькою мовою. Ви-сокий реп'ях закривав майже весь цей напис:

Я зламав реп'яха й прочитав: «Шарль Єв-ген Лонсевіль, інженер артилерії Великої армії імператора Наполеона. Народився 1778 року в Перпіньяні, помер влітку 1816 року в Петро-заводську, далеко від батьківщини. Хай зійде мир на його змучене серце».

Я зрозумів, що переді мною була могила людини незвичайної, людини з сумною долею, і що саме ця людина виручить мене.

Я повернувся додому, сказав Серафимі Іо-нівні, що лишаюсь у Петрозаводську, і негайно пішов до архіву.

Там працював зовсім пересохлий, навіть ні-би прозорий від худорби дідок в окулярах, ко-лишній викладач математики. Архів не був ще цілком розібраний, але дідок добре справлявся з ним.

Я розповів йому, що зі мною трапилось. Ді-док страшенно розхвилювався. Він звик вида-вати, та й то рідко, нудні довідки, головним чи-ном витяги з церковних метричних книг, а те-пер треба було вчинити складний і цікавий ар-хівний розшук — знайти все, що стосувалося загадкового наполеонівського офіцера, померло-го чомусь у Петрозаводську понад сто років тому.

І дідок і я — ми обоє хвилювались. Чи знайдуться в архіві хоч якісь сліди Лонсевіля, з яких можна було б з більшою чи меншою імо-вірністю довідатися про його життя? Чи ми нічого не знайдемо?

Одним словом, дідок несподівано заявив, що він не піде ночувати додому, а копатиметься

цілу ніч в архіві. Я хотів лишитися з ним, але виявилось, що стороннім в архіві перебувати не можна. Тоді я пішов до міста, купив хліба, ковбаси, чаю, цукру, приніс усе це дідкові, щоб він міг уночі попити чаю, й пішов.

Розшуки тривали дев'ять днів. Щоранку дідок показував мені реєстр справ, де, на його думку, могли бути які-небудь згадки про Лонсевіля. Проти найбільш цікавих справ він ставив «птички», але називав їх, як математик, «радикалами».

Лише на сьомий день було знайдено запис у кладовищенській книзі про похорони за дещо дивних обставин полоненого капітана французької армії Шарля Євгена Лонсевіля.

На дев'ятий день було знайдено вказівки на Лонсевіля в двох приватних листах, а на десятий — обірване, без підпису донесення від олонецького губернатора про короткочасне перебування в Петрозаводську дружини «означеного Лонсевіля Марії Цецілії Триніте, яка приїздила із Франції, щоб поставити пам'ятник на його могилі».

Матеріал було вичерпано. Але того, що знайшов сяючий від цієї удачі старий архіваріус, було досить, щоб Лонсевіль ожив у моїй уяві.

Як тільки появився Лонсевіль, я одразу сів за книгу — і весь матеріал з історії заводу, який ще недавно так безнадійно розсипався, раптом вільно ліг у неї. Ліг щільно й законформірно навколо цього артилериста, учасника Французької революції, взятого в полон козаками під Гжатськом, засланою на Петрозаводський завод і померлого там від пропасниці.

Так була написана повість «Доля Шарля Лонсевіля».

Матеріал був мертвий, поки не появилася людина.

Крім того, весь заздалегідь складений план книги розлетівся вщент. Тепер розповідь упевнено вів за собою Лонсевіль. Він, як магніт, притяг до себе не тільки історичні факти, але й багато дечого з того, що я бачив на півночі.

В повісті є сцена оплакування померлого Лонсевіля. Слова жіночого плачу над ним я взяв із справжніх причитань. Цей випадок заслуговує на те, щоб його згадати.

Я їхав пароплавом вверх по річці Свір, із Ладозького озера в Онезьке. Десь, здається у Свіриці, на нижню палубу внесли з пристані просту соснову труну.

У Свіриці, виявилось, помер найстаріший і найдосвідченіший лоцман на Свірі. Його друзі лоцмани вирішили провезти труну з його гілом по всій річці — від Свіриці до Вознесення, щоб покійник неначе попрошався з улюбленою річкою. І, крім того, щоб дати можливість береговим жителям попрощатися з цією шановною у тих місцях, в якійсь мірі знаменитою людиною.

Справа в тому, що Свір порожиста й стрімка ріка. Пароплави без досвідченого лоцмана не можуть проходити свірських порогів. Тому на Свірі з давніх-давен існувало плем'я лоцманів, зв'язаних круговою порвкою.

Коли ми проходили стрімнини — пороги, — наш пароплав тягло два буксири, незважаючи на те, що він сам працював на повний хід.

Вниз за течією пароплави йшли у зворотньо-

му порядку — і пароплав і буксир працювали заднім ходом проти течії, щоб уповільнити спуск і не налетіти на пороги.

Про те, що на нашому пароплаві везуть померлого лоцмана, дали телеграму вверх по річці. Тому на кожній пристані пароплав зустрічали юрби людей. Попереду стояли бабусі-плакальниці в чорних хустках. Як тільки пароплав підходив до пристані, вони починали оплакувати померлого високими, болісними голосами.

Слова цього поетичного плачу ніколи не повторялися. На мою думку, кожний плач був імпровізацією.

Ось один із плачів:

«Нащо одлетів од нас у смертну сторону, нащо кинув нас, сиротиночок? Невже ж ми тебе не привічали, не зустрічали добрим та ласкавим словом? Подивись на Свір, батечку, подивись в останній раз, — кручі запеклися рудою кровію, тече ріка з одних наших жіночих сліз. Ох, за що ж це смерть до тебе прийшла передчасно? Ой, чого ж це по всій Свірі-річечці горять похоронні свічечки?»

Так ми й пливли до Вознесіння під цей плач, який не припинявся навіть уночі.

А у Вознесінні на пароплав прийшли суворі люди-лоцмани і зняли з труни кришку. Там лежав сивий могутній старик з обвітраним обличчям.

Труну підняли на льняних рушниках і понесли на берег під дзвінкий плач. За труною йшла молода жінка, прикривши хусткою бліде обличчя. Вона вела за руку білоголового хлопчика. За нею на кілька кроків позаду йшов се-

редніх років чоловік у формі річкового капітана. Це були донька, онук і зять покійного.

На пароплаві приспустили прапор, і коли труну понесли на кладовище, пароплав дав кілька протяжних гудків.

І ще одне враження не могло не ввійти в цю повість. Нічого значного в цьому враженні не було, але чомусь воно в моїй пам'яті міцно зв'язане з північчю. Це незвичайний блиск Венери.

Ніколи я ще не бачив блиску такої напруги й чистоти. Венера переливалася, як крапля алмазної вологи, на зазеленілому передсвітанковому небі.

Це була дійсно посланниця неба, провозвісниця прекрасної ранішньої зорі. Чомусь у середніх широтах і на півдні я ніколи не помічав її. А тут, здавалось, вона одна виблискує у своїй дівочій незайманій красі над пустищами й лісами, одна панує в передранковій години над усією північною землею, над Онегою й Заволоччям, над Ладогою й Заоніжжям.

ЖИВОТВОРЯЩА ОСНОВА

дного разу Золя в товаристві кількох друзів говорив, що уява зовсім не потрібна письменникові. Робота письменника повинна ґрунтуватися лише на точному спостереженні. Як у нього, у Золя. Мопассан, який був при цьому, запитав:

— Як же тоді пояснити, що ви пишете свої величезні романи на підставі якоїсь однієї газетної замітки і при цьому місяцями не виходите з дому?

Золя промовчав.

Мопассан узяв капелюх і вийшов. Його вчинок можна було витлумачити як образу. Але він не боявся цього. Нікому, навіть Золя, він не міг дозволити заперечувати уяву.

Мопассан, як і кожний письменник, як і ви і я, глибоко дорожив уявою — чудовим середовищем для розквіту творчої думки, золотонною землею поезії і прози.

Вона була животворящою основою мистецтва, його, як висловлювалися запальні поети

з Латинського кварталу, «вічним сонцем і богом».

Але це сліпуче сонце уяви загоряється тільки від дотику до землі. Воно не може горіти в порожнечі. В ній воно гасне.

Що таке уява? Найлегше було б відповісти, як відповідав на такі каверзні запитання Гайдар. Він підозріло дивився на співбесідника й питав:

— Знову ти мене захотів підловити? Дідька лисого! Все одно не скажу.

Для того щоб нам самим стали хоч трохи зрозумілими деякі поняття, найкраще розібратися в них так, як ми розмовляємо з дітьми.

Діти питають: «А що це?», «А навіщо це?», «А чому це?» Вони не заспокоюються, доки не змусять нас зробити нелюдські зусилля, щоб знайти на всі ці питання хоча б стерпні відповіді.

Коли б у нас знайшовся маленький співбесідник, який міг би вимовити слово «уява», то розмова, очевидно, відбувалася б так:

— А що це таке уява?

Коли б ми відповіли щось на зразок того, що це «сонце мистецтва» чи «свята святих», то ця відповідь завела б нас у такі заумні хаші, з яких лишався б тільки один вихід — утеча від свого співрозмовника.

Діти вимагають ясності. Тому ми будемо змушені відповісти нашому співрозмовникові, що уява — це властивість людської натури.

— Яка?

— Це властивість людини, користуючись запасом життєвих спостережень, думок і почуттів,

створювати поряд з дійсністю вигадане життя, з вигаданими людьми і подіями. (Звичайно, це треба сказати набагато простіше).

— А чому? — запитає нас співрозмовник. — Є ж справжнє життя. Навіщо ж вигадувати інше?

— А тому, що справжнє життя велике й складне, і людині ніколи не вдасться пізнати його повністю і у всій різноманітності. Та багато дечого людина й не може побачити й пережити. Наприклад, вона не може перенестися на триста років назад і стати учнем Галілея, бути учасником взяття Парижа в 1814 році або, сядучи в Москві, доторкнутися рукою до мармурових колон Акрополя. Або розмовляти з Гоголем, ходячи вулицями Рима. Або засідати в Конвенті й слухати промови Марата. Або дивитись з палуби на Тихий океан, засіяний зірками. Хоча б тому, що ця людина ніколи в житті не бачила навіть моря. А людина хоче знати, бачити й чути все, хоче пережити все. І ось уява дає їй те, що не встигла чи не може їй дати дійсність. Уява заповнює порожнечі в людському житті.

Тут ви, звичайно, забудете про свого співрозмовника і почнете говорити речі, для нього не зрозумілі.

Хто може прокласти чітку межу між уявою й думкою? Її нема, цієї межі.

Уява створила закон притягання, біном Ньютона, сумну повість про Трістана й Ізольду, розщеплення атома, будинок Адміралтейства в Ленінграді, «Золоту осінь» Левітана, «Марсельезу», радіо, електричне світло, принца Гамлета, теорію відносності й фільм «Бембі».

Людська думка без уяви безплідна, так само, як і уява безплідна без дійсності.

Є французький вираз: «Великі думки виходять із серця». Мабуть, вірніше було б сказати, що великі думки виходять із усієї людської істоти. Вся людина сприяє їх появі. Серце, уява й розум — ось те середовище, де зароджується те, що ми звемо культурою.

Але є одна річ, яку навіть наша могутня уява не може уявити. Це — зникнення уяви і, таким чином, всього, що нею викликано до життя. Якщо зникне уява, то людина перестане бути людиною.

Уява — великий дар природи. Її закладено в натурі людини. Уява, як я вже казав, не може жити без дійсності. Вона живиться нею. З іншого боку, уява дуже часто в якійсь мірі впливає на хід нашого життя, на наші вчинки й думки, на наше ставлення до людей.

Про це добре сказав Писарєв. Якби людина, говорив він, не могла уявити собі в яскравих і закінчених картинах майбутнє, якби людина не вміла мріяти, то ніщо не примусило б її розпочинати заради цього майбутнього стомливі спорудження, вести вперту боротьбу, навіть жертвувати життям.

Знайди на лезові ножевім
Пилинку дальніх тих країв —
І стане дивним та рожевим
Широкий світ в тумані снів.

Це із Блока. А інший поет сказав:

І в калюжі — запах океану,
І в камінні — подихи пустинь.

Порошинка далеких країн і камінь на дорозі! Часто з таких ось порошинок і каміння й починається нестримна робота уяви. В зв'язку з цим мені пригадалася історія одного старого іспанського гідальго.

Можливо, що цей гідальго знав кращі дні, але на час нашого оповідання він убого жив у своєму маєтку в Кастілії. Маєток — клапоть землі з похмурим кам'яним будинком, схожим на каземат фортеці, — дістався йому в спадщину від предків.

Гідальго був самотнім. У будинку в нього жила тільки стара нянька. Їй навіть важко було готувати звичайну їжу, і вона вже нічого не пам'ятала. Марно було навіть розмовляти з нею.

Гідальго цілими днями сидів у потертому кріслі біля стрільчатого вікна й читав книги. Тишу порушував тільки тріск пересохлого клею в корінцях книжок.

Зрідка гідальго дивився за вікно. Там стирчало сухе дерево, чорне, як залізо, й тяглося по горизонту нудне плоскогір'я. Ця область Іспанії була пустельною й непривітною, але гідальго до неї звик.

Він був уже не молодий, щоб покинути свій дім заради стомлюючих подорожей курними шляхами з можливими неприємностями. Та й для чого подорожувати, коли у всьому королівстві у нього не було ні рідних, ні друзів!

Що було в минулому житті у гідальго, мало хто знав. Казали, що в нього була жінка й красуня донька, але вони вмерли в один і той же рік і місяць від моровиці. З того часу він замкнувся у своєму будинку і неохоче пускав до

себе навіть випадкових подорожніх, яких заста-
вала ніч чи негода.

Одного разу до будинку постукав обвітре-
ний чоловік у грубому плащі. Він прив'язав до
чорного дерева старого осла. За вечерею біля
палаючого вогнища він розповів гідальго, що —
хвала мадонні! — повернувся непошкодженим
з небезпечного плавання на захід, куди король,
зваблений оповіданнями якогось італійця Ко-
лумба, послав декілька каравел.

Вони пливли через океан кілька тижнів і
чули голоси морських жінок-сирен. Жінки
вкрадливо прохали взяти їх на каравели, щоб
зігрітися на палубах, закутавши свої оголені
тіла, як покривалами, власним довгим во-
лоссям.

Капітан наказав не відповідати на просьби
сирен. Матроси обурювались. Вони знудилися
за коханням, за тугими і гарячими жіночими
стегнами.

Все це закінчилося невдалим бунтом. Трьох
ватажків повісили на реї.

Так вони пливли й побачили небувале море,
вкрите морською травою. В цій траві цвіли ве-
ликі сині квіти. Тоді відправили мессу й почали
обходити це море трави, доки на обрії раптом
не відкрилась нова земля — невідома й пре-
красна. Вітер з її берегів доносив ласкавий шум
лісу й запаморочливий запах рослин.

Капітан зійшов на місток, витяг шпагу, під-
ніс її до неба, й на вістрі клинка спалахнув зо-
лотий вогонь — знак того, що вони відкрили на-
решті країну Ельдорадо, де всі гори наповнені
дорогоцінним камінням, золотом і сріблом.

Гідальго мовчки слухав цього чоловіка.

Від'їжджаючи, чоловік дістав із шкіряної сумки рожеву морську черепашку із країни Ельдорадо і подарував її гідальго в подяку за вечерю і нічліг. Це була дрібниця, і тому гідальго її взяв.

Чоловік поїхав, а вночі почалась гроза. Блискавки повільно загорялися й гасли над кам'янистою рівниною.

Черепашка лежала на столі біля постелі гідальго.

Він прокинувся й побачив її, осяяну спалахами небесного вогню. В глибині черепашки блиснула й згасла примара казкової країни, створеної з рожевого світла, пїни й хмар.

Блискавка згасла. Гідальго діждався наступного спалаху і знову побачив країну в черепашці — чіткіше ще, ніж уперше. Із стрімких її берегів лилися в море, пїнячись і виблискуючи, широкі каскади води. Що це було? Мабуть, ріки. Він навіть відчув свіжість цих рік. Обличчя йому запорошив водяний пил.

Він пояснив це відчуття сном, який ще продовжувався, встав, присунув крісло до столу, сів навпроти черепашки, нахилився до неї і з неспокійним — незрозуміло чому — серцем намагався роздивитися всі нові подробиці країни, що містилася в середині черепашки. Але блискавки дедалі рідшали, а згодом і зовсім погасли.

Гідальго боявся запалити свічку, щоб при її грубому світлі не переконатися, що все це омана і ніякої країни у черепашці нема.

Він просидів до ранку. В промінні світання черепашка зовсім не була надзвичайною. В її

глибині не було нічого, крім ледве помітного димного сяйва, ніби загадкова країна відійшла за ніч на багату тисяч льє.

Того ж дня гідальго поїхав у Мадрид і преклонив коліна перед королем, благаючи як великої милості королівської згоди на спорудження за власний кошт каравели, щоб відплисти на захід у пошуках невідомої країни.

Король був милостивий і дозволив йому це. Коли гідальго пішов, він сказав своїм близьким особам:

— Цей гідальго зовсім божевільний! Чого він досягне на єдиній жалюгідній каравелі? Але бог керує навіть шляхами божевільних. Чого доброго, цей старий приєднає до нашої корони нові землі.

Гідальго плив на захід кілька місяців. Він пив тільки воду і їв дуже мало. Хвилювання висушило його тіло. Він намагався не думати про чарівну країну, боячись, що ніколи до неї не допливе. А якщо й побачить її, то вона виявиться нудною рівниною з колючою травою, і вітер буде гнати по ній сірі стовпи куряви.

Гідальго молився мадонні, щоб вона позбавила його цього розчарування.

Незграбно вирізана з дерева мадонна була прикріплена до носа каравели. Вона летіла, хитаючись попереду корабля на хвилях. Її опуклі сині очі нерухомо дивились у морську дальину. На волоссі зі стертою позолотою і на вигорілому пурпурі її блищали бризки.

— Веди нас! — закликав її гідальго. — Не може бути, щоб цієї країни не було. Я так ясно бачу її і наяву, і уві сні.

Якось увечері матроси виловили у воді

зламану гілку. Це означало, що наближалась земля.

Гілка була вкрита великими листками, схожими на страусові пера. Листки пахли солодко й освіжаюче.

Цієї ночі ніхто на кораблі не спав.

І ось нарешті в блиску ранішньої зорі від одного краю моря до другого відкрилась країна, що сяяла різнокольоровими стінами гір. Прозорі ріки спадали з цих гір до океану. Над зеленню лісів літали зграї веселих птахів. Листя було таке густе, що птахи не могли проникнути всередину лісу й тому кружляли над його верховіттям.

Розкішний запах квітів і плодів долітав з берега. Здавалося, що кожний ковток цього запаху вливає в груди безсмертя.

Зійшло сонце, і країна, оточена пеленою водяного пилу від водоспадів, раптом спалахнула всіма барвами, які дарує сонячне світло, коли воно переломлюється в гранованому кришталевому посуді.

Країна сяяла, як алмазний пояс, забутий на краю моря незайманою богинею неба й світла.

Гідальго впав на коліна, простяг тремтячі руки до невідомої землі й сказав:

— Дякую тобі, провидіння! Наприкінці життя ти дало мені тугу за новизною й примусило мою душу томитися видінням благословенної країни. Інакше я ніколи б не побачив її і очі мої висохли б і осліпли від одноманітного видовища плоскогір'я. Цю щасливу землю я хочу назвати ім'ям моєї доньки Флоренсії.

Від берега назустріч каравелі бігли десятки маленьких веселок. Від цього у гідальго запа-

морочилась голова. Сенце засвітило ці веселки в піні водоспадів, але не вони бігли до каравели, а вона швидко наближалась до них.

На щоглах урочисто гуділи паруси і, тріумфуючи, лопотіли підняті командою святкові знамена.

Гідальго упав лицем на теплу, вологу палубу й замовк. Стомлене його серце не витримало єдиної й великої радості, дарованої йому в цей день. Він помер.

Так, кажуть, було відкрито країну, названу потім Флорідою.

Навряд чи треба тлумачити це оповідання. Проте все ж слід намітити його основні вузли, щоб стала зовсім ясною думка про те, що уява, народжена життям, у свою чергу дістає іноді владу над життям.

Поштовх гідальговій уяві дав чоловік у грубому плащі. З тієї хвилини уява заволоділа старим гідальго, і тільки тому він побачив у глибині черепашки незвичайну країну.

Одна з чудових властивостей уяви полягає в тому, що людина їй вірить. Без цієї віри вона була б нікчемною грою розуму, безглуздим дитячим калейдоскопом.

Ця віра в уявлюване і є тією силою, що змушує людину шукати уявлюваного в житті, боротися за його втілення, йти на поклик уяви, як це й зробив старий гідальго, нарешті — творити в дійсності те, що уявляєш.

Але насамперед і найсильніше уява зв'язана з мистецтвом, літературою, з поезією.

Уява заснована на пам'яті, а пам'ять — на явищах дійсності. Запаси пам'яті не є чимсь хаотичним. Є якийсь закон — закон асоціацій, або, як назвав його Ломоносов, «закон співуяви», який увесь цей хаос спогадів розподіляє за схожістю чи за близькістю в часі й просторі — інакше кажучи, узагальнює — і витягає в безперервну послідовну низку. Ця низка асоціацій — дороговказ уяви.

Багатство асоціацій свідчить про багатство внутрішнього світу письменника. Коли є це багатство, кожна думка й тема відразу обростають живими рисами.

Є насичені мінеральні джерела. Досить покласти в таке джерело гілку або цвях, що завгодно, як за короткий час вони обростуть силою-силенною білих кристалів і перетворяться на справжні утвори мистецтва. Щось схоже відбувається і з людською думкою, заглибленою у джерело нашої пам'яті, в насичене середовище асоціацій. Думка перетворюється на твір мистецтва.

Можна взяти перший-ліпший приклад асоціації. При цьому треба пам'ятати, що асоціації у кожної людини зв'язані з її життям, біографією, з її спогадами. Тому асоціації однієї людини можуть бути зовсім чужі іншій. Одне й те ж слово викликає різні асоціації у різних людей. Завдання письменника полягає в тому, щоб передати або, як кажуть, донести свої асоціації до читача і викликати у нього такі ж асоціації.

Найпростіший приклад асоціації подає Ломоносов у своїй «Риториці». Асоціація, за словами Ломоносова, «є душевний дар з однією

річчю, уже даною, купно уявляти інші, якое з нею зв'язані, наприклад: уявивши в умі корабель, з ним уявляєш разом і море, по якому він плаває, з морем — бурю, з бурею — хвилі, з хвилями — шум у берегах, з берегами — каміння і так далі».

Це, так би мовити, «хрестоматійна» асоціація. Звичайно асоціації бувають набагато складніші.

От, наприклад, одна з них.

«Я пишу зараз у маленькому домі на дюнах на березі Ризької затоки. У сусідній кімнаті читає вголос свої вірші весела людина — латиський поет Іммерманіс. На ньому одягнений червоний в'язаний светр. Такий самий светр я бачив давно, ще в часи війни, на режисері Ейзенштейні. Я зустрів Ейзенштейна на вулиці в Алма-Аті. Він тягнув пачку щойно куплених книжок. Добір книжок був досить дивний: «Посібник для гри у волейбол», хрестоматія з історії середніх віків, підручник алгебри й «Цусіма» Новикова-Прибоя.

— Режисерові треба знати все, — сказав Ейзенштейн. — І для всього знаходити зорове вираження.

— Навіть для алгебраїчних формул? — спитав я.

— Безумовно! — відповів Ейзенштейн.

Поет Володимир Луговської писав у той час велику поему. У ній був розділ про Ейзенштейна під назвою «Алма-Ата — місто снів». У поемі було описано мексиканські маски, що висіли

в кімнаті у Ейзенштейна. Він привіз їх з подорожі по Центральній Америці. У Мексичі, між іншим, живе майже вимерле плем'я майя. У нього лишилися тільки храми у вигляді пірамід і декілька слів із мови. Існує легенда, що багато слів з мови древніх майїв учені вперше почули від папуг у непрохідних лісах Юкатана. Папури передавали ці слова з покоління у покоління.

Взагалі вся історія завоювання Америки — це історія людської підлоти. Її так і треба назвати. Хороша назва для історичного роману: «Підлота». Вона звучить як ляпас.

О, це постійне болісне шукання назв!

Вигадування назв — особливий талант. Є люди, які добре пишуть, але не вміють давати назви своїм творам. І навпаки. Так само, як є люди, які чудово розповідають, але погано пишуть. Вони просто вибалакуються. Потрібен сильний талант, такий, як у Горького, щоб не раз розповісти одну й ту ж історію, а потім написати її свіжо й по-іншому, ніж склалася словесна розповідь!

А розповідав Горький чудово. Справжній випадок відразу обростав у нього подробицями. З кожною новою розповіддю одного й того ж випадку подробиці розросталися, змінювалися, ставали цікавішими. Його усні розповіді були в дійсності справжньою творчістю. Тому Горький нестерпно нудьгував серед людей прісних і точних, які дозволяли собі сумніватись у справжності його оповідань. Він нахмурювався, замовкав і, здавалося, говорив: «Нудно жити з вами на цьому світі, товариші!» Цією здібністю до чудової розповіді на основі справжніх фак-

тів володіло багато письменників. Особливо Марк Твен. Один критик, який боровся за дрібну правду, впіймав Марка Твена на брехні. Марк Твен розлютував. «Як ви можете судити, збрехав я чи ні,— сказав йому Марк Твен, — коли ви самі не вмієте навіть бездарно збрехати й не маєте жодної уяви про те, як це робиться? Щоб так сміливо стверджувати, потрібний великий досвід у цій справі. А у вас його немає й не може бути. В цій галузі ви неук і профан».

Ільф розповідав, що в маленькому містечку на батьківщині Марка Твена він бачив пам'ятник Томові Соєру й Гекельберрі Фінну. Фінн на цьому пам'ятнику держить за хвіст дохлу кішку. Справді, чому не ставити пам'ятників літературним героям? Наприклад, Дон-Кіхотові чи Гулліверові, Павлові Корчагіну, Татьяні Ларіній, Тарасу Бульбі, П'єру Безухову, чеховським трьом сестрам, лермонтовському Максиму Максимовичу чи Белі?»

Усе написане вище — низка асоціацій. Кількість їх може бути безконечною. Якщо поставити поряд першу й останню ланки цієї асоціації — червоний светр і пам'ятник Белі,— то весь, цілком природний, хід асоціацій може здатися маренням.

Я багато говорю про асоціації лише тому, що вони найщільніше беруть участь у творчості.

З довгої цієї розмови про уяву зрозумілим є лише одне — без уяви нема справжньої прози і нема поезії.

Мабуть, найкраще сказав про уяву Бестужев-Марлінський:

«Хаос — предтеча творення чогось істин-

ного, високого й поетичного. Нехай тільки промінь генія прониже цей морок. Ворожі, рівноносильні досі порошинки оживуть любов'ю і гармонією, стечуться до однієї найдужчої, зліпляться струнко, уляжуться блискучими кристалами, виникнуть горами, розіллються морем, і жива сила спише чоло нового світу своїми велетенськими ієрогліфами».

Надходить ніч, і поступово оживає сила душі,— їй нема поки що імені. Як назвати її? Уявою, фантазією, проникненням у найдрібніші пори людської свідомості, натхненням? Душевеним захопленням чи спокоєм? Радістю чи сумом? Хто знає!

Я гашу лампу, і ніч починає повільно світліти. Темрява насичується відблиском снігу. Морська затока під льодом. Як велетенське тьмяне дзеркало, вона підсвічує ніч і перетворює її на прозорі сутінки.

Видно чорні вершини балтійських сосен. З розмірено наростаючим гулом проходять вдалині електрички. І знову тиша, така тиша, що, здається, чути найменше шурхотіння хвої за вікном і незрозуміле легке потріскування. Воно збігається із спалахами зірок. Може, це іній злітає з них і обережно потріскує й подзвонює.

У будинку порожньо. Я сам. Поруч — море на сотні миль. За дюнами широчезні болота й низькі ліси... Нікого нема навколо. Але варто засвітити лампу, сісти до столу й почати писати про що б то не було, як відчуття самотності зникає. Я не сам. З цієї тісної кімнати я можу

говорити з тисячами людей, з усім світом. Я можу їм розповідати всілякі історії, смішити їх і печалити, викликати роздум і гнів, любов і співчуття, вести їх за руку, як поводити, у житті. Воно створене тут, у цих чотирьох стінах, але проривається у всесвіт.

Вести їх за руку назустріч світанку. Він приїде неминуче. Він уже ледве помітно підняв на сході темну завісу ночі й осяяв край неба ще поки що дуже далеко, ледве помітною блакиттю.

Досі ще я сам не знаю, що писатиму. Думка існує в мені, як хвилювання, як бажання передати іншим усе те, що наповнює зараз мій розум, моє серце, всю мою істоту. Думка живе в мені, але у що вона вилетіть, які шляхи знайде для свого виявлення, мені не ясно ще й самому. Але я знаю, для кого писатиму. Я говоритиму з усім світом. Трудно, майже неможливо зримо уявити собі це поняття — всесвіт.

Завжди думаєш про когось одного, хоч би про дівчинку з нестерпно сяючими очима, яка колись бігла мені назустріч луками, щоб, добігши, схопити мене за лікоть і сказати, задихаючись від бігу:

— А я на вас давно тут чекаю. Вже набрала цілий оберемок квітів і дев'ять разів прочитала напам'ять другий розділ із «Євгенія Онегіна». І всі чекають на вас дома, тому що нам самим нудно. І ви зараз розповісте всім, що з вами трапилось на озері, і, будь ласка, вигадайте щось цікаве. Або ні, не вигадуйте, а розкажіть усе, як було, тому що й так на луках так прекрасно і вдруге зацвіла шипшина! І взагалі хороше!

А може, для жінки, чие життя зв'язане з моїми багатьма роками всього важкого, радісного й ніжного так міцно, що тепер уже ніщо нас не страшить.

А може, для друзів. У моєму віці їх стає з кожним роком менше.

Але, нарешті, я пишу для всіх, хто захоче прочитати це.

Я не знаю, про що писатиму. Може, тому, що дуже багато хочу розповісти і поки що не вибрав з думок саме ту одну, яка, мов магніт, притягне решту й змусить їх струнко лягти в рамки розповіді.

Цей настрій знайомий усім, хто пише.

«Поети,— сказав Тургенев,— не даремно говорять про натхнення. Звичайно, муза не сходить до них з Олімпу і не приносить їм готових пісень, але у них буває особливий настрій, схожий з натхненням. Ті вірші Фета, над якими так сміялися, де він говорить, що не знає сам, що співатиме, а «тільки пісня зріє», прекрасно передають цей настрій. Надходять хвилини, коли відчуваєш бажання писати,— ще не знаєш, що саме, але відчуваєш, що будеш писати. Цей настрій поети й звать «наближенням бога». Ці хвилини становлять єдину насолоду митця. Якби їх не було, ніхто б і не писав. Пізніше, коли доводиться впорядковувати все те, що крутиться в голові, коли доводиться викладати все це на папері,— отут-то й починаються муки».

Раптово серед ночі виникає звук. Це далекий гудок пароплава. Звідки він тут серед криги?

Вчора в ризькій газеті писали, що з Ленін-

града вийшов у затоку криголам. Очевидно, це гудок криголама.

Несподівано мені пригадується оповідання штурмана одного з криголамів про те, як, пробиваючись крізь Фінську затоку, він побачив на кризі замерзлий пучок звичайних польових квітів. Їх присипало снігом. Хто загубив їх тут, у крижаній пустелі? Очевидно, їх упустили з якогось-небудь пароплава, коли він ламав перший, тонкий лід.

Образ виник. З незрозумілою силою він починає вести до ще неясної казки.

Треба розгадати таємницю цих замерзлих квітів. У розгадці беруть участь усі. У кожного, хто бачив ці квіти, є думки з цього приводу.

Є вони і в мене, хоч я квітів і не бачив. Чи не ті це квіти, що їх збирала на луках дівчинка, яка прибігла мені назустріч? Мабуть, це ті ж квіти. Але як вони потрапили на лід? Це могло трапитись тільки в казці, що не знає перешкод ні в часі, ні в просторі.

Саме тут виникає думка про особливе, суто жіноче ставлення до квітів. Воно різниться від нашого, чоловічого. Для нас квіти — це краса. Для жінок — це живі істоти, гості з того світу, який ми, дорослі й ділові люди, помічаємо тільки мимохідь і ставимося до нього з поблажливою зневагою.

Прикро, що так швидко світає. Денне світло може вигнати ці думки, зробити їх просто смішними в очах серйозних людей.

Від сонячного світла багато казок стискується й ховається, як слимаки в свою шкаралупу.

Так, але казка — поки ще туманна — народилася. Зупинити казку, оповідання, повість,

коли вони з'являються на світ, майже неможливо. Це рівнозначно вбивству живої істоти. Вони починають розцвітати в нашій свідомості неначе самі собою.

І зрештою настає той час, коли казку переносять на папір. Писати її здебільшого так само трудно, як передати словами слабкий запах трави. Казку пишеш майже не дихаючи — щоб не здмухнути найтоншого пилку, яким вона вкрита. І пишеш швидко, тому що мерехтіння світла, тіней і окремих картин відбувається стрімко й легко. Не можна спізнитись, не можна відстати від бігу уяви.

Казку закінчено. І хочеться з подякою ще раз поглянути в ті нестерпно сяючі очі, де вона живе постійно.

НІЧНИЙ ДИЛІЖАНС

Я хотів написати окремий розділ про силу уяви та її вплив на наше життя. Але, подумавши, я написав замість цього розділу оповідання про поета Андерсена. Мені здається, що воно може замінити цей розділ і навіть ясніше представити уяву, ніж загальні розмови на цю тему.

старому й брудному венеціанському готелі не можна було допроситися чорнила. Та й навіщо було тримати там чорнило? Щоб писати дуті рахунки постояльцям?

Правда, коли Христіан Андерсен оселився в готелі, то в олив'яній чорнильниці залишалося ще трохи чорнила. Він почав писати ним казку. Але з кожною годиною казка блідла на очах, тому що Андерсен кілька разів розбавляв чорнило водою. Так йому й не довелося закінчити її — веселий кінець казки залишився на дні чорнильниці.

Андерсен посміхнувся й вирішив, що наступну свою казку він так і назве «Історія, яка лишилася на дні висохлої чорнильниці».

Він полюбив Венецію і звав її «в'янучий лотос».

Над морем клубочилися низькі осінні хмари. В каналах плескалась гнила вода. Холод-

ний вітер дув на перехрестях. Але коли проривалося сонце, то з-під плісняви на стінах проглядав рожевий мармур і місто з'являлося за вікном, як картина, намальована старим венеціанським майстром Каналетто.

Так, це було прекрасне, хоч і трохи сумне місто. Але настав час залишити його заради інших міст.

Тому Андерсен не почував особливого жалю, коли послав слугу готелю купити квиток на диліжанс, що від'їжджав увечері до Верони.

Слуга пасував готелю — лінивий, завжди напідпитку, не чистий на руку, але з відкритим, простодушним обличчям. Він ні разу не прибирав у Андерсеновій кімнаті, навіть не підмів кам'яної підлоги.

З червоних оксамитових порт'єр золотавими роями вилітала міль. Умиватися доводилось у тріснутому фаянсовому тазі з зображенням повногрудих купальниць. Олійна лампа була зламана. Замість неї на столі стояв важкий срібний канделябр з недогарком лойової свічки. Його, мабуть, не чистили з часів Тиціана.

З першого поверху, де містилась дешева остерія, несло жареною бараниною й часником. Там увесь день оглушливо реготали й сварилися молоді жінки в потертих оксамитових корсажах, абияк затягнених порваними тасьмами.

Іноді жінки билися, вчепившись одна одній у волосся. Коли Андерсенові доводилося проходити повз жінок, які тоді билися, він зупинявся і з захопленням дивився на їхнє розпатлане волосся, червоні від люті обличчя й палаючі жаданням помсти очі.

Але найкращим видовищем були, звичайно,

гнівні сльози, що бризкали у них із очей і текли по щоках, як маленькі алмазні краплі.

Побачивши Андерсена, жінки замовкали. Їх бентежив цей худий і елегантний пан з тонким носом. Вони вважали його заїжджим фокусником, хоч і звали шанобливо «синьйор поет». За їх поняттями це був чудний поет. У нього не вирувала кров. Він не співав під гітару баркарол, які роздирали б серце, не закохувався по черзі в кожну з жінок. Тільки раз він витяг з петлиці ясночервону троянду й подарував її найнегарнішій дівчині-посудниці. Вона була до того ж кульгава, як качка.

Коли слуга пішов за квитком, Андерсен кинувся до вікна, відсунув важку завісу й побачив, як слуга йшов, посвистуючи, вздовж каналу, мимохідь ущипнув за груди червонолицю продавщицю криветок і дістав здорового ляпаса.

Потім слуга довго й зосереджено плював з горбатого мосту в канал, намагаючись потрапити в порожню половинку шкаралупи з яйця. Вона плавала біля паль.

Нарешті він попав у неї, шкаралупа потонула. Після цього слуга підійшов до хлопчачого рваного капелюсі. Хлопчак вудив. Слуга сів біля нього й бездумно втупився у поплавок, чекаючи, коли клює якась мандрівна риба.

— О боже! — скрикнув у розпачі Андерсен. — Невже я сьогодні не виїду через цього йолопа?

Андерсен навстіж розчинив вікно. Шибки задзвеніли так сильно, що слуга почув їх дзвін і підвів голову. Андерсен підніс руки до неба й люто потряс кулаками.

Слуга зірвав з хлопця капелюх, з захопленням помахав ним Андерсенові, знову натяг його на хлопця, скочив і сховався за рогом.

Андерсен розсміявся. Він зовсім не розсердився. Його пристрасть до мандрівок збільшувалася день у день навіть від таких забавних дрібниць.

Подорожі завжди обіцяли несподіванки. Бо ніколи ж не знаєш, коли блисне з-під вії лукавий жіночий погляд, коли з'являться вдалині вежі незнайомого міста й загойдаються на обрії щогли важких кораблів, які вірші спадуть на думку під час грози, що бушує над Альпами, і чий голос проспівает тобі, як подорожній дзвоник, пісеньку про нерозквітле кохання.

Слуга приніс квиток на диліжанс, але не віддав здачі. Андерсен схопив його за комір і ввічливо вивів у коридор.

Там він жартома лягнув слугу по шиї, і той прожогом злетів по хистких сходах, перескакуючи через східці й виспівуючи на весь голос.

Коли диліжанс виїхав з Венеції, почав накрапати дощ. На болотисту рівнину спустилася ніч.

Візник сказав, що сам сатана, мабуть, вигадав відряджати диліжанси з Венеції до Верони вночі.

Пасажири нічого не відповіли. Візник помовчав, з серцем сплюнув і попередив пасажирів, що, крім недогарка у ліхтарі, свічок більше нема.

Пасажири не звернули на це уваги. Тоді візник висловив сумнів у здоровому розумі сво-

їх пасажирів і додав, що Верона — глухий закуток, де порядним людям нема чого робити.

Пасажири знали, що це не так, але ніхто не захотів заперечувати візникові.

Пасажирів було всього троє — Андерсен, літній похмурий священик і дама, закутана в темний плащ. Вона здавалась Андерсенові то молодою, то літньою, то красунею, то негарною. Все це були жарти недогарка у ліхтарі. Він освітлював даму щоразу інакше — як йому спало на думку.

— Чи не погасити недогарок? — спитав Андерсен. — Зараз він не потрібний. Потім, в разі необхідності, нам нічого буде засвітити.

— Ось думка, яка ніколи не виникла б у італійця! — вигукнув священик.

— Чому?

— Італійці не здатні будь-що передбачати. Вони завжди схаменуться й репетують, коли вже нічого не можна виправити.

— Очевидно, — спитав Андерсен, — ваше преподобіє не належить до цієї легкодумної нації?

— Я австрієць! — сердито відповів священик.

Розмова урвалася. Андерсен погасив недогарок. Після короткої мовчанки дама сказала:

— В цій частині Італії краще їздити вночі без світла.

— Нас однаково зраджує гуркіт коліс, — заперечив їй священик і незадоволено додав: — Подорожнім дамам слід брати з собою когонебудь з родичів. Як провідника.

— Мій провідник, — відповіла дама й лукаво засміялась, — сидить поруч зі мною.

Вона говорила про Андерсена. Він зняв капелюх і подякував своїй супутниці за ці слова.

Як тільки недогарок згас, звуки й запахи посилились, неначе вони зраділи зникненню суперника. Голоснішим став тупіт копит, шарудіння коліс по гравію, деренчання ресор і постукування дощу по даху диліжанса. І густіше потягло у вікна пахощами вогкої трави й болота.

— Дивно, — промовив Андерсен. — В Італії я сподівався почути запах померанцьових гаїв, а впізнаю повітря своєї північної батьківщини.

— Зараз усе зміниться, — сказала дама. — Ми підіймаємося на пагорки. Там повітря тепліше.

Коні йшли поволі. Диліжанс справді виїздив на пологий горбок.

Але ніч від цього не повітлішала. Навпаки, обабіч дороги потяглися старі в'язи. Під їхнім розлогим тіллям темрява стояла щільно й тихо, ледве чутно шепочучись з листям та краплями дощу.

Андерсен спутив вікно. Гілка береста заглянула в диліжанс. Андерсен зірвав з неї на спогад кілька листків.

Як у багатьох людей з живою уявою, у нього була пристрасть збирати під час поїздок різні дрібниці. Але в цих дрібниць була одна властивість — вони воскрешали минуле, відновлювали той настрій, який був у нього, Андерсена, саме в ту хвилину, коли він підбирав якийсь осколок мозаїки, листок береста чи маленьку підкову осла.

«Ніч!» сказав сам собі Андерсен.

Зараз її темрява була приємнішою, ніж со-

нячне світло. Темрява дозволяла спокійно думати про все. А коли Андерсенові це надокучало, то вона допомагала вигадувати різні історії, де він був головним героєм.

У цих історіях Андерсен уявляв себе неодмінно красивим, юним, жвавим. Він щедро розкидав навколо себе ті п'янке слова, які сентиментальні критики звать «квітами поезії».

Насправді Андерсен був дуже негарний і добре про це знав. Він був довгов'язий і соромливий. Руки й ноги метлялись у нього, як у цяцькового чоловічка на мотузочку. Таких чоловічків у нього на батьківщині діти звать «хампельманами».

З такими рисами нічого було й сподіватися на увагу жінок. Але все ж щоразу серце озивалося образою, коли юні жінки проходили повз нього, як повз ліхтарні стовпи.

Андерсен задрімав.

Коли він прокинувся, то насамперед побачив велику зелену зірку. Вона пломеніла над самою землею. Очевидно, була дуже пізня ніч.

Диліжанс стояв. Ззовні доносилися голоси. Андерсен прислухався. Візник торгувався з кількома жінками, які зупинили диліжанс по дорозі.

Голоси цих жінок були такими вкрадливими й дзвінкими, що ввесь цей мелодійний торг нагадував речитатив із старої опери.

Візник не погоджувався підвезти жінок до якогось, очевидно зовсім нікудишнього, містечка за ту плату, яку вони пропонували. Жінки,

перебиваючи одна одну, говорили, що вони склались утрьох, а більше грошей у них немає.

— Досить! — сказав Андерсен візникові.— Я приплачу вам до тієї суми, яку ви нахабно вимагаєте. І ще додам, коли ви перестанете грубіянити пасажирам і не молотимете дурниць.

— Гаразд, красуні,— сказав візник жінкам,— сідайте. Дякуйте мадонні, що ви натрапили на цього іноземного принца, який розкидається грішми. Він просто не хоче затримувати із-за вас диліжанса. А ви самі потрібні йому, як торішні макарони.

— О Ісусе! — простогнав священик.

— Сідайте поруч зі мною, дівчата,— сказала дама.— Так нам буде тепліше.

Дівчата, тихо перемовляючись і передаючи одна одній речі, влізли в диліжанс, привітались, соромливо подякували Андерсенові, сіли й замовкли.

Одразу ж запахло овечим сиром і м'ятою. Незважаючи на темряву, Андерсен неясно розпізнавав, як виблискували скельця у дешевих сережках дівчат.

Диліжанс рушив. Знову затріщав гравій під колесами. Дівчата почали шепотітись.

— Вони хочуть знати,— сказала дама, і Андерсен догадався, що вона посміхається в темряві,— хто ви такий. Чи дійсно ви іноземний принц? Чи звичайний мандрівник-форестьєр?

— Я віщун,— відповів, не задумуючись, Андерсен.— Я умію вгадувати майбутнє і бачити в темряві. Але я не шарлатан. І, очевидно, я до деякої міри бідний принц з тієї країни, де колись жив Гамлет.

— Та що ж ви можете побачити в такій темряві? — здивовано запитала одна з дівчат.

— Хоч би вас, — відповів Андерсен. — Я бачу вас так ясно, що моє серце сповнюється захопленням перед вашою красою.

Він сказав це і відчув, як у нього холодне обличчя. Наближався той стан, який він відчував щоразу, коли придумував свої поеми й казки.

І в цьому стані поєднувалась легка тривога, каскади слів, що невідомо звідки брались, раптове відчуття поетичної сили, своєї влади над людським серцем.

Ніби в одній з його історій відскочило з дзвоном віко старої чарівної скрині, де зберігалися невисловлені думки й дрімаючі почуття, де була схована вся чарівність землі — усі її квіти, фарби й звуки, запавні вітри, простори морів, шелест лісу, муки кохання й дитячий лепет.

Андерсен не знав, як зветься цей стан. Одні вважали його натхненням, другі — захопленням, треті — даром імпровізації.

— Я прокинувся і несподівано почув серед ночі ваші голоси, — спокійно сказав, помовчавши, Андерсен. — Для мене цього було досить, милі дівчата, щоб упізнати вас і навіть більше того — полюбити як своїх короткочасних сестер. Я добре вас бачу. От ви, дівчина з легким світлим волоссям. Ви реготуха і так любите все живе, що навіть дикі дрозди сідають вам на плечі, коли ви працюєте на городі.

— Ой Ніколіно! Це ж він говорить про тебе! — голосним шепотом промовила одна з дівчат.

— У вас, Ніколіно, гаряче й ніжне серце,— так само спокійно продовжував Андерсен.— Якби трапилось нещастя з вашим коханим, ви пішли б не задумуючись за тисячі льє через снігові гори й сухі пустелі, щоб побачити його й врятувати. Правду я кажу?

— Та вже пішла б... — зніяковіло прошепотіла Ніколіна.— Якщо ви так гадаєте.

— Як вас звать, дівчата? — спитав Андерсен.

— Ніколіна, Марія й Анна,— охоче відповіла за всіх одна з них.

— Що ж, Маріє, я б не хотів говорити про вашу красу. Я погано розмовляю по-італійськи. Але ще в юності я поклявся перед богом поезії славити красу людини, де б я її не побачив.

— Ісусе! — тихо сказав священник.— Його вкусив тарантул. Він збожеволів.

— Є жінки з потрясаючою красою. Це майже завжди потайні натура. Вони переживають на самоті спалюючи їх пристрасть. Вона ніби зсередини обпалює їхні обличчя. От ви така, Маріє. Доля таких жінок часто буває незвичайною. Або дуже сумною, або дуже щасливою.

— А ви зустрічали коли-небудь таких жінок? — спитала дама.

— Не далі, як зараз,— відповів Андерсен.— Мої слова стосуються не тільки Марії, але й вас, пані.

— Я гадаю, що ви говорите так не для того, щоб скоротати довгу ніч,— сказала з тремтінням у голосі дама.— Це було б надто жорстоко у відношенні до цієї чудової дівчини. І до мене,— додала вона півголосом,

— Ніколи я ще не був таким серйозним, пані, як у цю хвилину.

— Так як же? — запитала Марія.— Буду я щасливою? Чи ні?

— Ви дуже багато хочете взяти від життя, хоч ви й звичайна селянська дівчина. Тому вам нелегко бути щасливою. Але ви зустрінете у своєму житті людину, достойну вашого вимогливого серця. Ваш обранець мусить бути, звичайно, людиною чудовою. Можливо, це буде живописець, поет, борець за свободу Італії... А може, це буде звичайний пастух чи матрос, але з великою душею. Це, зрештою, бай-дуже.

— Пане,— соромливо сказала Марія,— я вас не бачу, і тому мені не соромно спитати. А що робити, коли така людина вже заволоділа моїм серцем? Я його лише кілька разів бачила і навіть не знаю, де він тепер.

— Шукайте його! — вигукнув Андерсен.— Знайдіть його, і він вас покохає.

— Маріє! — радісно сказала Анна.— Так це ж той молодий художник з Верони...

— Замовчи! — гримнула на неї Марія.

— Верона не таке велике місто, щоб людину не можна було відшукати,— сказала дама.— Запам'ятайте мое ім'я. Мене звуть Олена Гвіччіолі. Я живу у Вероні. Кожний веронець покаже вам мій будинок. Ви, Маріє, приїдете у Верону. І ви житимете у мене, поки не трапиться той щасливий випадок, який провіщає наш милий супутник.

Марія знайшла у темряві руку Олени Гвіччіолі й притисла до своєї гарячої щоки.

Всі мовчали. Андерсен помітив, що зелена

зірка згасла. Вона зайшла за край землі. Значить, ніч перевалила за половину.

— Ну, а що ж ви мені нічого не пообіцяли? — спитала Анна, найговіркіша з дівчат.

— У вас буде багато дітей,— упевнено відповів Андерсен. — Вони вистроюватимуться один за одним за кухликком молока. Вам доведеться витрачати багато часу, щоб кожного ранку їх усіх умивати й зачісувати. В цьому вам допоможе ваш майбутній чоловік.

— Чи не П'єтро? — запитала Анна.— Дуже він мені потрібний, цей тюхтій П'єтро!

— Вам ще доведеться витратити багато часу, щоб кілька разів на день перецілувати всіх цих зовсім крихітних хлопчиків і дівчаток у їхні сяючі цікавістю очі.

— У панських володіннях були б неможливі всі ці безумні розмови! — сказав роздратовано священик, але ніхто не звернув уваги на його слова.

Дівчата знову про щось пошепотілись. Шепіт їх увесь час переривався сміхом. Нарешті Марія сказала:

— А тепер ми хочемо знати, що ви за людина, пане. Бо ми не вміємо бачити в темряві.

— Я мандрівний поет,— відповів Андерсен.— Я молодий. У мене густе, хвилясте волосся й темний загар на обличчі. Мої сині очі майже весь час сміються, тому що я безтурботний і поки що нікого не кохаю. Мое єдине заняття — робити людям маленькі дарунки й здійснювати легковажні вчинки, аби тільки вони радували моїх близьких.

— Які, наприклад? — спитала Олена Гвіччіолі.

— Що ж вам розповісти? Минулого літа я жив у знайомого лісничого в Ютландії. Одного разу я гуляв у лісі й вийшов на поляну, де росло багато грибів. Того ж дня я повернувся на цю поляну й сховав під кожний гриб чи то цукерку в срібній обгортці, чи фінік, чи маленький букетик з воскових квітів, чи наперсток і шовкову стрічку. Наступного ранку я пішов у цей ліс з дочкою лісничого. Їй було сім років. І от під кожним грибокком вона знаходила ці незвичайні речі. Не було тільки фініка. Його, мабуть, украла ворона. Аби ви тільки бачили, яким захопленням горіли її очі! Я переконав її, що всі ці речі сховали гноми.

— Ви обманули невинну істоту! — з обуренням сказав священник. — Це великий гріх!

— Ні, це не було обманом. Вона запам'ятає цей випадок на все життя. І, запевняю, її серце не так легко зачерствіє, як у тих, хто не пережив цієї казки. Крім того, скажу вам, ваше преподобіє, що не в моїй звичці вислуховувати непрошені повчання.

Диліжанс зупинився. Дівчата сиділи не рухаючись, як зачаровані. Олена Гвіччіолі мовчала, схиливши голову.

— Ей, красуні! — крикнув візник. — Прокиньтесь! Приїхали!

Дівчата знову про щось пошепотілись і встали.

Несподівано в темноті сильні й тонкі руки обняли Андерсена за шию, і гарячі губи приторкнулися до його губ.

— Спасибі! — прошепотіли ці гарячі губи, і Андерсен упізнав голос Марії.

Ніколіна подякувала йому й поцілувала

обережно й ласкаво, полоскотавши волоссям обличчя, а Анна — міцно й шумно. Дівчата зіскочили на землю. Диліжанс покотився брукованим шляхом. Андерсен виглянув у вікно. Нічого не було видно, крім чорних верховіть дерев на ледве зеленіючому небі. Починався світанок.

Верона вразила Андерсена чудовими будівлями. Урочисті фасади змагалися один з одним у красі. Помірна архітектура повинна була сприяти спокою духу. Але на душі Андерсеновій спокою не було.

Увечері Андерсен подзвонив біля дверей старовинного будинку Гвіччіолі, у вузькій вулиці, яка вела до фортеці.

Двері йому відчинила сама Олена Гвіччіолі. Зелена оксамитна сукня щільно облягала її тонкий стан. Відблиск од оксамиту падав на її очі, і вони здалися Андерсенові зовсім зеленими, як у валькірії, і невимовно прекрасними.

Вона простягла до нього обидві руки, стисла його широкі долоні холодними пальцями і, відступаючи, повела його до маленького залу.

— Я так скучила,— сказала вона просто й винувато посміхнулась.— Мені вже неvistачає вас.

Андерсен зблід. Увесь день він згадував про неї з глухим хвилюванням. Він знав, що можна до болю в серці любити кожне слово жінки, кожну її загублену вію, кожну порошинку на її сукні. Він розумів це. Він думав, що таке кохання, коли він дасть йому розгорітися, не вмістить серце. Воно принесе стільки мук і ра-

дості, сліз і сміху, що у нього невиважить сил, щоб знести всі ці зміни й несподіванки.

І хто знає, може, від цього кохання затьмариться, зникне й ніколи не повернеться строкатий рій його казок. Чого він буде вартий тоді!

Однаково його кохання буде, зрештою, без взаємності. Скільки разів з ним уже так було. Такими жінками, як Олена Гвіччіолі, володіє примха. В якийсь печальний день вона помітить, що він потвора. Він сам був противний собі. Він часто почував за своєю спиною глузливі погляди. Тоді його хода ставала дерев'яною, він спотикався й ладен був провалитися крізь землю.

«Тільки в уяві,— запевняв він себе,— кохання може тривати вічно й може бути вічно оточене сяючим німбом поезії. Здається, я можу набагато краще вигадати кохання, ніж відчувати його в дійсності».

Тому він прийшов до Олени Гвіччіолі з твердим рішенням побачити її й піти, щоб ніколи більше не зустрічатися.

Він не міг просто сказати їй про це. Адже між ними нічого не сталося. Вони зустрілися тільки вчора у диліжансі й нічого не говорили одне одному.

Андерсен зупинився у дверях залу й роздивлявся. У кутку біліла освітлена канделябрами мармурова голова Діани, яка ніби зблідла від хвилювання перед власною красою.

— Хто обезсмертив ваше обличчя у цій Діані? — спитав Андерсен.

— Канова,— відповіла Олена Гвіччіолі й потупила очі. Вона, здавалось, догадувалась про все, що робилося у нього в душі.

— Я прийшов одкланятися,— пробурмотів Андерсен глухим голосом. — Я тікаю з Верони.

— Я довідалася, хто ви,— дивлячись йому в очі, сказала Олена Гвіччіолі.— Ви Христіан Андерсен, знаменитий казкар і поет. Але, виявляється, у своєму житті ви боїтесь казок. У вас неvistачає сили і сміливості навіть на коротке кохання.

— Це мій тяжкий хрест, — визнав Андерсен.

— Ну що ж, мій мандрівний і милий поете,— сказала вона сумно й поклала руку на плече Андерсенові, — тікайте! Рятуйтеся! Нехай ваші очі завжди сміються. Не думайте про мене. Але якщо ви страждатимете від старості, бідності й хвороб, то вам варто сказати слово — і я прийду, як Ніколіна, пішки за тисячі льє, через снігові гори й сухі пустелі, щоб утішити вас.

Вона опустила ся в крісло й затулила руками обличчя. Тріщали у канделябрах свічки.

Андерсен побачив, як між тонкими пальцями Олени Гвіччіолі просочилась, блиснула, впала на оксамит сукні й повільно скотилася сльоза.

Він кинувся до неї, став на коліна, притиснувся обличчям до її теплих, сильних і ніжних ніг. Вона, не відкриваючи очей, простягла руки, взяла його голову, нахилилася й поцілувала в губи.

Друга гаряча сльоза впала йому на обличчя. Він відчув її солону вологу.

— Ідіть! — тихо сказала вона.— І нехай бог поезії простить вам усе.

Він встав, узяв капелюх і швидко вийшов.
По всій Вероні дзвонили у дзвони до вечерні.

Більше вони ніколи не бачились, але думали одне про одного весь час.

Може, тому незадовго до смерті Андерсен сказав одному молодому письменникові:

— Я заплатив за свої казки велику і, я б сказав, непомірну ціну. Я відмовився заради них од свого щастя і втратив той час, коли уява, незважаючи на всю її силу і весь її блиск, змушена була поступитися перед дійсністю.

Умійте ж, друже мій, володіти уявою для щастя людей і для свого щастя, а не для печалі.

ДАВНО ЗАДУМАНА КНИГА

осить давно, понад десять років тому, я вирішив написати трудну, але, як я тоді думав, та думаю й зараз, інтересну книгу.

Книга ця мала складатися з біографій видатних людей.

Біографії мали бути короткими й мальовничими.

Я почав навіть складати для цієї книги список видатних людей.

В цю книгу я вирішив включити декілька життєписів самих звичайних людей, з якими я зустрічався,— людей невідомих, забутих, але які мало, по суті, поступалися перед тими людьми, що стали відомими й улюбленими. Просто їм не пощастило, й вони не змогли лишити після себе хоч би невеличкий слід у пам'яті нащадків. Здебільшого це були безсрібники й подвижники, охоплені якоюсь єдиною пристрастю.

Серед них був річковий капітан Оленін-Волгар — людина феєричного життя. Він виріс у музикальній родині і вчився співу в Італії. Але

Йому захотілося обійти пішки всю Європу, він кинув навчання і дійсно обійшов Італію, Іспанію і Францію як вуличний співак. У кожній країні він співав під гітару пісні її рідною мовою.

Я познайомився з Оленіним-Волгарем у 1924 році в редакції однієї з московських газет. Раз після роботи ми попросили Оленіна-Волгаря заспівати нам декілька пісень з його вуличного репертуару. Дістали десь гітару, і сухорлявий невисокий дідок у формі річкового капітана раптом перетворився на віртуоза, на чудового актора й співака. Голос у нього був зовсім молодий.

Ми завмерли й слухали, як вільно лилися італійські кантилені, як уривчасто гриміли пісні басків, як тріумфувала вся в дзвоні труб і пороховому диму «Марсельеза».

Після мандрів по Європі Оленін-Волгар працював матросом на морських пароплавах, склав іспит на штурмана далекого плавання, пройшов багато разів вздовж і впоперек Середземне море, потім повернувся до Росії і служив капітаном на Волзі. В той час, коли я познайомився з ним, він водив пасажирські пароплави з Москви до Нижнього Новгорода.

Він перший на свій страх і ризик провів через вузькі й старі москворіцькі шлюзи великий волзький пасажирський пароплав. Всі капітани й інженери запевняли, що це неможливо.

Він перший запропонував вирівняти русло Москви-ріки в знаменитих Марчугах, де ріка петляла так сильно, що, побачивши навіть на

карті її численні повороти, ви відчували запаморочення у голові.

Оленін-Волгар написав багато чудових статей про ріки Росії. Тепер ці статті загублено й забуто. Він знав усі вири, перекази й карчі на десятках рік. Про поліпшення судноплавства на цих ріках у нього були свої прості й несподівані плани.

У вільний час він перекладав російською мовою «Божественну комедію» Данте.

Це була строга, добра й неспокійна людина, яка вважала, що всі професії однаково почесні, тому що служать справі народу і дають кожному можливість виявити себе «хорошою людиною на цій хорошій землі».

І ще був у мене один простий і милий знайомий — директор краєзнавчого музею у маленькому містечку Середньої Росії.

Музей містився у старовинному будинку. Помічників у директора не було, крім його дружини. Вони вдвох не тільки тримали музей у зразковому порядку, але самі ремонтували будинок, заготовляли дрова й робили різну чорну роботу.

Одного разу я їх застав за кумедним заняттям. Вони ходили вуличкою біля музею — тихою вуличкою, зарослою муравою, — і збирали все каміння й бити цеглу, які валялися навкруги.

Виявилось, хлопчак вибили камінцем у музеї вікно, і, щоб надалі у дітей не було під рукою кидальних снарядів, директор вирішив зібрати все каміння з вулички й знести його у двір.

Кожну річ у музеї — від старовинного ме-

режива до рідкісної пласкої цеглини XIV століття, до зразків торфу й чучела аргентинського водяного пацюка нутрії, недавно випущеної для розмноження в навколишні болота,— було вивчено й досконало описано.

Але цей скромний працівник, який говорив завжди півголосом, покашлюючи від ніяковості, зовсім розцвітав, коли показував картину художника Перепльотчикова. Він знайшов її у закритому монастирі.

Правда, це був чудовий пейзаж, намальований із глибокої амбразури вікна,— білий північний вечір з заснулими молодими берізками і світлою, як фольга, водою невеличкого озера.

Працювати директорів було важко. На нього майже не зважали. Працював він у тиші, ні до кого не чіплявся. Але навіть коли б його музей і не давав великої користі, то хіба саме існування такої людини не було б для місцевих жителів, особливо для молоді, взірцем відданості справі, скромності й любові до свого краю?

Нещодавно я знайшов список видатних людей, який я складав для цієї книги. Він дуже великий. Я не можу навести його цілком. Тому я виберу з нього наугад тільки декількох письменників.

Поруч з іменем кожного письменника я робив короткі й безладні замітки про ті відчуття, які були зв'язані у мене з тим чи іншим письменником.

Я наведу тут для ясності деякі з цих записів.

ЧЕХОВ

Його записні книжки живуть у літературі самостійно, як особливий жанр. Він мало ними користувався для своєї роботи.

Як цікавий жанр, існують записні книжки Льфа, Альфонса Доде, щоденники Толстого, братів Гонкур, французького письменника Ренара і багато інших записів письменників і поетів.

Як самостійний жанр, записні книжки мають повне право на існування в літературі. Але я, всупереч поглядам багатьох письменників, вважаю їх майже некорисними для основної письменницької роботи.

Деякий час я вів записні книжки. Але щоразу, коли я брав цікавий запис із книжки і вставляв його в повість чи оповідання, то саме цей уривок прози й виявлявся неживим. Він випирав з тексту, як щось чужорідне.

Я можу це пояснити тільки тим, що найкращий відбір матеріалу робить пам'ять. Те, що лишилось у пам'яті і не забулось,— це і є найціннішим. Те ж, що треба обов'язково записувати, щоб не забути,— не таке цінне й не завжди може згодитися письменникові.

Пам'ять, як казкове сито, пропускає крізь себе сміття, але затримує крупинки золота.

У Чехова була друга професія. Він був лікарем. Очевидно, кожному письменникові корисно було б мати другу професію і деякий час займатися нею.

Те, що Чехов був лікарем, не тільки дало йому знання людей, але відбилось і на його стилі. Якби Чехов не був лікарем, то, можливо,

він би не створив таку гостру, як скальпель, аналітичну й точну прозу.

Деякі його оповідання (наприклад, «Пала-та № 6», «Нудна історія», «Вітрогонка» та й багато інших) написані як взірцеві психологічні діагнози.

Його проза не терпіла ні найменшого пилу й плям. «Треба викидати зайве,— писав Чехов,— очищати фразу від «в міру того», «за допомогою», треба дбати про її музикальність і не допускати в одній фразі поруч «стала» — «перестала».

Він жорстоко виганяв з прози такі слова, як «апетит», «флірт», «ідеал», «диск», «екран». Вони викликали у нього огиду.

Життя Чехова повчальне. Він говорив про себе, що протягом багатьох років видавлював з себе краплинами раба. Варто розкласти фотографії Чехова послідовно від юнацтва до останніх років життя,— щоб наочно переконатися, як поступово зникає з його зовнішності легкий наліт міщанства і як усе строгішим, значнішим і прекраснішим робиться його обличчя і все елегантнішим і вільнішим його одяг.

Є в нас у країні куточок, де кожний береже частину свого серця. Це чеховський будинок на Аутці.

Для людей мого покоління цей будинок — як освітлене зсередини вікно. За ним можна бачити з темного саду своє напівзабуте дитинство. І почути ласкавий голос Марії Павлівни — тієї милої чеховської Маші, яку знає й порідному любить майже вся країна.

Востаннє я був у цьому будинку в 1949 році.

Ми сиділи з Марією Павлівною на нижній

терасі. Зарості білих запашних квітів закривали море і Ялту.

Марія Павлівна сказала, що цей кущ, який так пишно розрісся, посадив Антон Павлович і якось його назвав, але вона не може пригадати цю чудну назву.

Вона сказала це так просто, ніби Чехов був живий, був тут зовсім недавно і тільки кудись на деякий час виїхав — до Москви чи до Ніцци.

Я зірвав у чеховському саду камелію і подарував її дівчинці, яка була з нами у Марії Павлівни. Але ця безтурботна «дама з камелією» упустила квітку з мосту в гірську річку Учан-Су, і вона попливла в Чорне море. На неї не можна було сердитись, особливо в цей день, коли здавалось, що за кожним рогом вулиці ми можемо зустрітись з Чеховим. І йому буде неприємно почути, як лають сірооку зніяковілу дівчинку за таку дрібницю, як загублена квітка з його саду.

ОЛЕКСАНДР БЛОК

У Блока є ранні маловідомі вірші: «Ніч тепла вкрила острови».

У цих віршах є один рядок — довгий і ніжний, що викликає в пам'яті всю принаду туманної юності: «Весна далекої моєї мрії...»

Це — не звичайні слова. Це — осяяння. З таких осяянь створений увесь Блок.

Щоразу, коли я бував у Ленінграді, я хотів піти (саме піти пішки, а не поїхати автобусом чи трамваем) на Пряжку, щоб побачити той будинок, де жив і помер Блок.

Якось я пішов і заблукав серед пустельних

кварталів і затягнених баговинням каналів і так і не знайшов будинок Блока. Але випадково я побачив у провулку, зарослому травою, меморіальну дошку на цегляному вилинялому будинку. В цьому будинку, виявляється, жив Достоевський.

Тільки недавно я знайшов нарешті будинок Блока на набережній ріки Пряжки.

Пізня осінь засипала чорну ріку купами сухого листя. За Пряжкою починалась робітничка портова околиця міста. Було видно заводи, верфі, щогли пароплавів, дими, бліде надвечірне небо. Але на Пряжці було порожньо й тихо, як у глухій провінції.

Це був дивний притулок для такого поета, як Блок. Може, Блок шукав цієї тиші й близькості моря тому, що вона повертає збентеженому людському серцю спокій.

ГІ ДЕ МОПАСАН

Він таїв од нас своє життя.
Ренар про Мопассана.

У Мопассана була на Рів'ері яхта «Любий друг». На цій яхті він написав найгіркіший і найзворушливіший свій твір — «На воді».

На «Любому друзі» у Мопассана служило двоє матросів. Старшого звали Бернар.

Матроси жодним словом і жодним жестом не виказали Мопассанові своєї тривоги за нього, хоч і бачили, що з «хазяїном» останній час робиться щось чудне і він може збожеволіти не те що від думок, а від одного тільки нестерпного головного болю.

Коли Мопассан помер, матроси надіслали до редакції однієї з паризьких газет короткого й невмілого листа, сповненого великого людського горя. Можливо, тільки двоє цих звичайних людей і знали, всупереч загальній брехливій думці про Мопассана, що їх хазяїн мав горде й соромливе серце.

Що вони могли зробити в пам'ять Мопассана? Тільки дбати з усіх сил, щоб його улюблена яхта не потрапила до чужих, байдужих рук.

І матроси старались. Вони зволікали її продаж, скільки могли. А вони були бідні люди, і один тільки бог відає, як їм це було важко.

Вони зверталися до друзів Мопассана, до письменників Франції, але марно. Так яхта і перейшла до багатія й нероби графа Бартелемі.

Коли Бернар помирав, він сказав близьким:

— Гадаю, що я був непоганим моряком.

Не можна з більшою простотою висловити думку про благородство прожитого життя. На жаль, дуже мало хто може з повним правом сказати про себе такі слова.

Ці слова — заповіт, який устами свого матроса лишив нам Мопассан.

Він пройшов напрочуд швидкий письменницький шлях. «Я увійшов у літературне життя, як метеор,— казав він,— і вийду з нього, як блискавка».

Нещадний спостерігач людської скверни, анатом, що називав життя «клінікою для письменників», незадовго до своєї смерті він потягся до чистоти, до оспівування любові-страждання й любові-радісті.

Навіть в останні години, коли йому здава-

лося, що його мозок увесь з'їдений якоюсь отруйною сіллю, він у розпачі думав про те, скільки сердечності він відкинув од себе у своєму поспішному і втомлюючому житті.

Куди він кликав? Куди він вів за собою людей? Що він їм обіцяв? Чи допоміг він своїми сильними руками гребця й письменника?

Він розумів, що цього він не зробив і що якби до його писань додалося співчуття до людей, то він міг би лишитися в пам'яті людства генієм добра.

Він поривався до ніжності, як покинута дитина, хмурячись і ніяковіючи. Він повірив у те, що любов не тільки жага, але й жертва, і схована радість, і поезія цього світу. Але було вже запізно, і на його долю лишилися тільки докори сумління й жалі.

І він жалкував, він глибоко досадував на себе за зневажливо відкинуте й осміяне щастя. Він пригадав російську художницю Башкірцеву, майже дівчинку. Вона була закохана в нього. Він відповів на це кохання глузлигим, навіть трохи кокетуючим листуванням. Його чоловіча пиха була задоволена. Більшого він не хотів.

Але що Башкірцева! Набагато сильніше він жалкував за молодою робітницею однієї з паризьких фабрик.

Випадок з цією робітницею описав Поль Бурже. Мопассан обурювався. Хто дав право цьому салонному психологові розв'язно вриватися в справжню людську трагедію? Звичайно, він сам, Мопассан, винен у цьому. Але чим допоможеш, що зробиш, коли вже немає сил і сіль пластами осідає у нього в голові! Він

навіть чує інколи тріск її маленьких гострих кристалів, коли вони впинаються в мозок.

Робітниця! Наївна, чудова дівчина! Вона начиталась його оповідань, тільки раз у житті бачила Мопассана й покохала його з усім жаром свого серця — такого ж чистого, як і її сяючі очі.

Наївна дівчина! Вона довідалась, що Мопассан не одружений і самотній, і шалена думка віддати йому своє життя, піклуватися про нього, бути йому другом, дружиною, рабою й служницею зародилась у неї з такою силою, що вона не могла їй протистояти.

Вона була бідно й погано одягнена. Цілий рік вона голодувала й відкладала сантим за сантимом, щоб пошити собі елегантний туалет і з'явитися в ньому до Мопассана.

Нарешті туалет був готовий. Вона прокинулася рано-вранці, коли Париж ще спав, коли сні заволікали його, як туман, і крізь цей туман неясно світило, щойно прокинувшись, сонце. Це був єдиний час, коли в алеях лип на бульварах можна було почути спів птахів.

Вона облилася холодною водою і повільно й обережно, як невагомій й запашній дорогоцінності, почала одягати на себе найтонші панчохи й маленькі блискучі туфлі і, нарешті, чудове плаття. Вона подивилась у дзеркало й не повірила своєму відображенню. Перед нею, випромінюючи радість і хвилювання, стояла тонка, прекрасна жінка з темними від кохання очима й ніжним червоним ротом. Так, саме такою вона з'явиться до Мопассана і признається йому у всьому.

Мопассан жив на дачі за містом. Вона подзвонила біля хвіртки. Йй відчинив один із приятелів Мопассана, жуїр, цинік і ловелас. Він, посміхаючись і роздягаючи її очима, сказав, що пана Мопассана нема дома, що він поїхав на декілька днів із своєю коханкою в Етрета.

Вона скрикнула й швидко пішла геть, хапаючись маленькою рукою в дуже тугій лайковій рукавичці за пруди залізної огорожі.

Приятель Мопассана наздогнав її, посадовив у фіакр і одвіз у Париж. Вона плакала, безладно говорила про помсту і того ж вечора, на зло собі, на зло Мопассанові, віддалася цьому жуїрові.

Через рік вона вже була відома в Парижі як одна з молодих куртизанок. А Мопассан, довідавшись тоді про це від свого приятеля, не вигнав його, не дав йому ляпаса, не викликав його на дуель, а тільки посміхнувся: історія з дівчиною здалася йому досить забавною. Так, мабуть, це був непоганий сюжет для оповідання.

Як страшно, що зараз не можна було повернути назад час, на ті кілька років, коли ця дівчина стояла за хвірткою його будинку, як запашна весна, і довірливо несла в простягнених до нього маленьких долонях своє серце!

Він навіть не знав її імені і називав її тепер найласкавішими іменами, які він міг придумати.

Він крутився від болю. Він ладен був цілувати сліди від її ніг і благати, щоб вона простила, він, неприступний, великий Мопассан. Але нічим уже не можна було допомогти. Вся ця історія тільки дала привід до того, щоб

Бурже міг написати ще один забавний анекдот із області малозрозумілих людських почуттів.

Малозрозумілих? Ні, дуже зрозумілих тегер для нього! Вони благословенні, ці почуття! Вони — свята святих нашого недосконалого світу! І він написав би зараз про це з усією силою свого таланту й майстерності, якби не сіль. Вона з'їдала його, незважаючи на те, що він випльовував її цілими жменями. Цілими їдкими великими жменями.

МАКСИМ ГОРЬКИЙ

Про Олексія Максимовича Горького писали так багато, що якби це не була невичерпна людина, то можна було б легко збентежитися, відступитися й не додати до того, що вже написано про нього, жодного рядка.

Горький посідає важливе місце в житті кожного з нас. Я навіть наслідуюсь сказати, що існує «чуття Горького», відчуття його постійної присутності в нашому житті.

Для мене в Горькому — вся Росія. Як я не можу уявити собі Росію без Волги, так я не можу подумати, що в ній немає Горького.

Він був уповноваженим представником безмежно талановитого російського народу. Він любив і досконало знав Росію. Знав, як кажуть геологи, у всіх «розрізах» — і в просторі і в часі. Не було нічого, чим би він нехтував у цій країні і що б він не побачив по-своєму, погорьковськи.

Це був збирач талантів, людина, що визначає епоху. Від таких людей, як Горький, можна починати літочислення.

При першому знайомстві мене насамперед вразила в ньому незвичайна його зовнішня витонченість, незважаючи на легку сутулість і глухуватий говір. Він був у тій стадії духовної зрілості й розквіту, коли внутрішня довершеність накладає незгладимий відбиток на зовнішності, на рухах, манері говорити, на одязі — на всьому вигляді людини.

Цю витонченість, поєднану з упевненою силою, було помітно в широких кистях його рук, в уважному погляді, в ході і в костюмі, який він носив вільно й навіть до деякої міри артистично недбало.

Я часто в думці бачу його таким, як про це розповідав мені один письменник, що жив у Горького в Криму, в Тесселі.

Письменник цей прокинувся якось дуже рано і підійшов до вікна. Морем котився розгнаний шторм. З півдня дув напружений, тугий вітер, шумів у садах і скрипів флюгерами.

Недалечко від будиночка, де жив письменник, росла величезна тополя. Піднебесна тополя, сказав би про неї Гоголь. І от письменник побачив, що біля тополі стоїть Горький і, піднявши голову й спираючись на палицю, пильно дивиться на могутнє дерево.

Усе важке й густе листя тополі тремтіло й шуміло від шторму. Все листя було напружено витягнуте за вітром, перекинувшись догори сріблястою стороною. Тополя гула, як велетенський орган.

Горький дуже довго стояв нерухомо й дивився на тополя, здійнявши капелюх. Потім він щось сказав і пішов у глиб саду, але кілька разів зупинявся й оглядався на тополя.

За вечерею письменник насмілився й запитав Горького, що він сказав тоді, біля тополі. Горький не здивувався й відповів:

— Ну, якщо ви за мною підглядали, то так тому й бути, признаюсь. Я сказав — яка могутність!

Одного разу я був у Олексія Максимовича в його загородньому будинку в Горках. Був літній день, весь у кучерявих, легких хмарах, що мережали прозорою тінню квітучі зелені узгір'я за Москвою-рікою. По кімнаті дуло теплим вітром.

Горький говорив зі мною про мою останню повість — «Колхиду» — так, неначе я був знавцем субтропічної природи. Це мене дуже бентежило. Але, незважаючи на це, ми засперечалися про те, чи хворіють собаки малярією, і Горький нарешті здався і навіть згадав, добродушно посміхаючись, випадок із свого життя, коли він бачив біля Поті хворих на малярію, скуйовджених, стогнучих курей.

Говорив він так, як тепер уже ніхто з нас говорити не вміє, — виразною, соковитою мовою.

Тоді я щойно прочитав дуже рідкісну книгу нашого моряка, капітана Гернета. Називалась вона «Льодові лишаї».

Гернет був один час радянським морським представником в Японії, там написав цю книгу, сам набрав її у друкарні, тому що не знайшов серед японців складача, який знав би російську мову, і відтиснув усього п'ятсот примірників цієї книги на тонкому японському папері.

У книзі капітан Гернет виклав свою дотепну теорію повернення до Європи міоценового субтропічного клімату. В епоху міоцену по узбе-

режжю Фінської затоки і навіть на Шпіцбергені росли непрохідні магнолійові і кипарисові ліси.

Я не можу тут докладно розповісти про теорію Гернета — для цього потрібно було б надто багато місця. Але Гернет незаперечно довів, що якби пощастило розтопити льодовий панцир Гренландії, то до Європи повернувся б міоцен і в природі настав би золотий вік.

Єдиною слабкістю цієї теорії була цілковита неможливість розтопити льоди Гренландії. Тепер, після винаходу атомної енергії, це можна було б, мабуть, зробити.

Я розповів Горькому про теорію Гернета. Він тарабанив пальцями по столу, і мені здалося, що він слухає мене тільки із ввічливості. Але виявилось, що він був захоплений цією теорією, її стрункою незаперечністю і навіть якоюсь урочистістю.

Він довго обговорював її, все більше похваляючись, і попрохав надіслати йому цю книгу, щоб перевидати її більшим тиражем у Росії. І довго говорив про те, скільки розумних і хороших несподіванок підкараулюють нас на кожному кроці.

Але видати книгу Гернета Олексій Максимович не встиг — незабаром він помер.

ВІКТОР ГЮГО

На острові Джерсей у Ламанші, де Віктор Гюго жив у вигнанні, йому споруджено пам'ятник. Пам'ятник стоїть на урвищі над океаном. Постамент пам'ятника дуже невисокий, всього двадцять чи тридцять сантиметрів. Він увесь

заріс травою. Тому здається, ніби Гюго стоїть просто на землі.

Гюго начебто йде проти сильного вітру. Він зігнувся, плащ на ньому розвівається. Гюго придержує капелюх, щоб його не зірвало. Він весь у боротьбі з натиском океанської бурі.

Пам'ятник поставлено у місцевості дикій і пустельній, звідки видно скелю, де загинув матрос Жилліат з «Трудівників моря».

Навколо, на скільки бачить око, гуде неспокійний океан, вилизує важкими хвилями підніжжя скель, здіймаючи й розгойдуючи зарості морської трави, і з важким гуркотом вривається в підводні печери.

Під час туманів чути, як похмуро ревуть сирени на далеких маяках. А ночами вогні маяків лежать по обрїю на самій поверхні океану. Вони часто поринають у воду. Тільки за цією ознакою можна зрозуміти, які величезні вали, застилаючи вогні маяків, котить океан на берег Джерсея.

У роковини смерті Віктора Гюго жителі Джерсея кладуть до підніжжя пам'ятника кілька гілок омели. Щоб покласти омелу до ніг Гюго, вибирають найвродливішу на острові дівчину.

У омели дуже цупкі овальні листочки оливкового кольору. Омела, за місцевим повір'ям, дає щастя живим і довгу пам'ять померлим.

Повір'я збувається. І після смерті бунтівний дух Гюго мандрує по Франції.

Це була невгамовна, бурхлива, полум'яна людина. Він перебільшував усе, що бачив у житті і про що писав. Так був створений його

зір. Життя складалося з гнівних і радісних пристрастей, піднесено й урочисто виражених.

Це був великий диригент словесного оркестру, який складався з одних тільки духових інструментів. Триумфуюча мідь труб, гуркіт литавр, пронизливий і тужливий свист флейт, приглушені крики гобоїв. Таким був його музичний світ.

Музика його книг була такою ж могутньою, як грім океанських прибоїв. Від неї здригалась земля. І здригалися кволі людські серця.

Але він не жалів їх. Він був несамопитий у своєму стремлінні запалити все людство своїм гнівом, захопленням і своєю шумною любов'ю.

Він був не тільки рицарем волі. Він був її провозвісником, глашатаєм, її трубадуром. Він ніби кричав на перехрестях усіх земних доріг: «До зброї, громадяни!!!»

Він вдерся в класичний і нуднуватий вік, як ураганний вітер, як вихор, що несе потоки дощу, листя, хмари, пелюстки квітів, порохований дим і зірвані з капелюхів кокарди.

Цей вітер було названо Романтикою.

Він протяг застояле повітря Європи і сповнив його диханням нестримної мрії.

Я був оглушений і зачарований цим несамопитим письменником ще в дитинстві, коли прочитав п'ять разів підряд «Знедолених». Я закінчував цей роман і того ж дня починав його читати знову.

Я дістав карту Парижа і відзначав на ній усі ті місця, де відбувалася дія цього роману. Я ніби сам став його учасником і досі в гли-

бині душі вважаю Жана Вальжана, Козетту й Гавроша друзями дитинства.

Париж з того часу став не тільки батьківщиною героїв Віктора Гюго, але й моєю. Я полюбив його, ніколи не бачивши. З роками це почуття ставало ще міцнішим.

До Парижа Віктора Гюго приєднався Париж Бальзака, Мопассана, Дюма, Флобера, Золя, Жюль Валлеса, Анатолія Франса, Роллана, Доде, Париж Війона і Рембо, Меріме і Стендаля, Барбюса і Беранже.

Я збирав вірші про Париж і записував їх в окремий зошит. На жаль, я його загубив, але багато рядків із цих віршів я знаю напам'ять. Різні рядки — і пишні й прості.

Як побачите місто казкове,
За яке ви молились в віках —
І докору забудете слово
Й не відчує утоми рука.
В Люксембурзькiм саду при фонтані
Ви по травах пройдете уже
Під листовою широких платанів,
Як Мімі із романа Мюрже¹.

Гюго прищепив багатьом із нас цю першу любов до Парижа, і за це ми вдячні йому. Особливо ті, кому не пощастить побачити це велике місто.

МИХАЙЛО ПРИШВІН

Якби природа могла відчувати вдячність до людини за те, що вона проникла в її життя й оспівала її, то насамперед ця вдячність припала б на долю Михайла Пришвіна.

¹ Переклад А. М'ястківського.

Михайло Михайлович Пришвін — це було ім'я для міста, а в тих місцях, де Пришвін почував себе як дома — в хатах об'їждчиків, в затагнутих туманом річних заплавах, під хмарами й зірками степового російського неба — називали його просто «Михаличем». І, очевидно, журилися, коли ця людина зникала в містах, де тільки ластівки, що гніздилися під залізними дахами, нагадували їй про її «журавлину батьківщину».

Життя Пришвіна — приклад того, як людина відреклася від усього наносного, нав'язаного їй оточенням, і почала жити тільки «за велінням серця». В такому способі життя полягає найбільший здоровий розум. Людина, що живе, «як серце каже», у злагоді зі своїм внутрішнім переконанням, — завжди творець, збагачувач і митець.

Невідомо, що зробив би в своєму житті Пришвін, коли б він лишився агрономом (це була його перша професія). У всякому разі, він навряд чи відкрив би мільйонам людей російську природу, як світ найтоншої і світлої поезії. Просто на це у нього не вистачило б часу. Природа вимагає уважного ока і безперервної внутрішньої роботи над створенням у душі письменника ніби «другого світу» цієї природи, який збагачує нас думками й облагороджує нас побаченою художником її красою.

Якщо уважно прочитати все написане Пришвіним, то лишається переконання, що він не встиг розповісти нам і сотої частини того, що він чудово бачив і знав.

Для таких майстрів, як Пришвін, мало одного життя, — для таких майстрів, що можуть

написати цілу поему про кожний опадаючий осінній листок. А цих листків падає сила. Скільки ж листків упало, забираючи з собою невисловлені думки письменника — ті думки, про які Пришвін казав, що вони падають, як листя, без жодних зусиль!

Пришвін походив із старовинного російського міста Єльця. Із цих же місць вийшов Бунін, що вмів так само, як і Пришвін, наповнювати природу забарвленням людських думок і настроїв.

Чим пояснити? Очевидно, тим, що природа східної частини Орловщини, природа навколо Єльця, — дуже російська, дуже проста й небагата. І ось у цій її властивості, навіть у деякій її суворості, й полягає розгадка письменницької зірності Пришвіна. На простоті ясніше виявляються якості землі, стає гострішим погляд і зібранішою думка.

Простота промовляє до серця сильніше, ніж блиск і безліч фарб, бенгальські вогні заходячого сонця, кипіння зоряного неба і лакована рослинність тропіків, яка нагадує могутні водоспади, цілі Ніагари листя й квітів.

Про Пришвіна писати важко. Його треба виписувати для себе в заповітні зошити, перечитувати, відкриваючи нові скарби в кожному рядку, входячи в його книги, як ми увіходимо ледве помітними стежками в дрімучий ліс з його говором джерел і благоуханням трав, — заглиблюючись у різноманітні думки й настрої, властиві цій чистій розумом і серцем людині.

Пришвін думав про себе як про поета, «розіц'ятого на хресті прози». Але він помилявся.

Його проза далеко сильніше проінята соком поезії, ніж більшість віршів і поем.

Книги Пришвіна, кажучи його ж словами, — це «безмірна радість постійних відкриттів».

Кілька разів я чув від людей, що тільки-но відклали прочитану пришвінську книгу, однакові слова: «Це справжні чари».

З дальшої розмови з'ясовувалось, що під цими словами люди розуміли трудно пояснюване, але справжнє, властиве тільки Пришвіну очарування.

У чому його таємниця? У чому секрет цих книг? Слова «чари», «чарування» стосуються звичайно до казок. Але ж Пришвін не казкар. Він людина землі, «матері сирій землі», свідок усього, що відбувається навколо нього у світі.

Таємниця пришвінської привабливості, його чарівності, саме у цій його проникливості.

Це та проникливість, яка в кожній дрібниці відкриває цікаве, яка під обридливим покривом навколишніх явищ бачить глибокий зміст.

Все виблискує поезією, як трава від роси. Найменший листочок осики живе своїм життям.

Я беру книгу Пришвіна, відкриваю її і читаю:

«Ніч минула під великим чистим місяцем, і на ранок ліг перший мороз. Усе було сиве, але калюжі не замерзали. Коли появилoся сонце і розігріло, то дерева і трави покрилися такою великою росою, такими сяючими візерунками глянуло з темного лісу гілля ялин, що на це оздоблення не вистачило б алмазів усієї нашої землі».

В цьому воістину алмазному уривку все просте, точне й повне невмирущої поезії.

Придивіться до слів у цьому уривку, і ви погодитесь із Горьким, коли він говорив, що Пришвін володів «досконалим умінням надавати гнучким сполученням звичайних слів майже фізичної відсутності усього».

Але цього мало. Мова Пришвіна — мова народна. Вона могла скластися лише в тісному єднанні російської людини з природою, в праці, в простоті й мудрості народного характеру.

Кілька слів: «Ніч минула під великим чистим місяцем» зовсім ясно передають мовчазну й величну ходу ночі над сплячою країною. І «ліг мороз», і «дерева покрилися великою росю» — все це народне, живе, ніяк не підслухане чи взяте з записної книжки, а власне, своє, тому що Пришвін був людиною з народу, а не тільки спостерігачем цього народу збоку, ніби матеріалу для своїх писань, як це, на жаль, часто трапляється з письменниками.

У ботаніків є термін — різнотрав'я. Його звичайно застосовують до квітучих луків. Різнотрав'я — це сплетіння сотень різноманітних і веселих квітів, що розкинулися суцільними озерами по заплавах рік.

Прозу Пришвіна з повним правом можна назвати різнотрав'ям російської мови. Слова у Пришвіна цвітуть, виблискують. Вони то шелестять, як трави, то бурмочуть, як джерельця, то пересвистують, як пташки, то подзвонюють, як перший лід, то, нарешті, лягають у нашої пам'яті повільним строем, схожим на течію зірок.

Чари пришвінської прози саме й поясню-

ються його обширними знаннями. В будь-якій галузі людського знання міститься сила-силенна поезії. Поетам давно слід було б це зрозуміти.

Наскільки величнішою стала б улюблена поетами тема зоряного неба, якби вони добре знали астрономію.

Одна справа — ніч з безіменним і тому недосить виразним небом і зовсім інша справа — та сама ніч, коли поет знає закони руху зоряної сфери і коли у воді озер відображається не якийсь сузір'я взагалі, а блискучий Оріон.

Прикладів того, як найнезначніше знання відкриває для нас нові області краси, можна навести багато. У всякого щодо цього свій досвід.

Але зараз я хочу розповісти про випадок, коли один рядок з Пришвіна пояснив мені явище, яке до того здавалось мені випадковим. І не тільки пояснив, але й надав йому, я б сказав, закономірної принадності.

Я давно помітив у заливних луках на Оці, що квіти подекуди ніби зібрані в окремі пишні грядки, а подекуди серед звичайних трав раптом простяглася звивиста стрічка суцільних однакових квітів. Особливо добре це видно з маленького літака У-2, який прилітає на луки опилювати від комарів ями та невеличкі болота.

Я роками спостерігав ці високі й запашні стрічки квітів, захоплювався ними, але не знав, чим пояснити це явище. Та я, признатися, й не замислювався над цим.

І ось у Пришвіна у «Порах року» я нарешті знайшов це пояснення всього в одному рядку в крихітному уривку під назвою «Ріки квітів»:

«Там, де мчали весняні потоки, тепер всюди потоки квітів».

Я прочитав це і відразу зрозумів, що смуги квітів виростили саме там, де весною проходила тала вода, залишаючи після себе родючий мул. Це була ніби квіткова карта весняних потоків.

Недалеко від Москви протікає річка Дубна. Її обжили люди протягом тисячоліть, вона добре відома, нанесена на карти. Вона спокійно тече серед підмосковних гаїв, зарослих хмелем, синіючих узгір'їв і полів, повз старовинні міста і села — Дмитрова, Вербілок, Талдома. Тисячі людей перебували на цій річці. Були серед цих людей письменники, художники і поети. І ніхто не помітив у Дубні нічого особливого, вартого опису. Ніхто не пройшов її берегами, як по невідкритій країні.

Зробив це Пришвін. І скромна Дубна заіскрилася під його пером серед туманів і тліючих заходів сонця, як географічна знахідка, як відкриття, як одна з найцікавіших рік країни — зі своїм особливим життям, рослинністю, єдиним, властивим тільки їй краєвидом, побутом надрічних жителів і історією.

У нас були і є вчені-поети, такі, як Тімірязев, Ключевський, Кайгородов, Ферсман, Обручов, Мензбір, Арсен'єв, як померлий у молоді роки ботанік Кожевников, що написав строго наукову й захоплюючу книгу про весну й осінь у житті рослин.

І у нас були й є письменники, що зуміли ввести науку в свої повісті й романи, як найнеобхіднішу рису прози — Мельников-Печерський, Аксаков, Горький, Пінегін та інші.

Але Пришвін посідає серед цих письменників особливе місце. Його великі знання в галузі етнографії, фенології, ботаніки, агрономії, метеорології, історії, фольклору, орнітології, географії, краєзнавства та інших наук органічно входять у його письменницьке життя. Вони не лежать мертвим вантажем. Вони живуть у ньому, невпинно збагачуючись його досвідом, його спостережливістю, його щасливою властивістю бачити наукові явища в самому їхньому поетичному вираженні, на малих і великих, але однаково несподіваних прикладах.

Пришвін пише про людину, ніби трохи прируживши очі від своєї проникливості. Його не цікавить наносне. Його цікавить та мрія, яка живе у кожного в серці, хай то буде лісоруб, швець, мисливець чи знаменитий учений.

Витягти з людини назовні його заповітну мрію — ось у чому завдання. А зробити це важко. Нічого людина так глибоко не ховає, як мрію. Може, тому, що вона не терпить найменшого висміювання, навіть жарту, і вже, звичайно, не терпить дотику байдужих рук.

Тільки однодумцеві можна безкарно довірити мрію. Таким однодумцем невідомих наших мрійників і був Пришвін. Згадайте хоча б його оповідання «Черевики» про шевців-«вовчків» з «Мар'їної Рощі», які задумали зробити найелегантніше й найменше у всьому світі взуття для жінки комуністичного суспільства.

Після Пришвіна лишилась велика кількість записів і щоденників. У цих записах міститься багато роздумів Михайла Михайловича про

письменницьку майстерність. У цій справі він був таким же проникливим, як і в своєму ставленні до природи.

Мені здається взірцевим за вірністю думки оповідання Пришвіна про простоту прози. Зветься воно «Митець». В оповіданні йде розмова письменника з хлопчиком підпаском про літературу.

Ось ця розмова:

Підпасок говорить Пришвіну:

«— Якби ти по правді писав, а то ж, мабуть, усе вигидав.

— Не все,— відповів я,— але є трохи.

— От я б — так написав!

— Усе б по правді?

— Усе. От узяв би й про ніч написав, як ніч на болоті проходить.

— Ану, як?

— А от так! Ніч. Кущ великий-великий біля бочага. Я сиджу під кущем, а каченята — свись, свись, свись...

Зупинився. Я подумав — він підшукує слова чи чекає на образи. Але він витяг сопілку й почав просвердлювати в ній дірочку.

— Ну, а далі ж що? — спитав я. — Ти ж по правді хотів ніч показати.

— А я ж і показав,— відповів він,— усе по правді. Кущ великий-великий! Я сиджу під ним, а каченята всю ніч — свись, свись, свись.

— Дуже вже коротко.

— Що ти, «коротко»! — здивувався підпасок. — Всю ж ніч: свись, свись, свись...

Обмірковуючи це оповідання, я сказав:

— Як гарно!

— Невже ж погано,— відповів він.

У своїй письменницькій справі Пришвін був переможцем. Мимоволі пригадуються його слова: «...Якби навіть дикі болота одні були свідками твоєї перемоги, то й вони процвінуть незвичайною красою, — і весна залишиться тобі назавжди, одна весна, слава перемозі».

Так, весна пришвінської прози залишиться назавжди в житті наших людей і в нашій радянській літературі.

ОЛЕКСАНДР ГРІН

У час моєї юності всі ми, гімназисти, зачитувались випусками «Універсальної бібліотеки». Це були маленькі книги в жовтій паперовій обкладинці, надруковані петитом.

Коштували вони надзвичайно дешево. За десять копійок можна було прочитати «Тартарена» Доде чи «Містерії» Гамсуна, а за двадцять копійок — «Давида Копперфільда» Діккенса чи «Дон-Кіхота» Сервантеса.

Російських письменників «Універсальна бібліотека» друкувала тільки як виняток. Тому, коли я купив черговий випуск з чудною назвою «Синій каскад Теллурі» і побачив на обкладинці ім'я автора — Олександр Грін, — то, природно, подумав, що Грін іноземець.

У книзі було кілька оповідань. Пам'ятаю, я відкрив книгу, стоячи біля кіоска, де я її купив, і прочитав навмання:

«Нема більш безладного й чудового порту, ніж Лісс. Різномовне це місто схоже на бродягу, який вирішив нарешті зануритись у негрі осідлості. Будинки розкидано, як попало, серед кількох натяків на вулиці. Вулиць у звичайно-

му розумінні цього слова не могло бути у Ліссі, тому що місто виникло на уламках скель і горбів, з'єднаних сходами, мостами й вузькими стежечками.

Усе це завалено суцільною густою тропічною зеленню, у віялоподібній тіні якої виблискують дитячі палкі очі жінок. Жовте каміння, синя тінь, мальовничі щілини старих стін. Десь у горбастому дворі — величезний човен, якого, покурюючи люльку, лагодить босий відлюдник. Спів удалині та його луна у проваллях. Базари на палях під тентами й величезними парасольками. Блиск зброї, яскраве вбрання, аромат квітів і зелені, що породжують глуху тугу, як уві сні, за побаченнями і закоханістю. Гавань — брудна, як молодий сажотрус. Сувої парусів, їх сон і крилатий ранок, зелена вода, скелі, даль океану. Вночі — магнетична пожежа зірок, човни з веселими голосами — оце Лісс!»

Я читав, стоячи в холодку квітучого київського каштана, читав, не відриваючись, поки не дочитав до кінця цю химерну, як сон, незвичайну книгу.

Раптом я відчув тугу за блиском вітру, за солонуватим запахом прозорої морської води, за Ліссом, за його гарячими завулками, палкими очима жінок, шершавим камінням з залишками білих черепашок, рожевим димом хмар, що стрімко злітають в синяву небозводу.

Ні! Це була, мабуть, не туга, а пристрасне бажання побачити все це на власні очі і безтурботно зануритися у вільне приморське життя.

І тут я згадав, що якісь окремі риси цього блискучого світу я вже знав. Невідомий пись-

менник Грін тільки зібрав їх на одній сторінці. Але де я усе це бачив?

Я згадував недовго. Звичайно, в Севастополі, в місті, що ніби піднялося з зелених морських хвиль до сліпучобілого сонця і було перерізане смугами тіней, синіх, як небо. Вся весела плутанина Севастополя була тут, на с орінках Гріна.

Я почав читати далі й наткнувся на матроську пісеньку:

Хрест Південний сіяє вдалі.
З першим вітром проснеться компас.
Бог вберіг кораблі,
Хай помилує й нас!¹

Тоді я ще не знав, що Грін сам придумував пісні для своїх оповідань.

Люди п'яніють од вина, сонячного блиску, від безжурної радості, щедрості життя, яке ніколи не стомлюється вводити нас в сяйво і прохолоду своїх привабливих куточків, нарешті — від «почуття високого».

Все це існувало в оповіданнях Гріна. Вони п'янили, як западне і незвичне повітря, що збиває нас з ніг після чаду задушливих міст.

Так я познайомився з Гріном. Коли я довідався, що Грін — росіянин і що звать його Олександр Степанович Грїневський, то це мене не дуже здивувало. Може, тому, що Грін був для мене на той час явним чорноморцем, представником у літературі того племені письменників, до якого належали і Багрицький, і Катаєв, і багато інших письменників-чорноморців.

Здивувався я, коли довідався про біографію

¹ Переклад А. М'ястківського.

Гріна, довідався про нечувано тяжке життя відщепенця й неприкаяного бродяги. Було незрозуміло, як ця замкнена в собі й побита злигоднями людина пронесла через нестерпно тяжке існування великий дар могутньої й чистої уяви, віру в людину й соромливу усмішку. Недарма він написав про себе, що «завжди бачив пейзаж із хмар над поганню й сміттям невисоких будівель».

Він з повним правом міг би сказати про себе словами французького письменника Жюльєна Ренара: «Моя батьківщина — там, де пропливають найпрекрасніші хмари».

Коли б Грін помер, залишивши нам тільки одну свою поему в прозі «Червоні паруси», то й цього було б досить, щоб поставити його в ряд видатних письменників, які тривожать людське серце закликком до довершеності.

Грін писав майже всі свої твори для виправдання мрії. Ми повинні бути вдячними йому за це. Ми знаємо, що майбутнє, до якого ми прагнемо, народилося з непереможної людської властивості — вміння мріяти й любити.

ЕДУАРД БАГРИЦЬКИЙ

Можна заздалегідь попередити біографів Едуарда Багрицького, що їм доведеться зазнати лиха, чи, як кажуть, «довідатися, почім ківш лиха», тому що біографію Багрицького визначити важко.

Багрицький стільки розповідав про себе дивовижних вигадок, вони зрештою так міцно зрослися з його життям, що часом неможливо розпізнати, де істина, а де легенда. Неможливо

встановити правду, «одну тільки правду й нічого, крім правди».

До того ж я не переконаний в тому, чи варто взагалі братися за цю невдячну працю. Вигадки Багрицького були характерною частиною його біографії. Він сам щиро вірив їм.

Без них не можна собі уявити цього поета з сірими, з іскорками сміху очима і уривчастим, але співучим голосом.

На узбережжі Егейського моря живе мальовниче плем'я «левантійців» — веселих і діяльних людей. Це плем'я об'єднує представників різних народів — греків і турків, арабів і євреїв, сірійців і італійців.

У нас у Радянському Союзі є свої «левантійці». Це «чорноморці» — теж люди різних народів, але однаково життєрадісні, насмішкуваті, сміливі й закохані без пам'яті в своє Чорне море, в сухе сонце, портове життя, в «Одесумаму», в абрикоси й кавуни, в строкате кипіння берегового життя.

До цього племені належав Едуард Багрицький.

Він нагадував то лінивого матроса з херсонського дубка, то одеського «пацана»-птахолова, то відчайдушного бійця з загону Котовського, то Тіля Уленшпігеля.

Із цих неначе несумісних рис, якщо додати до них самовіддану любов до поезії і величезну поетичну ерудицію, складався цільний і чарівний характер цієї людини.

Вперше я зустрівся з Багрицьким на хвилерізі в Одеському порту. Він щойно написав «Поему про кавун» — дивовижну за сокови-

тістю відчуттів і слів, ніби забризкану штормовою чорноморською хвилею.

Ми ловили на довгі шнури-самолови, закинуті в море, бичків і барабульку. Повз нас проходили на залатаних парусах чорні дубки з Очакова з горами смугастих кавунів. Задував свіжак, і дубки хиталися і по борти сідали в воду, розкидаючи навколо себе піну.

Багрицький облизав солоні губи й, задихаючись, почав співуче читати «Поему про кавун».

Дівчина знаходить на березі викинутий прибоєм кавун з намальованим серцем, — очевидно, із розбитої шхуни.

Хто б міг врозумить її, того нема,
Що вона у руках моє серце трима!..

Він охоче читав напам'ять вірші першого-ліпшого поета. Пам'ять у нього була феноменальна. В його читанні навіть у добре знайомих віршах несподівано появлялась нова, співуча мелодія. Ні до Багрицького, ні після нього я не чув такого читання.

Усі звукові якості кожного слова й строфи досягали свого повного, пекучого й щемлячого виразу. Чи то був Бернс з його піснею про Джона Ячмінне Зерно, блоківська «Донна Анна» чи пушкінське «Для берегів вітчизни дальніх...» — що б не читав Багрицький, його не можна було слухати без глибокого хвилювання — провісника сліз.

Із порту ми пішли на Грецький базар. Там була чайна, де видавали до чаю сахарин, шматочок чорного хліба й бринзу. З раннього ранку ми не їли.

В Одесі на той час жив старий жебрак.

Його жахалося все місто тому, що він просив милостиню не так, як це звичайно робиться. Він не принижувався, не простягав дрижачої руки й не гутнявив: «Пани милосердні! Зверніть увагу на моє каліцтво!»

Ні! Високий, сивобородий, з червоними склеротичними очима, він ходив тільки по чайних. Ще не переступивши порога, він починав посылати хриплим громовим голосом прокльони на голови відвідувачів.

Найжорстокіший біблійський пророк Ієремія, ушавлений як неперевершений майстер прокльонів, міг би, як кажуть одесити, «зійти на ніщо» перед цим жебраком.

— Де ваша совість, люди ви чи не люди?!— кричав цей дідуган і негайно сам відповідав на своє риторичне запитання: — Які ж ви люди, коли сидите і їсте хліб із жирною бринзою без всякої уваги, а стара людина ходить з ранку голодна і порожня, як барило! Довідалася б ваша мати, на кого ви стали схожі, так, може, вона б раділа, що не дожила побачити таке нахабство. А ви чого відвертаєтесь від мене, товаришу? Ви ж не глухий? Краще заспокойте свою чорну совість і допоможіть старій голодній людині!

Всі подавали цьому жебракові. Ніхто не міг витримати його натиску. Казали, що на зібрані гроші старий крупно спекулював сіллю.

У чайній нам подали чаю й чудової гострої бринзи, загорненої у мокру полотняну ганчірочку. Від цієї бринзи боліли ясна.

У цей час увійшов жебрак і з порога вже прокричав прокльони.

— Ага! — зловісно сказав Багрицький. —

Він, здається, попався. Нехай він тільки підійде до мене. Хай він тільки спробує підійти! Хай він тільки насмілиться підійти!

— Що ж тоді буде? — спитав я.

— Погано йому буде, — відповів Багрицький. — Ой, погано! Аби він тільки підійшов до нашого столика.

Жебрак насувався невблаганно. Нарешті він зупинився біля нас, кілька секунд дивився на бринзу скаженими очима, і щось клекотіло в його горлі, — може, це була така велика лють, що старий задихався й не міг її висловити. Але все ж він прокашлявся й закричав:

— Коли, зрештою, у цих людей прокинеться совість? Це ж треба подивитися збоку, коли вони поспішають з'їсти бринзу, щоб не віддати хоч чверть її, — я не кажу — половину, — нещасному старому.

Багрицький устав, притиснув руку до серця і тихо й зворушливо почав говорити, не відводячи очей від склеротичного старого, — говорив з тремтінням у голосі, із сльозою, з трагічним надривом:

Друже мій, брате знеможений в муках тяжких,
Хто б не був ти, душею кріпись.

Жебрак осікся. Він витріщився на Багрицького. Очі його побіліли. Потім він почав повільно відступати і на словах: «Вір, наступить той час, коли згине Ваал» — повернувся, перекинув стілець і побіг на зігнутих ногах до виходу із чайної.

— От бачите, — сказав Багрицький серйозно, — навіть одеські жебраки не витримують Надсона!

Вся чайна гриміла від реготу.

Цілими днями Багрицький пропадав у степу за Сухим лиманом і ловив там сільцями птахів.

У біленій вапном кімнаті Багрицького на Молдаванці висіли десятки кліток з облізлими птахами. Він ними дуже хвастася, особливо якимись незвичайними джурбаями. Це були непоказні степові жайворонки, такі ж розтріпані, як і всі інші птахи.

З кліток увесь час сипалось на голову гостей і хазяїна лушпиння від розкльованого насіння.

На годування цих птахів Багрицький витрачав останні гроші.

Одеські газети платили йому копійки: по п'ятдесят карбованців за чудові вірші. Через кілька років ці вірші знала й вивчала напам'ять уся молодь.

Багрицький, очевидно, вважав це за справедливе. Він не знав собі справжньої ціни і в практичних справах був боязким. Коли він вперше приїхав у Москву, то ніколи не ходив сам до видавництва і редакцій, а брав з собою «для хоробрості» когось із друзів. Переговори вів головним чином приятель, а Багрицький мовчав і усміхався.

У Москві він зупинився у мене в підвалі в Обиденському провулку. Приїхавши, він попередив: «Стоятиму у вас постоем». І дійсно, за весь місяць він вийшов до міста тільки двічі, а решту часу просидів на тахті, підібгавши потурецькому ноги, задихаючись від астматичного кашлю.

На тахті він обклався книгами, чужими рукописами віршів і порожніми коробками від

цигарок. На них він записував свої вірші. Іноді він губив їх, але засмучувався цим дуже недовго.

Отак він просидів увесь місяць, захоплюючись «Улалаєвщиною» Сельвінського, розповідаючи неможливі історії й бесідуючи з «літературними хлопчиками» — одеситами, які налетіли на нього хмарою, тільки-но він з'явився в Москві.

Незабаром він зовсім переїхав до Москви і замість птахів завів величезні акваріуми з рибами. Його кімната була схожа на підводний світ. Він міг годинами сидіти на дивані, думати й дивитись на різнокольорових риб.

Майже такий загадковий підводний світ було видно з одеського хвилерізу — так само хиталися стебла срібної підводної трави, схожі на корали, й повільно пропливали голубі медузи, поштовхами стискуючи морську воду.

Мені здається, що переїзд до Москви був помилкою. Багрицькому не можна було відриватися од півдня, моря й Одеси, навіть од його улюбленої одеської їжі — баклажанів, помідорів, бринзи, свіжої скумбрії. Він був увесь прогрітий півднем, жаром жовтого ніздрюватого вапняку, з якого збудована вся Одеса, пропах полином, сіллю, акацією й морем.

Він помер передчасно, ще не перебродивши, не готовий до того, щоб узяти, як він казав, ще кілька важких верховин поезії.

За його труною йшов, дзвінко цокаючи підковами по гранітному бруку, кавалерійський ескадрон. І пригадувалась «Дума про Опанаса», кінь Котовського, що «іскриться білим рафінадом», широка степова поезія, яка ходила

разом з Баґрицьким, держачись за його руку, запорошеними гарячими шляхами, поезія — спадкоємниця «Слова о полку Ігоревім» і Тараса Шевченка, міцна, як запах чебрецю, за-смагла, як приморське дівча, весела, як свіжий вітер «левант» над рідним Чорномор'ям.

МИСТЕЦТВО БАЧИТИ СВІТ

Живопис учить дивитися й бачити (це речі різні й не завжди співпадають). Завдяки цьому живопис зберігає живим і недоторканим те почуття, що є тільки у дітей.

Олександр Блок

Людина зупиняється, вражена, перед такими речами, які не можуть відігравати ніякої ролі в її житті: перед відображеннями, яких не можна схопити, перед стрімкими скелями, яких не можна засіяти, перед дивовижним кольором неба.

Джон Рескін

незаперечні істини, але вони часто лежать марно, ніяк не позначаючись на людській діяльності, через наші лінощі або неуцтво.

Одна з таких незаперечних істин стосується письменницької майстерності, особливо роботи прозаїків. Вона полягає в тому, що знання усіх сусідніх галузей мистецтва — поезії, живопису, архітектури, скульптури й музики — надзвичайно збагачує внутрішнє життя прозаїка й надає

особливої виразності його прозі. Вона наповнюється світлом і фарбами живопису, свіжістю слів, властивою поезії, розмірністю архітектури, опуклістю і ясністю ліній скульптури і ритмом і мелодійністю музики.

Це все додаткові багатства прози, ніби її додаткові кольори.

Я не вірю письменникам, які не люблять поезії і живопису. В найкращому разі це люди з трохи лінивим і пихатим розумом, в найгіршому — неуки.

Письменник не може нехтувати нічим, що поширює його бачення світу, звичайно, якщо він майстер, а не ремісник, якщо він творець цінностей, а не обиватель, який наполегливо висмоктує щастя із життя, як жують американську жувальну резинку.

Часто буває, що після прочитаного оповідання, повісті або навіть довгого роману нічого не лишається в пам'яті, крім метушні сірих людей. Болісно намагаєшся побачити цих людей, але не бачиш, тому що автор не дав їм жодної живої риси.

І дія цих оповідань, повістей і романів відбувається на якомусь драглистому дні, позбавленому барв і світла, серед речей тільки названих, але не побачених автором і тому нам, читачам, не показаних.

Незважаючи на сучасність теми, безпорадністю віє від цих речей, написаних часто-густо з фальшивою бадьорістю. Нею намагаються замінити радість, особливо радість праці.

Причина цієї нудьги не тільки в емоційній бідності й неграмотності автора, але у його в'ялому, риб'ячому оці.

Такі повісті й романи хочеться розбити, як наглухо заклеєне вікно в задушливій, повній куряви кімнаті, щоб із дзвоном полетіли осколки і враз ринули знадвору свіжий вітер, шум дощу, крики дітей, гудки паровозів, блиск мокрого бруку,— вдерлось би все життя з його безладною на перший погляд і чудовою строкацією світла, фарб і шумів.

У нас немало книг, написаних неначе сліпами. Призначено їх зрячим, і в цьому полягає все безглуздя появи таких книг.

Для того щоб прозріти, треба не тільки дивитися на всі боки. Треба навчитися бачити. Добре може бачити людей і землю тільки той, хто її любить. Затертість і безбарвність прози часто буває наслідком холодної крові письменника, грізною ознакою його змертвіння. Але іноді це просте невміння, що свідчить про брак культури. Тоді це річ, як кажуть, поправима.

Як бачити, як сприймати світло й фарби — цьому можуть навчити нас художники. Вони бачать краще від нас. І вони вміють пам'ятати побачене.

Коли я був ще юним письменником, знайомий художник сказав мені:

— Ви, мій любий, ще не зовсім ясно бачите. Трохи мутнувате. І грубо. З ваших оповідань видно, що ви помічаєте тільки основні кольори й дуже забарвлені поверхні, а переходи й відтінки зливаються у вас у щось одноманітне.

— Що ж я можу зробити! — відповів я, виправдовуючись. — Таке вже око.

— Пусте! Хороше око — справа наживна. Попрацюйте, не лінуйтесь, над зором. Держіть його, як кажуть, у струні. Спробуйте місяць-

два дивитися на все з думкою, що вам це обов'язково треба намалювати фарбами. У трамваї, в автобусі, всюди дивіться на людей саме так. І через два-три дні ви переконаєтесь, що до цього ви не бачили в обличчях і десятої частини того, що помітили тепер. А через два місяці ви навчитесь бачити, і вам уже не треба буде змушувати себе до цього.

Я послухав художника, і дійсно — і люди і речі стали набагато цікавішими, ніж раніше, коли я дивився на них побіжно й поспішаючи.

І мене взяв їдкий жаль за марно витраченим часом. Скільки б я міг побачити за минулі роки чудових речей! Скільки цікавого безповоротно пішло, і його вже не воскресити!

Це був перший урок, який я одержав від художника. Другий урок був ще наочнішим.

Раз восени я їхав з Москви в Ленінград, але не через Калінін і Бологоє, а з Савеловського вокзалу — через Калязін і Хвойну.

Багато хто з москвичів і ленінградців не підозрівають про існування цього шляху. Він хоч і довший, проте цікавіший від звичного шляху через Бологоє. Цікавіший тим, що ця дорога проходить пустельними і лісистими краями.

Моїм попутником був маленький чоловік з вузенькими, але дуже жвавими очима. Одягнений він був мішкувато. Чоловік цей віз великий ящик з олійними фарбами і рулони заґрунтованого полотна. Легко було здогадатися, що це художник.

Ми розговорилися. Мій попутник розповів, що їде під місто Тіхвін, де є у нього приятель

лісник, житиме у нього на кордоні й малюватиме осінь.

— А чому ж ви забираєтесь так далеко, під Тіхвін? — спитав я.

— Там я облюбував одне місце, — по секрету відповів художник. — Усім місцям місце! Такого ніде не знайдеш. Чистий осиковий ліс! Тільки де-не-де трапляються ялини. Осика дає восени таке пишне вбрання, як ні одне дерево. Листя у неї чистого забарвлення. Пурпурне, лимонне, лілове і навіть чорне з золотим крапом. Під сонцем виходить чудове багаття. Попрацюю там до зими, а взимку подамся на берег Фінської затоки, за Ленінград. Там, ви знаєте, найкращий іній у Росії. Ніде я такого інею не бачив.

Я сказав, звичайно, жартома, що з такими знаннями мій попутник міг би скласти цінний путівник для художників, де що малювати.

— А що ж ви думаєте! — серйозно відповів художник. — Скласти неважко. Але тільки немає рації. Всі налізуть в одне місце, тоді як зараз кожний шукає собі красу окремо. А це набагато краще.

— Чому?

— Різноманітніше розкривається країна. В російській землі стільки краси, що всім художникам вистачить н тисячі років. Але знаєте, — додав він з тривогою, — людина почала дуже толочити й руйнувати землю. Але ж краса землі — річ священна, велика річ у нашому соціальному житті. Це одна з кінцевих наших цілей. Не знаю, як ви, але я в цьому переконаний. Без розуміння цього яка ж може бути передова людина!

Вдень я заснув, але незабаром мій сусід розбудив мене.

— Ви вже не гнівайтесь на мене — говорив він ніяково, — але краще встаньте. Розгортається ливовижна картина — гроза у вересні. Подивіться!

Я глянув за вікно. З півдня підіймалась важка й висока, в півнеба, хмара. Її перекреслювали спалахи блискавок.

— Матінко моя! — вигукнув художник. — Яка сила фарб! Такого освітлення ніяк не намалюєш, будь ти самим Левітаном.

— Яке освітлення? — спитав я розгублено.

— Господи! — з відчаєм сказав художник. — Куди ж ви дивитесь? Он бачите — там ліс зовсім темний, глухий: це на нього лягла тінь від хмари. А он, далі, на ньому бліді, жовті й зеленуваті плями: це від приглушеного сонячного світла з-за хмар. А вдаліні він увесь у сонці. Бачите? Весь як вилитий з червоного золота. І весь ажурний. Своєрідна золота стіна з візерунками. Або наче протягли по обрїю хвстину, яку вишили майстерниці на наших тіхвінських золотильнях. Тепер дивіться ближче, на смугу ялин. Бачите бронзовий блиск на хвої? Це від золотої стіни лісу. Вона обдає ялини своїм світлом. Відбите світло. Малювати його важко — легко огрубити. А он, бачите, там тільки слабке сяйво, я б сказав — така ніжність освітлення, що потрібна, звичайно, дуже спокійна й певна рука, щоб його передати.

Художник подивився на мене й засміявся.

— Яка сила все ж у світла, відбитого від осінніх лісів! Все купе як у загравах. І, зокре-

ма, ваше обличчя. От би так вас змалювати. Але, на жаль, все це на одну мить.

— У цьому й завдання художників,— сказав я,— щоб зупиняти на століття короткочасні речі.

— Стараємось,— відповів художник.— Якщо це скороминуче не застане нас зненацька, як зараз. Власне кажучи, художник ніколи не повинен бути без фарб, полотна й пензля. Вам краще, письменникам. Ви ці фарби носите в пам'яті. Дивіться, як все це швидко змінюється. Ач, як ліс пашить то світлом, то темнотою!

Попереду грозової хмари бігли на нас розірвані хмари і своїм стрімким рухом дійсно перемішали на землі всі барви. Плутанина багрецю, червоного й білого золота, малахіту, пурпуру й синьої темряви почалась у лісових далях.

Зрідка сонячний промінь, продершись крізь хмари, падав на окремі берези, й вони спалахували одна за другою, як золоті факели, але враз згасали. Передгрозовий вітер налітав поривами і посилював цю мішанину барв.

— А небо, небо яке! — закричав художник.— Дивіться! Що воно тільки робить!

Гроза хмара курилась попелястим димом і швидко спускалась до землі. Вся вона була одноманітного аспідного кольору. Але кожний спалах блискавки відкривав у ній жовтуваті зловісні смерчі, сині печери й звивисті тріщини, освітлені зсередини рожевим тьмяним вогнем.

Пронизливий спалах блискавки змінювався в глибині хмари палахкотінням мідного полум'я. А ближче до землі, між хмарою та лісами, вже спустилися смуги зливи.

— Ну, як!? — кричав збуджений художник. — Таку чортівню не часто побачиш!

Ми переходили з ним від вікна в купе до вікна в коридорі. Занавіски тріпотіли од вітру і посилювали мерехтіння світла.

Хлинула злива. Провідник поспішно підняв вікна. Скисні шнури дощу заструменіли по шибках. Світло погасло, і тільки дуже далеко, біля самого обрію, крізь пелену дощу ще світилась остання позолочена смужка лісу.

— Ви що-небудь запам'ятали? — спитав художник.

— Дещо.

— І я тільки дещо, — з незадоволенням сказав він. — От пройде дощ, тоді фарби будуть тривкіші. Розумієте, сонце заграє на мокрому листі й стовбурах. Між іншим, у похмурий день перед дощем придивіться до світла. До дощу воно одне, під час дощу — інше, а після дощу — зовсім особливе. Тому що мокре листя дає повітря слабкий блиск. Сірий, м'який і теплий. Взагалі вивчати кольори й світло, любий ви мій, — насолода. Я свою долю художника ні на що не промінюю.

Художник зійшов уночі на маленькій станції. Я вийшов на платформу попрощатися з ним. Світив гасовий ліхтар. Спереду важко дихав паровоз.

Я позаздрих художникові і раптом розсердився на всі справи, заради яких я мусив був їхати далі і не міг лишитися хоч би на кілька днів у північній стороні. Тут кожна пілка вереску могла викликати стільки думок, що їх вистачило б на декілька поем у прозі.

Зовсім незрозумілим було те, що протягом

життя я, як і кожний, не дозволяв собі жити за велінням свого серця, а був зайнятий тільки нібито невідкладними справами.

Барви й світло в природі треба не стільки спостерігати, скільки ними просто жити. Для мистецтва годиться лише той матеріал, який завоював місце в серці.

Живопис важливий для прозаїка не тільки тим, що допомагає йому побачити й полюбити барви й світло. Живопис важливий ще й тим, що художник часто помічає те, чого ми зовсім не бачимо. Тільки після його картин ми теж починаємо це бачити й дивуватися, що не помічали цього раніше.

Французький художник Моне приїхав у Лондон і намалював Вестмінстерське абатство. Працював Моне в звичайний лондонський туманний день. На картині Моне готичні обриси абатства ледве виступають з туману. Намальовано картину віртуозно.

Коли картину було виставлено, вона збентежила лондонців. Вони були вражені тим, що туман у Моне був забарвлений у темночервоний колір, тоді як навіть із хрестоматій було відомо, що колір туману сірий.

Зухвалість Моне викликала спочатку обурення. Але обурені лондонці, вийшовши на свої вулиці, вдивилися в туман і вперше помітили, що він дійсно темночервоний.

Відразу почали шукати цьому пояснення. погодились на тому, що червоний відтінок туману залежить від великої кількості диму. Крім

того, цей колір туманові надають червоні цегляні лондонські будинки.

Але як би там не було, а Моне переміг. Після його картини всі почали бачити лондонський туман таким, як його побачив художник. Моне навіть прозвали «творцем лондонського туману».

Якщо звертатися до прикладів із свого життя, то я вперше побачив усю різноманітність барв російської непогоди після картини Левітана «Над вічним спокоєм».

До того часу негода була забарвлена в моїх очах в один смутний колір. Вся туга негоди і викликала, як я думав, саме тим, що вона з'їдала барви й затягала землю каламуттю.

Але Левітан побачив у цьому смутку якийсь відтінок величності, навіть урочистості і знайшов у ньому багато чистих барв. З того часу негода перестала гнітити мене. Навпаки, я навіть полюбив її за чистоту повітря, холод, коли палають шоки, олов'яні брижі рік, важке пересування хмар. Нарешті, за те, що під час негоди починаєш цінувати звичайні земні блага — теплу хату, вогонь в російській печі, писк самовара, суху соломку на долівці, застелену грубим рядном для нічлігу, заколисуючий шум дощу по покрівлі й солодку дрімоту.

Майже кожний художник, до якого б часу й до якої б школи він не належав, відкриває нам нові риси дійсності.

Мені пощастило кілька разів бути в Дрезденській галереї.

Крім «Сікстінської мадонни» Рафаеля, там є багато картин старих майстрів, перед якими

просто небезпечно зупинятися. Вони не відпускають від себе. На них можна дивитися годинами, можливо, днями, і чим довше дивишся, тим ширше наростає незрозуміле душевне хвилювання. Воно досягає того рівня, коли людина вже силоміць стримує сльози.

В чому причина цих непролитих сліз? В тому, що в цих полотнах — довершеність духу, влада генія, який змушує нас прагнути чистоти, сили й благородства власних помислів.

При спогляданні прекрасного виникає тривога, що передує нашому внутрішньому очищенню. Ніби вся свіжість дощів, вітрів, дихання квітучої землі, опівнічного неба й сліз, пролитих любов'ю, проникає в наше вдячне серце й назавжди оволодіває ним.

Імпресіоністи ніби посилили сонячне світло. Вони малювали під відкритим небом, а іноді, може, навмисне згущали фарби. Це призвело до того, що земля на їх картинах показана в тріумфуючому освітленні.

Земля стала святковою. В цьому не було ніякого гріха, як нема його ні в чому, що додає людині хоч трохи радощів.

Тому зовсім незрозумілі гоніння на імпресіоністів. Вони почалися з важкої руки ханжів, які вважали, що живопис існує тільки для дрібно-утилітарних цілей, а не для удосконалення людини. Іноді такі ідеї беруть, на жаль, верх над великою ідеєю про необхідність виховати повноцінну, емоційно багату, з високою культурою людину соціалістичного суспільства.

Імпресіонізм належить нам, як і вся інша багата спадщина минулого. Відмовлятися від нього — значить свідомо штовхати себе до об-

меженості. Ми ж не відмовляємося від «Сікстинської мадонни» Рафаеля, хоч цю геніальну картину написано на релігійну тему. Ми не такі дурні, щоб не зрозуміти, де проходить межа між живописним генієм і релігією. Не думаю, щоб хоч би одна радянська людина, захоплена «Сікстинською мадонною», раптом стала б віруючою. Безглуздість цієї думки очевидна. Чому ж ми серйозно зважаємо на такі сміхотворні думки, коли мова йде про імпресіоністів? Чим небезпечний для нас новатор Пікассо, імпресіоністи Матісс, Ван-Гог чи Гоген? Той, хто, до речі кажучи, виступив на боротьбу проти колоніальних французьких властей за незалежність тайтян?

Що в цьому небезпечного чи поганого? В якій заздрій чи пристосовницькій голові може з'явитись думка про необхідність викреслити з людської і, зокрема, нашої культури плеяду блискучих митців?

Після зустрічі в поїзді з художником я приїхав у Ленінград. Знову відкрилися переді мною урочисті ансамблі його майданів і пропорційних будівель.

Я подовгу вдивлявся в них, намагаючись розгадати їх архітектурну таємницю. Вона полягала в тому, що ці будівлі справляли враження величності, насправді ж вони не були реліквіями. Одна з найвидатніших будівель — будинок Головного штабу, витягнений плавною дугою навпроти Зимового палацу, своєю висотою не перебільшує чотириповерхового будинку. А тимчасом він набагато величніший першого-ліпшого висотного будинку Москви.

Розгадка була простою. Величність будівель

залежала від їх розмірності, гармонійних пропорцій і від невеликої кількості прикрас — віконних наличників, картушів та барельєфів.

Вдивляючись у ці будівлі, розумієш, що хороший смак — це насамперед почуття міри.

Я впевнений, що ці ж закони розмірності частин, відсутності всього зайвого, невеликої кількості прикрас, простоти, при якій видно кожна лінію, що й дає справжню насолоду, — все це якоюсь мірою стосується й до прози.

Письменник, який полюбив довершеність класичних архітектурних форм, звичайно, не допустить у своїй прозі важкої й незграбної композиції. Він буде домагатися розмірності частин і строгості словесного малюнка. Він уникатиме великої кількості розріджуючих прозу прикрас — так званого орнаментального стилю.

Композиція прозового твору має бути доведена до такого рівня, щоб нічого не можна було викинути і нічого додати без того, щоб не порушити змісту розповіді й закономірну течію подій.

Як завжди в Ленінграді, найбільше часу я і роводив у Російському музеї й Ермітажі.

Легкий сутінок Ермітажних залів, забарвлений темною позолотою, здавався мені священним. Я входив до Ермітажу, як у сховище людського генія. В Ермітажі я вперше, ще юнаком, відчув щастя бути людиною. І зрозумів, наскільки людина може бути великою і хорошою.

Спершу я губився серед бучної процесії художників. У мене запаморочувалася голова від безлічі й густоти кольорів, і, щоб спочити, я йшов до залу, де була виставлена скульптура.

Там я сидів дуже довго. І чим більше я дивився на статуї невідомих еллінських різьбярів чи на ледве помітні посмішки жінок Канови, тим ясніше розумів, що вся ця скульптура — поклик до прекрасного у самому собі, що вона провісниця найчистішої ранішньої зорі людства. Тоді поезія володітиме серцями і соціальний лад — той лад, до якого ми прямуємо через роки праці, турбот і душевного напруження, — буде засновано на красі справедливості, красі розуму, серця, людських взаємин і людського тіла.

Наш шлях — у золотий вік. Він буде. Прикро, звичайно, що ми не доживемо до нього. Але ми повинні бути щасливими з того, що вітер цього віку вже шумить навколо нас і змушує сильніше битися наші серця.

Недаром Гейне приходив у Лувр, годинами просиджував біля статуї Венери Мілосської і плакав.

За чим? За зганьбленою довершеністю людини. За тим, що шлях до найвищої довершеності важкий і далекий і йому, Гейне, який віддав людям отруту і блиск свого розуму, вже, звичайно, не дійти до тієї обітованої землі, куди його все життя кликало неспокойне серце.

В цьому — сила скульптури, та сила, без внутрішнього вогню якої неможливе передове мистецтво, особливо мистецтво нашої країни. А тим самим неможлива й значна проза.

Раніше ніж перейти до впливу поезії на прозу, я хочу сказати кілька слів про музику, тим більше, що музика й поезія іноді нероздільні.

Тему цієї короткої розмови про музику доведеться обмежити тільки тим, що ми звемо ритмом і музикальністю прози.

Справжня проза завжди має свій ритм.

Насамперед ритм прози вимагає такого розташування слів, щоб фраза сприймалася читачем без напруження, вся одразу. Про це говорив Чехов Горькому, коли писав йому, що «беллетристика повинна укладатися (в свідомості читача) враз, за секунду».

Читач не повинен зупинятися над книгою, щоб відновити правильний рух слів, відповідно до характеру того чи іншого уривка прози.

Взагалі письменник повинен тримати читача в напруженні, вести його за собою і не допускати у своєму тексті темних і неритмічних місць, щоб не давати читачеві можливості спіткнутися об ці місця і вийти тим самим з-під влади письменника.

В цьому напруженні, в захопленні читача, в тому, щоб змусити його однаково з автором мислити й відчувати, і полягає завдання письменника і дієвість прози.

Я гадаю, що ритмічності прози ніколи не можна досягти штучними засобами. Ритм прози залежить від таланту, від почуття мови, від хорошого «письменницького слуху». Цей хороший слух в якійсь мірі стикається зі слухом музикальним.

Але найбільше збагачує мову прозаїка знання поезії. Поезія має одну дивовижну властивість. Вона повертає слову його первісну незайману свіжість. Найбільш стерті, до кінця

«виговорені» нами слова, які зовсім втратили для нас образні риси і живуть тільки як словесна шкаралупа, в поезії починають виблискувати, дзвеніти, благоухати!

Чим це пояснити, я не знаю. Я гадаю, що слово оживає у двох випадках.

По-перше, коли йому повертають його фонетичну (звукову) силу. А це зробити в співучій поезії набагато легше, ніж у прозі. Тому і в пісні і в романсі слова сильніше діють на нас, ніж у звичайній мові.

По-друге, навіть стерте слово, поставлене у віршах в мелодійний музикальний ряд, ніби насичується загальною мелодією вірша і починає звучати в гармонії з усіма останніми словами.

І, нарешті, поезія багата на алітерації. Це одна з її дорогоцінних якостей. На алітерацію має право й проза.

Але головне не в цьому.

Головне в тому, що проза, коли вона досягає довершеності, є, по суті, справжньою поезією.

Чехов вважав, що лермонтовська «Тамань» і пушкінська «Капітанська дочка» доводять спорідненість прози з соковитим російським віршем.

Пришвін раз написав про себе (у приватному листі), що він «поет, розіп'ятий на хресті прози».

«Де межа між прозою й поезією,— писав Лев Толстой,— я ніколи не зрозумію». З незвичайною для нього гарячковістю він запитував у своєму «Щоденнику молодості»:

«Навіщо так щільно пов'язані поезія й проза, щастя з нещастям? Як треба жити? Намага-

тися поєднати раптом поезію з прозою чи навтішатись однією, а потім віддатися на волю другої? У мрії є риса, вища від дійсності. У дійсності є риса, вища від мрії. Повним щастям було б сполучення того й другого».

Цими словами, хоч і сказаними нашвидку, висловлено вірну думку: найвищим, захоплюючим явищем у літературі, справжнім щастям може бути лише органічне злиття поезії й прози чи, точніше, проза, наповнена суттю поезії, її животворними соками, найпрозорішим повітрям, її заповнюючою владою.

У цьому випадку я не лякаюсь слова «заполонюючий» (інакше кажучи — «що бере в полон»). Тому що поезія бере в полон, полонить і непомітно, але з непереможною силою підносить людину і наближує її до того стану, коли вона дійсно стає прикрасою землі, або, як простодушно, але щиро казали наші предки, «вінцем творіння».

До деякої міри мав рацію Володимир Одоевський, коли він сказав, що «поезія є провісницею того стану людства, коли воно перестане досягати й почне користуватися досягненим».

У КУЗОВІ ВАНТАЖНОЇ МАШИНИ

липні 1941 року я їхав на військовій вантажній машині з Рибниці на Дністрі до Тирасполя. Я сидів у кабіні поруч з мовчазним водієм.

Бура курява, розпечена сонцем, спалахувала клубами під колесами машини. Все навкруги — хати, соняшники, акації й суха трава — було вкрите цією шершавою курявою.

Сонце димилось в знебарвленому небі. Вода в алюмінійовій флязі була гаряча й пахла резиною. За Дністром гриміла канонада.

У кузові їхало кілька молодих лейтенантів. Іноді вони починали стукотіти в покрівлю кабіни й кричали: «Повітря!» Водій зупиняв машину, ми вискакували, відбігали якомога далі від дороги й лягали. Негайно із зловісним завиванням на дорогу пікірували чорні німецькі «Мессери».

Іноді вони помічали нас і стріляли з кулеметів. Але, на щастя, ніхто не постраждав. Кулі здіймали смерчі куряви. «Мессери» зникали,

і лишався тільки жар у всьому тілі від розпеченої землі, гудіння в голові й спрага.

Після одного з таких нальотів водій несподівано запитав мене:

— Ви про що думаете, коли лежите під кулями? Згадуєте?

— Згадую,— відповів я.

— І я згадую,— сказав, помовчавши, водій.— Ліси наші згадую костромські. Залишусь живий, повернусь на батьківщину — проситимусь у лісники. Візьму з собою дружину — вона у мене спокійна, красива — і дівчинку, і житимемо в сторожці. Вірите, як подумаю про це, так у серці починаються перебої. А водіям це не дозволено.

— Я теж,— відповів я.— Згадую свої ліси.

— А ваші хороші? — спитав водій.

— Хороші.

Водій натяг пілотку на лоб і дав газ. Більше ми не розмовляли.

Мабуть, ніколи я не згадував з такою гостротою улюблені місця, як на війні. Я ловив себе на тому, що нетерпляче чекаю ночі, коли десь, у глухій степовій балці, лежачи в кузові вантажної машини і вкрившись шинелею, можна повернутися думкою до цих місць і пройти ними повільно й спокійно, вдихаючи соснове повітря. Я говорив собі: «Сьогодні я піду на Чорне озеро, а завтра, якщо буду живий, на береги При чи до Требутино». І в мене завмирало серце від передчуття цих уявних походів.

Ось так раз я лежав під шинелею і уявляв до найдрібніших подробиць шлях на Чорне озеро. Мені здавалось, що не може бути в житті більшого щастя, ніж знову побачити ці місця

і пройти ними, забувши про всі турботи й незгоди, слухаючи, як легко калатає в грудях серце.

У цих своїх мріях у кузові машини я завжди виходив з сільської хати рано-вранці і йшов піщаною вулицею повз старі хати. На підвіконниках у жестянках від консервів цвів вогняний бальзамін. Його в тамтешніх місцях звуть «Ваня мокрий». Мабуть, тому, що товстий стовбур бальзаміна просвічує напроти сонця зеленим соком і в цьому соку іноді навіть видно бульбашки повітря.

Біля колодязя, де цілий день примлять відрами босі балакучі дівчата у ситцьових вилинялих платтях, треба звернути в провулок, чи, помісцевому, в «прожог». У цьому провулку, у крайній хатині, живе відомий на всю околицю красунь півень. Він часто стоїть на одній нозі на самому осонні й палає своїм пір'ям, як купа жевріючого вугілля.

За півнем хати кінчаються й тягнуться, звертаючи плавною дугою в далекі ліси, іграшкове полотно вузькоколійки. Дивно, що по схилах цього полотна ростуть зовсім не ті квіти, що навколо. Ніде нема таких заростей цикорію, як біля гарячих од сонця вузьких рейок.

За полотном вузькоколійки непрохідним частоколом стоїть молодий сосняк. Непрохідним він здається тільки оддалік. Крізь нього завжди можна продертись, але, звичайно, маленькі сосонки поколюють вас голками і залишать на пальцях липкі плями смоли.

Між маленьких сосонок на піщаній землі росте висока суха трава. Середина кожної тра-

винки сива, а краї темнозелені. Ця трава ріже руки. Тут також цвіте багато жовтих лускатих безсмертників-імортелів, які шарудять під пальцями, і білих запашних гвоздик з червонуватими плямками на розтріпаних пелюстках. А під соснами повно молочних маслоків. Їхні ніжки обліплені чистим сірим піском.

За сосняком починається високий бір. По його краю йде заросла дорога.

Під першою ж розкидистою сосною добре лягти й спочити від духоти молодої тущавини. Лягти на спину, відчуті крізь тонку сорочку прохолодну землю й дивитись на небо. І, може, навіть заснути, тому що білі, сяючі своїми краями хмари наганяють дрімоту.

Є хороше російське слово *истома*. За останні часи ми зовсім забули про нього і чомусь навіть соромимося його вимовляти. Ніяким іншим словом не можна краще визначити той спокійний і трохи сонливий настрій, який охоплює вас, коли ви лежите у теплому ранковому лісі й дивитесь на нескінченні ланцюги хмар. Вони народжуються десь у синюватій далині і безперервно відпливають невідомо куди.

Лежачи на цьому узліссі, я часто згадував вірші Брюсова:

...Буть вільним, самотнім,
В величній тишині незміряних полів
І власним шляхом йти, свабодним і широким,
І не зважати на змінність днів.
Зривати квіти нетривкі, як племінь,
Проміння чисте пити, як любов,
Упасті й вмерти, як манливий спомин,
І воскресати сумно знов і знов...¹

¹ Переклад А. М'ястківського.

У цих віршах, незважаючи на згадку про смерть, така повнота життя, що не хотілося б нічого іншого, як тільки ось так лежати годинами й думати, дивлячись у небо.

Заросла дорога веде через старий сосновий ліс. Він росте на піщаних горбах, які змінюють один одного з рівномірністю широких морських хвиль. Ці горби — залишки льодовикових наносів. На вершинах їх цвіте багато дзвіночків, а низини цілком заросли папороттю. Листя її з нижнього боку вкрите спорами, схожими на червонуватий пил.

Ліс на горбах світлий. У ньому далеко видко. Він увесь залитий сонцем.

Ліс цей тягнеться неширокою смугою (кілометрів на два, не більше), а за ним відкривається піщана рівнина, де зріють, виблискуючи й хвилюючись під вітром, хліба. За цією рівниною простягся, на скільки бачить око, дрімучий бір.

Над рівниною пливуть особливо пишні хмари. Може, так здається тому, що широко видно все небо.

Перейти рівнину треба між хлібами межею, зарослою реп'яхами. Де-не-де на межі великими розливами синіють тверді дзвіночки приточної трави.

Усе, що я в думці уявив зараз,— тільки переддвер'я лісів. У них увіходиш, як у величезний, повний тіні, грандіозний собор. Треба спочатку іти вузькою просікою повз ставок, укритий ряскою, мов твердим світлозеленим килимом. Якщо зупинитися біля ставу, то можна почути тихе чавкання — це пасуться у підводній траві карасі.

Потім починається невеличка ділянка сирого березового лісу з блискучим, як ізумрудний оксамит, мохом. Там завжди пахне опалим листям, що лишилося на землі від минулої осені.

За березовим переліском є одне місце, про яке не можна згадувати без того, щоб не стислось серце.

(Я думаю про все це, лежачи в кузові вантажної машини. Пізня ніч. З боку станції Роздільної гупають вибухи — там іде бомбардування. Коли вибухи затихають, чути боязкий тріск цикад — вони налякані вибухами і поки що тріщать півголосом. Над головою падає тракуючим снарядом голубувата зірка. Я ловлю себе на тому, що мимоволі стежу за нею й прислухаюсь: коли ж вона вибухне? Але зірка не вибухає, а безмовно згасає над самою землею. Як далеко звідси до знайомого березового перелісу, до урочистих лісів, до того місця, де завжди стискається серце! Там тепер теж ніч, але мовчазна, палаюча вогнями сузір'їв, ніч, яка пахне не бензиновим чадом і пороховими газами, — а устояною в лісових озерах глибокою водою й хвоєю ялівцю).

Що ж це за місце, від якого стискається серце? Дуже непомітне й звичайне. За березовим переліском дорога круто піднімається на гіщаний обрив. Мокра низина лишається позаду, але легкий вітерець зрідка доносить і сюди, в сухий і гарячий ліс, йодове повітря цих низин.

На пагорку другий привал. Я сідаю на гарячу хвою. Все, до чого тільки доторкнешся — сухе й тепле: старі й давно вже порожні

соснові шишки, жовті, прозорі й тріскучі, як пергамент, плівки молодої соснової кори, пні, прогріті до серцевини, кожна гілка шершава й запашна. Навіть листячко суниці — і те тепле.

Старий пеньок можна розламати просто руками й насипати собі на долоні жменю коричнювої гарячої порохні.

Спека. Тиша. Спокійний день дозрілого до солом'яної стиглості літа.

Маленькі бабки з червоними крильцями сплять на пнях. А на лілуватих і твердих зонтичних квітах сидять джмелі. Вони прихиляють своєю вагою ці квіти до самої землі.

Я звіряюсь із саморобною картою — до Чорного озера лишилось ще вісім кілометрів. На цю карту нанесено всі ознаки — суха сосна біля дороги, межовий стовп, зарості бересклету, мурашник, знову низинка, де завжди цвітуть незабудки, а за нею сосна з вирізаною на корі буквою «О» — озеро. Від цієї сосни треба звернути просто до лісу і йти за зарубками, зробленими ще в 1932 році. Щороку вони заростають і запливають смолою. Їх треба підновлювати.

Коли знайдеш зарубку, то обов'язково зупинишся й проведеш по ній рукою, по застиглому на ній янтарю. А іноді відламаєш затверділу краплину смоли й розглядаєш раковистий злам. У ньому грає жовтуватими вогниками сонячне світло.

Ближче до озера починаються серед лісу глухі, глибокі западини, так щільно зарослі вільхою, що нічого й думати продертися до середини цих западин. Мабуть, це колишні маленькі озера.

Потім знову підйом у заростях ялівцю з чорними сухими ягодами. І, нарешті, остання ознака — засохлі личаки, повішені на гілку сосни. За личаками простяглась вузька трав'яниста галявина, а за нею — стрімкий обрив.

Ліс закінчується. Внизу висохлі болота — мшари, порослі дрібним лісом: березняком, осикою і вільхою.

Тут останній привал. День уже перейшов за другу половину. Він густо дзвенить, як рій невидимих бджіл. Тьмяний блиск хвилями ходить дрібноліссям від кожного, навіть найменшого вітерця.

Десь там, за два кілометри звідси, серед мшар ховається Чорне озеро — країна темних вод, корчів і величезних жовтих водяних лілій.

Іти мшарами треба обережно: під глибоким мохом стирчать поламані й загострені часом, як списи, стовбури березок — кілки. Об них можна сильно поранити ноги.

У дрібноліссі задушно, пахне пріллю, хлюпає під ногами чорна торф'яна вода. Від кожного кроку хитаються й дрижать дерева. Треба йти і не думати про те, що в тебе під ногами, під шаром торфу й перегною завтовшки з метр, — глибока вода, підземне озеро. В ньому, кажуть, живуть зовсім чорні, як вугілля, болотяні щуки.

Берег озера трохи вищий і тому сухіший від мшар, але й на ньому не можна довго стояти на одному місці — слід неодмінно налеться водою.

До озера найкраще вийти пізніми сутінками, коли все навкруги — слабкий блиск води й

перших зірок, сяйво згасаючого неба, нерухомі верхівки дерев — все це так щільно зливається з настороженою тишею, що здається народженням нею.

Сісти біля вогнища, слухати тріск гілля й думати про те, що життя надзвичайно хороше, якщо його не боятися і сприймати з відкритою душею...

Так я мандрував у спогадах лісами, потім — набережними Неви чи голубими від льону пагорками суворої псковської землі.

Я думав про всі ці місця з таким пекучим болем, ніби я втратив їх назавжди, ніби більше ніколи в житті їх не побачу. І, очевидно, від цього почуття вони набували в моїй свідомості надзвичайної принадності.

Я запитував себе, чому я не помічав цього раніш, і відразу догадувався, що, звичайно, я все це бачив і відчував, але тільки в розлуці всі ці риси рідного пейзажу виникли перед моїм внутрішнім зором у всій своїй захоплюючій красі. Очевидно, в природу треба входити, як входить кожний, навіть найменший звук у загальне звучання музики.

Природа діятиме на нас з усією своєю силою тільки тоді, коли ми внесемо у відчуття її свою людську основу, коли наш душевний стан, наша любов, наша радість чи смуток прийдуть до повної відповідності з нею і не можна вже буде відокремити свіжості ранку від сяйва коханих очей і мірний шум лісу від роздумів над прожитим життям.

Пейзаж — не додаток до прози і не краса. В нього треба заглибитися, так ніби ви сховали лице в купу мокрого від дощу листя

і відчули його розкішну прохолоду, його запах, його подих.

Простіше кажучи — природу треба любити, і ця любов, як і всяка любов, знайде вірні шляхи, щоб виявити себе з найбільшою силою.

НАПУТНЕ СЛОВО СОБІ САМОМУ

а цьому я закінчую першу книгу своїх заміток про письменницьку працю з яким відчуттям, що роботу тільки почато і попереду її — непочатий край. Треба сказати ще дуже багато — про естетику нашої літератури, найглибше її значення, як виховательки нової людини з її багатим і високим строем думок і почуттів, про сюжет, гумор, образ, виліплювання людських характерів, зміни у російській мові, народність літератури, романтизм, хороший смак, правку рукописів — усього не перелічиш.

Робота над цією книгою нагадує подорож у мало відому країну, коли на кожному кроці відкриваються нові далі й нові шляхи. Вони ведуть невідомо куди, проте обіцяють багато несподіваного, що дає матеріал для роздумів. Тому привабливо й просто необхідно хоч би й не повно, як кажуть, начорно, але все ж розібратися в переплетінні цих шляхів.

З М І С Т

Дорогоцінний пил	7
Напис на валуні	20
Квіти із стружок	31
Перше оповідання	36
Блискавка	49
Бунт героїв	56
Історія однієї повісті	63
Зарубки на серці	93
Алмазна мова	106
Словники	125
Випадок у магазині Альшванга	142
Неначе дрібниці	150
Старик у станційному буфеті	170
Біла ніч	177
Животворяща основа	188
Нічний диліжанс	207
Давно задумана книга	224
Мистецтво бачити світ	262
У кузові вантажної машини	279
Напутнє слово собі самому	289

Художнє оформлення *І. Хотінка*

Паустовский Константин Георгиевич
Золотая роза
(На українском языке)

Редактор *Н. Тищенко*
Художній редактор *Р. Ліпатов*
Технічний редактор *О. Калашикова*
Коректор *О. Лазєбна*

Здано на виробництво 30/III 1957 р. Підписано до друку 20/V 1957 р.
Тираж 23.000. Формат 70 × 92¹/₃₂. Фіз. друк. арк. 9,125. Умовн.
друк. арк. 10,67. Обл.-вид. арк. 10,37. Зам. № 261.

Ціна 4 крб. 60 коп.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Ворошилова, 3.

Львівська книжкова друкарня Голооввидав
Міністерства культури УРСР,
Львів, Пекарська, 11.

40
LITTLE ROCK

9. 0.